

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

ГАВРИЛИШИН МАРІЯ РОМАНІВНА

94(477:41)“8/10”:327

**ПОЛІТИЧНІ І ШЛЮБНІ ЗВ'ЯЗКИ БРИТАНСЬКИХ ДИНАСТІЙ
З РЮРИКОВИЧАМИ У ІХ-ХІ СТ.**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Войтович Леонтій Вікторович,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	9
1.1. Українська історіографія.....	9
1.2. Зарубіжна історіографія.....	14
1.3. Джерельна база.....	28
РОЗДІЛ 2. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	43
РОЗДІЛ 3. Розвиток британсько-руських зв'язків у IX–X ст.....	55
3.1. Британсько-руські зв'язки в системі міжнародних зв'язків Північної Європи у IX–X ст.....	55
3.2. Торговельні зв'язки між Руссю та Британією впродовж IX - X ст... 67	67
3.3. Зародження британсько-руських політичних відносин.....	78
РОЗДІЛ 4. Міждинастичні русько-британські контакти X – XI ст. 91	91
4.1. Політичний союз Кнута I та Ярослава Володимировича.....	91
4.2. Київський екзил англійських принців.....	108
РОЗДІЛ 5. Династичні зв'язки Рюриковичів з англійськими королівськими династіями XI ст.....	129
5.1. Київський шлюб англійського принца Едварда Вигнанця. Теорії походження Агати.....	129
5.2. Шлюб руського князя та англійської принцеси та його значення для міжнародної політики Русі.....	151
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172

ВСТУП

З окремих джерел, залучених до дослідження історії Русі та її правлячої династії, відомо про контакти Рюриковичів із представниками британських королівських династій. Не викликає сумніву, що будь-які династичні зв'язки між правлячими родинами доби середньовіччя мали політичне підґрунтя. Попри те, що певні аспекти британсько-руських зв'язків перебували в сфері наукового зацікавлення різних істориків, зокрема Г. Ронні, Н. Інхема, Л. Войтовича, А. Назаренка, у світовій історіографії немає спеціального дослідження цієї теми, яке могло б показати цілісну картину зародження та розвитку британсько-руських зв'язків. Поза увагою істориків залишаються також окремі вектори зовнішньополітичної діяльності як правителів держав на території Британії, так і руських князів. Це, зокрема, східноєвропейські інтереси правителів англосаксонських королів, а пізніше – правителів Англійського та Шотландського королівств, а також британський вектор зовнішньополітичної діяльності Рюриковичів.

Існування такої прогалини в дослідженні історії Англії, Шотландії та Русі позначилося на висвітленні в історіографії міжнародної політики правителів цих держав стосовно регіонів Балтійського та Північного морів, а також загалом на трактування їх участі в системі європейських міжнародних відносин IX–XI ст.

У зв'язку з відсутністю системного дослідження британсько-руських зв'язків доби середньовіччя у світовій історіографії, виявлення причин, які зумовили налагодження контактів між Руссю та державами на території Британії, відстеження розвитку та наслідків, а також визначення місця цих династичних зв'язків в історії британського та руського суспільств у IX–XI ст. як в політичній, так і в економічній сфері, є актуальним для сучасної історичної науки. Нові методологічні підходи та залучення широкого комплексу джерел дозволить переглянути низку кліше, що впродовж тривалого часу побутують у світовій історіографії стосовно

функціонування держав на території Британії і Русі в системі міжнародних відносин доби раннього середньовіччя.

Суспільно-політична актуальність проблематики дослідження зростає, зважаючи на потребу перегляду радянської спадщини в науковому середовищі та в суспільстві загалом, оскільки неупереджене висвітлення зовнішньополітичної історії Русі дозволить позбутися радянських стереотипів у трактуванні найдавнішого періоду нашої історії та засвідчити історичну тяглість тісних взаємозв'язків і співпраці України та країн Західної Європи.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з науково-дослідницькою темою «Середньовічна Європа, Візантія, Русь: політичні, економічні та культурні зв'язки IX–XIV ст.» (номер державної реєстрації 0105U4004934; 01.01.2015 – 31.12.2017) кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Метою дисертаційного дослідження є виявлення та аналіз зв'язків між правлячими династіями Британії (Англії і Шотландії) та Русі. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- виявити в наративних і актових джерелах західноєвропейського та руського походження інформацію про факти існування контактів між правлячими династіями держав на території Британії та Русі;
- визначити етапи й простежити процес становлення і розвитку політичних зв'язків між британськими правителями та Рюриковичами впродовж IX–XI ст. з урахуванням специфіки міжнародної політики у Північній Європі того часу;
- з'ясувати рівень впливу торгово-економічних контактів між цими територіями на налагодження політичних відносин;
- охарактеризувати значення династичних зв'язків британських династій із Рюриковичами для внутрішньої та зовнішньої політики держав на території Британії і Русі;

- критично переглянути відомі в історіографії факти династичних контактів представників британських королівських династій із Рюриковичами в XI ст. із врахуванням нових даних;

- визначити місце британсько-руських політичних та династичних зв'язків у геополітичній історії середньовічної Європи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період епохи вікінгів у північному регіоні Європи, тобто IX–XI ст. Нижньою хронологічною межею є початок IX ст., тобто час, коли території Британії та Русі потрапили під активний вплив вікінгів. Верхньою межею є смерть англійської принцеси Гіти Вессекської, дружини руського князя Володимира Всеволодовича, оскільки їхній шлюб є останнім зафіксованим у писемних джерелах фактом династичних контактів британських королівських династій із Рюриковичами у середньовіччі.

Географічні межі дослідження охоплюють регіон Північної (ареал Північного та Балтійського морів) та Центрально-Східної Європи, оскільки дослідження двосторонніх міжнародних зв'язків потребує врахування широкого міжнародного контексту та політичної історії сусідніх держав, які так чи інакше впливали на ситуацію в регіоні. Особливу увагу зосереджено на дослідженні Волзько-Балтійської та Дніпровської водних магістралей, де зафіксовано численні факти перетину торгово-політичних інтересів Рюриковичів та британських правителів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять фундаментальні наукові принципи (історизму, об'єктивності та системності), комплекси загальнонаукових (аналізу, синтезу, індукції, класифікації) та спеціальних історичних методів (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, критичного аналізу).

Об'єктом дослідження є політичні та матримоніальні зв'язки правлячих династій Русі та держав на території Британії у IX–XI ст.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку політичних і династичних відносин між Рюриковичами та представниками королівських

династій Британії, їх вплив на місце держав в системі міжнародних відносин середньовіччя.

Наукова новизна. Вперше:

- на основі аналізу джерел руського та західноєвропейського походження комплексно проаналізовано економічні, політичні та династичні зв'язки Британії і Русі у IX–XI ст.;

- розглянуто торговельні відносини між Британією та Руссю і визначено їх вплив на налагодження політичних зв'язків між двома державами;

- досліджено політичне підґрунтя укладення династичних шлюбів між представниками британських королівських династій та Рюриковичами, визначено їх вплив на зовнішню та внутрішню політику держав;

- висунуто нову гіпотезу про походження Агати, дружини англійського принца Едварда Вигнанця, відповідно з отриманою в процесі дослідження новою інформацією щодо континентального екзилу її чоловіка.

Удосконалено:

- систему підходів до вивчення зовнішньополітичних інтересів Русі в Північному регіоні Європи та функціонування системи міжнародних зв'язків у межах вікінгської ойкумени;

- уявлення про інтереси правителів Англії та Шотландії у Центрально-Східній Європі;

- трактування гіпотези про данегельд як єдине джерело притоку англосаксонського срібла до Русі;

- відомості про умови, наслідки й час тривалості союзу Кнута I та Ярослава Володимировича;

- окремі усталені в історіографії підходи до бачення міжнародної політики Русі; заперечено участь київського князя Ярослава Володимировича у антиданській коаліції.

Отримали подальший розвиток:

- версія зовнішньополітичних пріоритетів правителів Русі в Британії та характеристика їх тісного взаємозв'язку з інтересами князів щодо підтримання вигідного для себе політичного балансу в регіоні Балтійського та Північного морів;
- інформація про континентальне вигнання та перебування при дворі київського князя Ярослава Володимировича англосаксонських принців Едварда та Едмунда Етелінгів.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що окремі висновки дисертації можуть бути використані для заповнення прогалин в історії міжнародних відносин доби середньовіччя та місця в цій системі Русі й Британії, а також для висвітлення історії британських династій (Саксонської, Годвінсонів) і роду Рюриковичів в підручниках, наукових посібниках та монографіях. Положення дисертації можуть застосовуватися в навчальній роботі вищих навчальних закладів як доповнення до історії міжнародних відносин України та зарубіжних країн. Використані методи та підходи, що враховують специфіку історичного розвитку Північного регіону Європи у IX–XI ст., можуть слугувати методологічною базою для дослідження ранньосередньовічних міжнародних відносин, скандинавських студій та подальшого вивчення династичних і політичних зв'язків у регіоні Балтійського та Північного морів.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати проведеної дослідницької роботи було оприлюднено у виступах на 66-й Міжнародній конференції молодих учених “Каразінські читання” (Харків, 2013), Звітній науковій конференції викладачів історичного факультету (Львів, 2014), II Україно-польському історичному семінарі студентів та аспірантів (Польща, Жешув, 2014), Звітній науковій конференції викладачів історичного факультету (Львів, 2015), XXVII Міжнародній науковій конференції до 85-річчя Історико-архівного інституту “Спеціальні історичні дисципліни і джерелознавство: сучасні дослідження і перспективи розвитку” (Москва,

2015) та в рамках наукового стажування у відділі Artes Liberales Варшавського університету (Польща, Варшава, 2015)

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 7-ми наукових публікаціях, з яких 3 статті вийшли друком у наукових фахових виданнях України, 2 статті – у закордонних наукових виданнях (в тому числі 1 стаття – у науковому виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз) і 2 публікації тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг дисертації становить 170 сторінок, список використаних джерел (375 позицій) – 36 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Українська історіографія

Проблематика британсько-руських політичних та династичних зв'язків доби середньовіччя перебуває в сфері зацікавлення світової історіографії від XIX ст. переважно у контексті дослідження широкого спектру питань міжнародних відносин та генеалогії. Попри тривалий період досліджень, системного та цілісного вивчення цієї теми проведено не було, а методологія її опрацювання та аспекти зацікавлення істориків суттєво різнилися, залежно від того, до яких наукових шкіл вони належали. З огляду на такий стан розробки проблематики історіографію британсько-руських зв'язків IX–XI ст., варто розглядати за проблемно-географічним принципом. Для української історіографії питання британсько-руських політичних та династичних зв'язків доби середньовіччя є новим, оскільки навіть окремі аспекти цієї проблеми рідко представлені в сфері зацікавлення вітчизняних науковців.

Уперше до національної історіографії проблематику британсько-руських династичних контактів увів М. Грушевський у базовій для вивчення історії Русі праці “Історія України-Руси” [81]. Досліджуючи зовнішньополітичні інтереси київського князя Ярослава Володимировича (1015–1018, 1019–1054), історик згадує повідомлення джерел про шлюб між сестрою англійського короля Кнута I (1016–1035) та сином руського князя, однак заперечує саму вірогідність укладення такого матримоніального союзу, тим самим відкидаючи ймовірність існування британсько-руських зв'язків [81, с. 32. Прим. 4]. Попри те, що твердження М. Грушевського щодо деяких аспектів історії Русі було у подальшому переглянуто, його висновки на тривалий час визначили підхід до опрацювання проблематики зовнішньополітичної діяльності Рюриковичів у національній історіографії.

До питання дослідження британсько-руських зв'язків доби середньовіччя повернулися лише в середині 1960-х рр., коли український

історик І. Шекера зробив спробу систематично висвітлити міжнародні відносини Русі у XI ст. [167]. У монографії «Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах» основну увагу приділено торговельним зв'язкам між державою Рюриковичів та західноєвропейськими країнами, й у цьому контексті частково висвітлено й британсько-руські торговельні контакти. Попри те, що І. Шекера підкреслив визначальний вплив економічних відносин на налагодження політичних та культурних зв'язків, політичні інтереси Рюриковичів у Британії залишилися поза сферою зацікавлення історика [167, с. 15–22].

Окремої уваги заслуговує робота О. Прицака «Походження Русі», присвячена дослідженню скандинавських джерел [140]. З огляду на розвиток британсько-руських відносин IX–XI ст. в межах скандинавської ойкумени і часто за посередництва вікінгів, запропонована українським істориком методологія критичного осмислення скандинавських джерел у контексті вивчення історії Русі має виняткове практичне значення. У монографії детально проаналізовано широкий масив писемних джерел, куди, зокрема, входять англосаксонські джерела [140, с. 173–174; 705–719], визначено особливості топонімії, ономастики та персоніфікації, а також охарактеризовано роль вікінгів у системі міжнародних відносин в регіоні Балтійського й Північного морів, зокрема і контактів між Східним узбережжям Балтійського моря та Британією.

Британсько-руські політичні та династичні контакти залишилися поза увагою українського історика П. Толочка, проте окремі, значущі для дослідження проблематики інтересів Рюриковичів в Північно-Західній Європі, аспекти історії Русі висвітлені в працях науковця, присвячених особистостям київських князів Володимира Святославовича (979–1015) та Ярослава Володимировича, які відіграли ключову роль у налагодженні британсько-руських контактів [155]. Для критичного підходу до опрацювання руських писемних джерел має значення робота П. Толочка «Літописи Київської Русі», де в доступній формі представлено загальну

історію руського літописання [156]. Праці П. Толочка базуються на загальній фактологічній основі, однак пропонують низку цікавих методологічних підходів до вивчення тісного взаємозв'язку внутрішньополітичних викликів Русі та діяльності князів на міжнародній політичній арені.

Особливої уваги заслуговують дослідження українських істориків, присвячені міжнародним зв'язкам Русі, проведені наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., що ґрунтуються на нових методологічних підходах та ширшій, ніж у попередників, джерельній базі.

Для вивчення британсько-руських політичних відносин значущими є праці історика О. Головка [72–79], в яких автор звертається до проблематики формування руської державності та місця Русі в системі міжнародних відносин ІХ–ХІ ст. Дослідження історика покликані визначити місце Русі в системі міжнародних відносин, тож хоч автор і не порушує питання британсько-руських політичних і династичних відносин, запропонований ним понятійно-методичний апарат, що враховує специфіку міжнародних зв'язків ІХ–Х ст. є базовим для вивчення зовнішньополітичної діяльності Рюриковичів та представників інших середньовічних європейських династій. Аналіз процесу формування державних утворень у Східній Європі в ІХ – першій половині ХІІІ ст. із врахуванням зовнішніх та внутрішніх чинників [76, с. 19–24; 78, с. 4–6; 79, с. 77–94] дозволяє порівнювати скандинавські впливи на розвиток Русі з впливом вікінгів на політичні процес у Британії, а також переглянути гіпотези російських академіків А. Куника [104, с. 54–68] та А. Алексеева [41. С. 39–80] щодо існування паралелей у формуванні держав на руських та британських теренах.

Важливими є також дослідження русько-візантійських зв'язків та їх впливу на світогляд Русі, які провів О. Головка [73, с. 44–59]. У контексті нашої дисертаційної роботи ці напрацювання мають значення для трактування історії британсько-руських відносин та для спроби простеження впливів Русі на виникнення англійського корпусу на службі візантійського

імператора, які розглядали зарубіжні історики З. Блондаль [199, р. 193–223] та В. Василевський [46, р. 175–337].

Фактично вперше в українській історіографії проблему існування династичних зв'язків між правлячими династіями Британії та Русі порушив історик і генеалог Л. Войтович [48–54].

Для дослідження династичних зв'язків Рюриковичів важливе значення має монографія Л. Войтовича “Княжа доба на Русі: портрети еліти” [49], в якій представлено інформацію про всіх відомих представників династії Рюриковичів у контексті їх діяльності та впливу на політичне життя Русі. В монографії вперше в українській історіографії приділено увагу політичним та династичним контактам Рюриковичів із англійськими правлячими династіями, зокрема подано схематичні нариси зв'язків Рюриковичів із правителями Англійського королівства та заперечено тезу М. Грушевського про недостовірність даних щодо укладення шлюбу між сестрою Кнута та сином Ярослава Володимировича [49, с. 305].

У наступних роботах історик провів поглиблені дослідження окремих аспектів проблематики британсько-руських зв'язків XI ст. У 2007 р. в часописі “Україна в Центрально-Східній Європі” опубліковано статтю “Кров Рюриковичів в жилах шотландських королів” [52], у якій історик висунув гіпотезу можливого руського походження Агати († після 1070), матері шотландської королеви Маргарити Святої (1069–1093). Детально аналізуючи різноманітні версії походження принцеси та зіставляючи їх з інформацією щодо генеалогії династії Рюриковичів, науковець дійшов висновку, що матір шотландської королеви справді могла походити з правлячої династії Русі, й це може бути свідченням існування династичних зв'язків Рюриковичів не лише з англійськими династіями, але й із шотландською королівською династією МакАльпінів. Однак, на думку Л. Войтовича, обмежена інформація в писемних джерелах щодо постаті Агати не дозволяє історикам дійти однозначного висновку в цьому питанні [52, с. 99.]. Згадана вище стаття винесла дискусійне питання наявності британсько-руських

династичних зв'язків у XI ст. на розгляд вітчизняної історіографії. Дослідження Л. Войтовича, присвячене постаті Агати, впродовж тривалого часу було єдиною спробою у національній історіографії порушити питання британсько-руських зв'язків шляхом розгляду частини цієї проблеми.

У подальшому Л. Войтович опосередковано досліджував інші аспекти британсько-руських зв'язків у контексті вивчення генеалогії та зовнішньої політики Рюриковичів. Так, наприклад, питання про походження руського князя Рюрика († 879) та створення ним “морської держави”, яке історик заново поставив спочатку в статті “Рюрик і походження династії Рюриковичів: нові доповнення до старих суперечок” [51], а пізніше й в окремій монографії “Князь Рюрик” [48], вказало на можливий інший бік зв'язків руських та британських теренів. Ідентифікація легендарного засновника правлячої династії Русі як сина або внука Хальвдана з династії Скольдунків – Рюрика Ютландського, який, зокрема, провадив військові дії в Англії з метою взяти під контроль торгові порти, дозволяє простежити інтереси варягів у межах Північної Європи як такі, що вперше поєднали території Русі та Британії.

Важливими для дослідження є праці українського спеціаліста із русько-угорських відносин XI–XIV ст. історика М. Волощука [56; 57; 58]. Темою зацікавлення історика є суспільно-політична роль, майнові стосунки «русі» в Угорському Королівстві. Попри те, що проблематика дисертації лише опосередковано зачіпає русько-угорські відносини першої половини XI ст., наукові розвідки історика мають важливе методологічне значення. Особливої уваги заслуговують обґрунтоване істориком термінологічне розмежування назв «Русь», «Руська земля» та «русь», окреслення їх походження та визначення доцільності вживання щодо територій, які в різний час входили до держави Рюриковичів [56, с. 94–111]. Попри те, що основним географічним ареалом дослідження є південно-західні території Русі, методологічний підхід може бути застосований і для вивчення інших теренів. У напрацюваннях історика також розглянуто принципи найменування

держави Рюриковичів в угорських латиномовних джерелах, які можуть використовуватися для написання роботи поряд із іншими західноєвропейськими латиномовними джерелами того ж періоду.

Отже, в українській історіографії опрацювання проблематики британсько-руських зв'язків залишається фрагментарним; як наслідок недослідженим є один із векторів зовнішньополітичних інтересів Рюриковичів у Північно-Західній Європі. Попри існування такої прогалини у національній історіографії, варто відзначити актуальність проблематики в науковому середовищі та наявність ґрунтовних досліджень різноманітних аспектів міжнародних відносин Русі з іноземними державами, методологія яких може бути використана для вивчення політичних та династичних зв'язків британських правлячих династій із Рюриковичами.

1.2. Зарубіжна історіографія

Зарубіжна історіографія проблематики британсько-руських зв'язків IX–XI ст. характеризується дослідженням окремих фактів політичних та династичних контактів між Рюриковичами та правителями Англійського королівства. Спроб цілісно розглянути процес налагодження та розвитку цих аспектів відносин між Рюриковичами та британськими династіями в світовій історіографії зроблено не було, навіть попри те, що зацікавлення питанням зв'язків Русі з Британією доби середньовіччя має давню історію. З метою комплексного аналізу рівня опрацювання проблематики доцільним є розділити іноземну історіографію проблематики на два блоки – російський та західноєвропейський. Такий розподіл є обґрунтованим через кілька чинників. По-перше, незважаючи на достатньо тривалу історію інтересу до британсько-руських зв'язків доби середньовіччя, істориків згаданих груп цікавлять різні аспекти цієї проблематики. Так, для російських істориків характерним є розгляд певних частин проблеми крізь призму скандинавських студій, тоді як західноєвропейські науковці вивчають ці питання у контексті генеалогічних досліджень. По-друге, методологія вивчення проблеми, якою послуговуються

західноєвропейські історики, кардинально відрізняється від підходу російських дослідників, особливо радянського періоду.

Уперше в історичну науку питання необхідності дослідження контактів між територіями Русі та Британії ввів у другій половині XIX ст. російський академік А. Кунік [104; 105]. Історик провів детальний текстологічний аналіз руського Начального зводу про призначення варягів та порівняв його з повідомленням англосаксонського хроніста Відукінда Корвейського (925–980) про запрошення саксів у Британію. Результатом дослідження стало припущення, що основою руського тексту було англосаксонське повідомлення [104, с. 58–64; 105, с. 392–400]. Таке культурне запозичення, на думку академіка, мало б свідчити про існування тісних двосторонніх зв'язків. Однак версію А. Куніка розкритикували представники позитивістської школи, оскільки ні британські, ні руські писемні джерела не зберегли прямих вказівок про відносини між двома територіями.

У цей же період нумізмат Б. Кене, досліджуючи знахідки західноєвропейських монет X–XII ст. на території Росії, звернув увагу на те, що значну кількість англосаксонських монет віднайдено на колишніх теренах Північної Русі [98]. Аналізуючи здобуті відомості, він дійшов висновку, що британські монети потрапили сюди завдяки норманам, а велику кількість таких знахідок пояснював виплатою англійськими королями контрибуції (данегельду) вікінгам. Водночас Б. Кене вважав, що присутність англосаксонських монет на території Русі є свідченням існування масштабних торгових зв'язків між Руссю, Англією та Скандинавією за посередництва вікінгів [98, с. 2–3].

На початку XX ст. до гіпотез Б. Кене повернувся російський науковець Є. Щепкін у дослідженнях русько-варязьких контактів. Історик звернув увагу на функціонування економічних зв'язків між різними територіями, що належали до сфери впливу норманів, зокрема й між руськими та англійськими теренами, та дійшов висновку, що всі вони здійснювалися за посередництва вікінгів. Є. Щепкін проігнорував факти, що свідчили про

існування спільних торгових інтересів у правителів Русі й британських держав та факти прямих контактів між ними [168, с. 311, 406].

У радянській історіографії 20–50-х рр. тема зв'язків між Британією та Руссю в середньовіччі вивчалася мало, хоча не втратила актуальності. Опосередковано питання британсько-руських контактів досліджено у роботах, присвячених існуванню іноземної гвардії на службі візантійських імператорів, серед яких були варязькі, руські та англійські корпуси. В. Василевський [46], а пізніше російський історик-емігрант З. Бльондаль [199], вивчаючи функціонування цих гвардій, неодноразово ставили питання про шлях, яким англійські найманці потрапляли до Константинополя. Одним із можливих, відповідно до гіпотез дослідників, був шлях через Середземне море, другий – це шлях «із варяг у греки», що пролягав через територію Русі й міг також свідчити про існування британсько-руських контактів [46, с. 175–337; 199, с. 193–223].

Детальний аналіз гіпотез попередників щодо британсько-руських культурних зв'язків доби Середньовіччя зробив у 30-х роках ХХ ст. радянський академік, літературознавець М. Алексєєв, який провів інтердисциплінарне дослідження текстів англосаксонських та руських джерел, результати якого було опубліковано в статті “Англосаксонська паралель до Повчання Володимира Мономаха” [41]. У першій частині статті детально проаналізовано й критично оцінено гіпотези попередників. Звернувшись до писемних, ономастичних, археологічних та нумізматичних джерел, М. Алексєєв зацентрував увагу на паралелях у розвитку державності Англії та Русі. Такий підхід дозволив йому припустити існування прямих контактів між Руссю й Британією в ранньому середньовіччі, хоча він і не відкидав ймовірності посередництва вікінгів у їх налагодженні [41, с. 39–80; 104, с. 249–257]. Напрацювання М. Алексєєва базувалися на текстологічному аналізі літописів і англосаксонських джерел та міждисциплінарному підході, однак результати дослідження не отримали належного розвитку в

історіографії через панування антинорманських тенденцій у радянському науці [133, с. 76–77].

Актуальність проблематики британсько-руських зв'язків зросла у радянській Росії у 60-х рр. ХХ ст. разом із послабленням тиску на наукове середовище та початком нового етапу вивчення середньовічної нумізматики й міжнародних відносин Русі. У цей же період гіпотези А. Куника та М. Алексєєва стали визначальними для всієї російської історіографії британсько-руських зв'язків, їх вплив є відчутним і в сучасних дослідженнях питання.

У цей період значний внесок у розробку проблематики зробив історик та нумізмат В. Потін, який звернув увагу на знахідки у скарбах та похованнях на теренах північних регіонів Русі значної кількості англосаксонських монет різних періодів, однак потрактував дані, на відміну від Б. Кене та Є. Щепкіна, не як свідчення впливу норманів, а як підтвердження гіпотез про існування тісних британсько-руських зв'язків [133–138]. Скрупульозний аналіз знахідок пенні, зроблений у першій половині ХХ ст., ареалу їх поширення та походження, дозволили науковцю переконливо стверджувати, що хоч значна частина монет доставлялася із Британії до Русі за посередництвом вікінгів, які здебільшого контролювали торгівлю в регіоні, цей факт не виключає ймовірності існування прямих та взаємовигідних торговельних відносин між двома державами [135, с. 46–101]. У монографії «Древня Русь та європейські держави в Х–ХІІІ ст.» історик запропонував концепцію розгляду зміни в торговельних зв'язках Русі та держав на території Британії у Х–ХІІ ст. на основі аналізу нумізматичних даних та інформації про міжнародні відносини того періоду.

Фактологічний нарис британсько-руських зв'язків доби Середньовіччя зробив російський історик В. Пашуто [126; 127]. У монографії “Зовнішня політика Русі” питанню англо-руських відносин присвячено окремий підрозділ, де узагальнено напрацювання попередників, зокрема О. Куника та

М. Алексеева, однак не проаналізовано положень їх праць та не подано власного трактування [126, с. 134–136].

Окремі аспекти проблематики контактів Британії та Русі відображені в роботах російської школи скандинавістики, яскравими представниками якої є О. Мельнікова, Г. Глазиріна [67–70], Т. Джаксон [83–90], Я. Петрухіна [129–133]; численні праці цих дослідників опубліковано як у монографіях, так і в періодичних наукових виданнях, серед яких варто виокремити часопис «Найдавніші держави Східної Європи»¹.

Значний внесок у вивчення британсько-руських зв'язків зробила О. Мельнікова [108–120]. Незважаючи на те, що основним об'єктом дослідження в працях історика є відносини Русі зі Скандинавією, у них відображено низку фактів «англійського сліду» в цих контактах. У статті “Ряд у сказанні про призначення варягів і його європейські та скандинавські паралелі” науковець критично переосмислила напрацювання М. Алексеева та інших попередників завдяки залученню широкого історичного контексту та скандинавських джерел [115, с. 190–200]. О. Мельнікова констатує існування паралелей у договорах, укладених між вікінгами-завойовниками та місцевим населенням на території Англії і Русі, але не робить чітких висновків про можливі англо-руські зв'язки цього періоду.

У дослідженні, присвяченому балтійській політиці Ярослава Володимировича [108], О. Мельнікової приділила увагу повідомленню Адама Бременського про укладення шлюбу між сестрою англо-данського короля Кнута I і сином правителя Русі та фактично сформулювала концепцію ймовірності існування англо-руського союзу, яка без належного критичного осмислення впродовж тривалого часу була визначальною для російської історіографії. Згідно з гіпотезою дослідниці, союз англійського короля та Ярослава Володимировича був чинним недовго, оскільки експансивна політика англійців на Балтиці змусила київського князя приєднатися до

¹«Найдавніші держави Східної Європи» – щорічник, який у 1975–1991 рр. виходив під назвою «Найдавніші держави на території СРСР».

шведсько-норвезького антиданського союзу [108, с. 301–344; 92, с. 357]. Це твердження потребує перегляду, оскільки сучасні підходи до трактування джерел та нові дослідження міжнародної політики в регіоні Балтійського й Північного морів дозволяють піддати сумніву такий підхід до аналізу союзу Кнута I та руського князя. Окрім того, О. Мельнікова, аналізуючи уклад Ярослава Володимировича та Кнута I, акцентує увагу на данському аспекті й говорить про угоду як русько-данський союз, ігноруючи англійську складову. Отже, концепція О. Мельнікової, хоча й містить важливі для дослідження британсько-руських зв'язків ідеї, потребує перегляду.

Окремі аспекти британсько-руських відносин розглянув російський історик О. Назаренко, який спеціалізується на проблематиці міжнародних зв'язків Русі із західноєвропейськими державами у IX–XII ст [122–125]. Науковець порушив кілька ключових питань політичних та династичних контактів Русі й Британії. У статті “Про русько-данський союз першої чверті XI ст.” О. Назаренко детально проаналізував повідомлення джерел про шлюб сестри Кнута I із сином короля Русі задля пошуку зовнішньополітичних причин його укладення [124, с. 167–190]. Попри широкий історичний контекст, дослідник проігнорував англійський чинник в укладенні угоди, відкидаючи ймовірність факту інтересів руських князів у Британії.

Питання британсько-руських відносин присутнє також у праці О. Назаренка, присвяченій визначенню дати шлюбу англійської принцеси Гіти Вессекської (Гарольдівни) († 1117) зі смоленським князем Володимиром Всеволодовичем (Мономахом) [122, с. 585–614; 123, с. 181–194]. Дослідження О. Назаренка щодо особи Гіти, доньки останнього англосаксонського короля Гарольда II (1066), є чи не єдиною в світовій історіографії науковою розвідкою, в якій доля доньки Гарольда II прослідковується від моменту, коли сім'я Годвінсонів¹ покинула територію Англійського королівства і фактично до смерті принцеси. Автор аналізує

¹Годвінسونи – впливовий знатний англосаксонський рід. У першій половині XI ст. представники роду були графами Вессексу. Після смерті англійського короля Едуарда Сповідника представник династії Гарольд Годвінсон успадкував англійську корону.

мотиви укладення шлюбу, але, як і попередні дослідники, ігнорує можливий англійський контекст.

Окремі суміжні з проблематикою дослідження теми розглянуто у численних працях російського історика-скандинавіста Т. Джексона, яка, базуючись на матеріалах саг, проаналізувала маловідомі факти зв'язків Русі та Скандинавії. Важливе значення мають її висновки про двір Ярослава Володимировича та його сім'ю, зроблені крізь призму скандинавських джерел [83–90]. Завдяки такому підходу в працях історика досліджено низку питань, пов'язаних із проблематикою британсько-руських зв'язків доби Середньовіччя.

Отож в російській історіографії питання британсько-руських зв'язків віддавна викликає інтерес, однак його опрацювання є фрагментарним та безсистемним. Основну увагу зацікавлених дослідників зосереджено на монетному обігу в північному регіоні Європи, а також на окремих фактах політичних контактів між правителями цих держав у XI ст.

У західноєвропейській історіографії питання династичних та політичних британсько-руських зв'язків системно не вивчалось. Відомі студії лише окремих аспектів цієї проблематики істориків провідних наукових шкіл Оксфордського [188; 190; 214; 250; 262; 300; 315; 341; 347], Кембриджського [177; 180; 224; 225; 272; 297; 326 336; 356], Единбурзького [239] та Манчестерського [271] університетів у Британії та Єльського [232] і Принстонського університетів [176; 188; 355] у США. Представники названих шкіл досліджували питання контактів Британії з Руссю лише в контексті кількох окремих фактів, зафіксованих у джерелах, а саме:

- обігу срібла в Європі та участі в ньому Русі як посередника у IX–XII ст.;
- шлюбу англійського принца Едварда Вигнанця із донькою князя Ярослава Володимировича;
- дослідженнях зв'язків між різними частинами скандинавської ойкумени.

Виражена спрямованість на дослідження системи зв'язків між територіями Британії та Русі присутня у працях, присвячених обігу срібла в Північній Європі у IX–X ст. Британські нумізмати Г. Грехем-Кембел [212], П. Грієрсон [215], Р. Найсміт [288; 289], які довели арабське походження срібної руди, з якої карбувалися англосаксонські пенні до середини X ст., та на основі порівняння повідомлень писемних та археологічних джерел із хімічним аналізом монет IX – першої половини XI ст., переконливо довели, що більша частина срібної руди потрапляла до Британії Волзько-Балтійським торговельним шляхом, а отже – через територію Русі. Р. Насміт особливо наголосив на визначальній ролі Русі як посередника і припустив, що її представники без посередництва вікінгів могли брати участь у транспортуванні срібла не вздовж всього шляху транспортування. Окремі аспекти проблематики обігу срібла в регіоні вивчали також інші науковці, і більшість отриманих ними результатів опубліковано в часописі Британського нумізматичного товариства. Осторонь сфери інтересів дослідників цієї проблематики залишається вплив транспортування та обігу срібла на налагодження торгово-політичних контактів між Руссю та державами на території Британії.

Наступним фактом, навколо якого британські історики вибудовують гіпотези щодо британсько-руських контактів, є історія континентального вигнання Едварда та Едмунда Етелінгів. Упродовж XIX–XX ст. в історіографії не піддавалося сумніву повідомлення деяких англійських хроністів, згідно з якими сини Едмунда Залізнобокого після смерті батька переховувалися в Угорщині [21, р. 26; 39, р. 253; 12, р. 153]. Це твердження історики тривалий час просто дублювали без глибокого наукового осмислення, аж до його спростування наприкінці XX ст., коли англійський дослідник угорського походження Г. Ронні здійснив спробу детального відтворити маршрут континентального поневіряння англійського принца. У монографії “Едуард Вигнанець. Втрачений король Англії” історик проаналізував широкий спектр англійських, скандинавських і угорських

джерел та довів, що шлях принца пролягав через територію Русі, а також дійшов висновку, що долю принців у подальшому вирішував київський князь Ярослав Володимирович [339]. Версія Г. Ронні часто піддається критиці, однак її продовжують розвивати і доповнювати інші науковці.

Віддавна в британській історіографії викликає інтерес постать Агати, дружини англійського принца Едварда Вигнанця та матері шотландської королеви Маргарити Святої (1069–1093). Дискусії навколо її династичної приналежності не вщухають із середини XIX ст. Суперечності між фактами в різних джерелах та загалом обмежена інформація про континентальні поневіряння Едварда Вигнанця призвели до того, що у світовій історіографії побутує близько семи різних версій походження його дружини, серед яких варто виокремити київську, німецьку, угорську та болгарську. Проблемою походження Агати займалися такі європейські історики, як А. Моріарті [317] Н. Інґхем [266; 267], Р. Жетте [270], В. Хампфрі [263], Дж. Равільйо [332], І. Младійов [313], М. Гвідо [245] та інші. Незважаючи на майже двохсотлітню історію питання однозначного рішення щодо походження Агати досі не знайдено. Дискусії навколо проблематики, пов'язаної з визначенням династичної приналежності Агати, публікуються в генеалогічних часописах, таких як: “Фондайшн”, “Шотландський новий часопис” та “Новий Англійський історичний та генеалогічний часопис”.

Окремі аспекти британсько-руських контактів у другій половині XI ст. висвітлено у дослідженнях, присвячених сім'ї Годвінсонів, Ф. Барлова [166] та спільній роботі Е. Месонах [305] й Р. Брінкса [274], у яких досліджується і постать Гіти Вессекської та факт її одруження з представником династії Рюриковичів. Спільним для цих праць є опосередкованість вивчення постаті Гіти Гарольдівни – переважно у контексті бажання спроби її братів видати її заміж за данського короля і таким чином заручитися його допомогою у справі повернення Годвінсонам втраченого англійського трону. Ці дослідження суттєво поступаються у ґрунтовності розвідкам із цього ж питання, автором яких є російський історик О. Назаренко.

Проблематика британсько-руських зв'язків доби Середньовіччя порушується також у західноєвропейських дослідженнях історії вікінгів та їх діяльності у північному регіоні Європи, а також у працях, присвячених функціонуванню норманської ойкумени.

Американський дослідник-скандинавіст П. Соєр у монографії “Королі та Вікінги” [342] сформулював методологічний підхід до вивчення взаємозв'язків між різними теренами вікінгської ойкумени. Історик звернув увагу на існування паралелей у розвитку державності, суспільства та культури різних регіонів північної Європи і дійшов висновку, що єдиним можливим чинником, який інспірував, здавалося б, незалежні процеси у віддалених одне від одного регіонах, була діяльність вікінгів. Окрім того, П. Соєр висловив переконання щодо необхідності усталеної пов'язування терміна «вікінг» зі скандинавським етносом, та припустив, що цей термін не несе в собі етнічного навантаження, а окреслює вид діяльності.

Такий методологічний підхід справив сильний вплив на дослідників системи міжнародних відносин доби вікінгів у XXI ст. Ґрунтовною є монографія “Балтика і Північне море” [280] Д. Кірбі та М-Л. Хінканен, присвячена, зокрема, дослідженню середньовічної торгівлі вздовж північного шляху по Волзі, що сполучав арабські країни з країнами Європи. Історики застосували комплексний підхід у процесі вивчення регіону та впливу вікінгів на його розвиток, особливу увагу приділяючи взаємозв'язку торговельних і політичних інтересів та впливу на процес налагодження міжнародних зв'язків географічних чинників. Дослідники наголосили на актуальності дослідження інтеграційних процесів у межах зон впливу вікінгів і акцентували увагу на тому, що контакти між різними територіями відбувалися не лише за посередництва вікінгів [280, р. 353].

Сучасні підходи до бачення міжнародних зв'язків у північному регіоні Європи за посередництва вікінгів представлені в науковому збірнику “Вікінги. Північно-атлантична сага” під редакцією В. Фіцхага й Е. Варда [191; 319]. Особливе місце у виданні займають дослідження, присвячені

наслідкам рейдів вікінгів для системи міжнародних відносин та процесу культурної інтеграції вікінгів на завойованих територіях. Варто відзначити статтю К. Бателі про культурні запозичення та зв'язки між вікінгами-завойовниками й місцевим населенням Британії та Ірландії [191, р. 127–141]. Джерелознавчий аспект роботи присвячений принципам висвітлення діяльності завойовників у писемних джерелах і їх порівнянню із культурними запозиченнями, а також впливу таких запозичень на різні аспекти політичного та суспільного життя Британії ще на декілька століть уперед. Попри те, що географічний ареал дослідження обмежується територіями Британських островів, підхід автора та понятійний апарат, витворений ним, є своєрідною базою для подальших досліджень культурних зв'язків у регіонах впливу вікінгів.

Опираючись на напрацювання американських колег, особливу увагу інтеграційним процесам у зоні впливу вікінгів приділили скандинавісти Р. Орам та А. Форте у спільній монографії “Імперія вікінгів” [232]. Автори пропонують розглядати всі політичні процеси й міжнародні контакти на Півночі Європи IX–XI ст. крізь призму бажання вікінгів створити єдину імперію та вдале втілення цього задуму Кнудом I, який за допомогою союзів із місцевими правителями та завоювань фактично контролював регіон Північного та Балтійського морів [232, р. 170–217]. У дослідженні висвітлено окремі аспекти зв'язків між Рюриковичами та правителями Англії в XI ст., однак зроблено це фрагментарно та несистемно.

Усебічно функціонування скандинавської ойкумени, згідно з найновішими методологічними підходами, представлено у роботі скандинавіста Єльського університету А. Вінроза. У ґрунтовній монографії “Перетворення Скандинавії: Вікінги, торговці та місіонери в перетвореннях Північної Європи” [373] запропоновано нові методологічні підходи до висвітлення історії міжнародних відносин у IX–XI ст. Особливої уваги дослідження заслуговує завдяки опрацьованій автором широкій джерельній базі, до якої увійшли не лише скандинавські, британські та німецькі писемні

джерела, але й руські літописи, використання яких іноземні дослідники уникають. Такий джерельний матеріал дозволив історикові провести паралелі щодо результатів впливу вікінгів на Русь і Англію, а також відмовитися від притаманного для західноєвропейської історіографії принципу строгого розділення у вивченні питань впливу вікінгів у різних регіонах, представляючи натомість цілісну картину взаємозв'язків та різних процесів у межах Півночі Європи, пов'язаних із експансією вікінгів.

Окремий пласт досліджень, необхідний для поглибленого аналізу британсько-руських зв'язків IX–XI ст., становлять фактологічні та аналітичні праці, присвячені англосаксонському періоду в історії Англії та окремим його персоналіям. Варто відзначити публікації Д. Фішера [230], Ф. Барлова [183; 184], К. Вікхема [367]. Важливими також є розвідки Дж. Куттіно [218], К. Торнбьорна [359], П. Чапласа [211] та Р. Лебов [291], в яких ідеться про середньовічну дипломатію та систему міжнародних відносин.

Для врахування специфіки середньовічних писемних джерел у роботі з ними використовувалися джерелознавчі праці двох типів. Частина джерелознавчих досліджень презентує загальні тенденції західноєвропейського історіописання в різні періоди та містить їх контекстуальний, однак не глибинний аналіз, або презентує деякі аспекти висвітлення хроністами тих чи інших об'єктів [198; 223; 235; 243; 333; 349; 360; 367; 374; 375]. Друга група залучених досліджень присвячена окремим іноземним писемним джерелам, в яких представлено їх ґрунтовний текстологічний аналіз та подано вичерпну наукову критику [186; 204; 207; 215; 298; 325; 351; 369].

Політичні та династичні відносини між правителями держав, навіть за умови їх двосторонності, недоцільно розглядати без врахування відповідного міжнародного політичного контексту. Саме тому окремий ласт історичних досліджень, необхідний для аналізу британсько-руських зв'язків, дає польська історіографія.

Особливої уваги також заслуговує генеалогія династії П'ястів, оскільки їх володіння наприкінці X–XI ст. відіграли значну роль у британсько-руських контактах, а також тому, що з династією Рюриковичів і з англійським королем Кнудом I їх пов'язували тісні родинні зв'язки. Важливими у цьому контексті є класичні генеалогічні дослідження польських генеалогів О. Бальцера [183] та К. Ясінського [268]. Історики опрацювали широку джерельну базу і не лише відновили генеалогічне дерево польської королівської династії, але й показали династичні контакти П'ястів у відповідному історичному контексті, зацентрувавши увагу на персональних якостях правителів та на політичних наслідках різних династичних шлюбів.

Цікавою з точки зору вивчення британсько-руських зв'язків є дослідження польських істориків, присвячені проблемам польсько-скандинавських контактів. Особливої уваги заслуговує робота Л. Кочія “Польща і Скандинавія за перших П'ястів” [284]. Об'єктом дослідження цього польського історика були міжнародні відносини у Північному регіоні Європи та малодосліджені питання політичних зв'язків Польщі з Англією й Данією, а також проблема впливу цих контактів на розподіл політичних сил в Балтійському регіоні. Дослідник зробив спробу ідентифікувати походження та місце проживання Йомсвікінгів¹, що має ключове значення для дослідників британсько-руських зв'язків. Попри дискусії навколо їхнього існування, з саг відомо, що Йомсвікінги були союзниками руського князя Володимира Святославовича, а також брали участь в експансії Олафа Трюгтвасона в Англії [284, s. 8–10].

Необхідно відзначити праці польських істориків Г. Лабуди [287; 288; 289; 290; 291; 292] та С. Закревського [380], присвячені першим етапам розвитку держави П'ястів, зокрема правління Мешка I (960–992), Болеслава I (992–1025), Мешка II (1025–1035) та їх зовнішньополітичної діяльності. Оскільки британсько-руські зв'язки не можна розглядати поза

¹Йомсвікінги – напівлегендарне об'єднання вікінгів X–XI ст. з центром у Йомсбургу. До сьогодні не з'ясовано точне місце розташування Йомсбургу, припускається, що він міг знаходитися в Польському Помор'ї, можливо на острові Волін [280, s. 6–53; 284, s. 283–377].

системою міжнародних відносин у Північному регіоні Європи, дослідження польських істориків здатні якісно доповнити дисертаційну роботу в питаннях, що стосуються династичних зв'язків Рюриковичів із британськими правлячими династіями.

Завдяки існуванню родинних зв'язків між П'ястами та Кнютлінгами, польських істориків цікавить особа англійського короля Кнута I, яка має ключове значення для дослідження англо-руських контактів. Нещодавно було опубліковано роботу Я. Моравца [315], присвячену постаті англо-данського короля. Попри те, що в цій монографії основний акцент зроблено на внутрішньому урядуванні англійського короля та його ставленні до церкви, автор пропонує цікавий підхід до трактування імперської політики англо-данського короля.

Із методологічної точки зору важливими є дослідження сучасного польського історика П. Урбанчика процесів формування ранньосередньовічних держав [362; 363; 364]. Опрацювавши чималий пласт західноєвропейської літератури, присвяченої дискусіям навколо вжитку окреслення «державні» та «протодержавні» стосовно середньовічних державних утворень, польський історик систематизував і критично осмислив підходи колег, відтак представив власний методологічний підхід у вигляді 15 пунктів характеристики середньовічної державності, які дозволяють відрізнити державні утворення від протодержавних [362, s. 41–45]. Оскільки наше дослідження охоплює період IX ст., на який припадають державотворчі процеси в Шотландії та Русі, така методологія є важливою.

Отже, можна стверджувати, що у світовій історіографії проблематика династичних та політичних зв'язків між Рюриковичами та британськими королівськими династіями у IX–XI ст. не знайшла належного висвітлення. Незважаючи на те, що ця проблематика була введена в історичну науку ще у XIX ст. російськими істориками, в сучасній історіографії фрагментарно відображено лише окремі аспекти британсько-руських відносин цього періоду, а методологія російських та західноєвропейських істориків суттєво

відрізняється. Сучасні російські дослідники акцентують увагу на міжнародних зв'язках на Півночі Європи та ігнорують існування безпосередніх британсько-руських контактів, вважаючи малоімовірним існування довготривалих відносин між правителями цих територій. Для західноєвропейської історіографії характерне ширше зацікавлення цією проблематикою, однак її вивчення є несистемним та не дає цілісного бачення розвитку, функціонування й наслідків політичних і династичних зв'язків Русі з державами на території Британії. Зважаючи на це, систематичне та комплексне дослідження цього питання є актуальним для світової історіографії.

1.3. Джерельна база

Дисертаційна робота базується на широкій джерельній базі західноєвропейського та руського походження. З метою проведення комплексного й системного аналізу політичних та династичних зв'язків британських правлячих династій із Рюриковичами було опрацьовано наступні групи джерел XI–XIII ст.:

- наративні (хроніки, літописи, саги);
- актові (хартії, збірники законів, договори);
- археологічні матеріали;
- нумізматичні.

Зважаючи на специфіку доступу до ранньосередньовічних джерел та особливості їх опрацювання, робота базується на вивченні раніше опублікованих джерел.

Основним наративним джерелом до вивчення історії Русі є літописи, найдавнішим із яких є “Повість временних літ” (далі – ПВЛ), написана приблизно у 1110–1118 рр. Оригінал тексту не зберігся і дійшов до нашого часу лише в складі пізніших літописних зводів, зокрема Лаврентіївському та Радзивилівському. В дисертації було опрацьовано Лаврентіївський звід [1], зроблений у 1377 р. в Новгороді на основі давнішого рукописного списку

[166, s. 12.]. Такий вибір обґрунтовується високим рівнем повноти та деталізованості передачі інформації, отриманої автором зводу з першоджерела. Зокрема, дослідник ПВЛ О. Шахматов вважав, що саме Лаврентіївський список, попри його очевидно компілятивний характер, ретельно передає текст давнього першоджерела, так званого “Володимирського зводу”, що не дійшов до нашого часу [166, с. 13–15]. Академічне видання ПВЛ за Лаврентіївським списком підготувала Археографічна комісія у 1846 р. в циклі видання “Повне зібрання руських літописів” (далі – ПСРЛ). Текст літопису було опубліковано мовою оригіналу з врахуванням відмінностей у різних списках Лаврентіївського зводу.

Щодо історії розвитку держави Рюриковичів інформацію ПВЛ доповнює “Новгородський перший літопис” (далі – НПЛ), який охоплює період 1016–1471 рр. До нашого часу текст джерела дійшов у складі Старшого та Молодшого зводів, представлених різними списками. У межах дисертації було використано академічне видання цього літопису, вміщене у третьому томі ПСРЛ [2]. Публікація Старшого зводу НПЛ була здійснена на базі Синодального списку (1330–1336 рр.), що містить опис подій від 1016 до 1333 р. з врахуванням різночитань. Текст Молодшого зводу літопису в рамках публікації є результатом узгодження та зведення Комісійного (1440–1446 рр.), Академічного (1445–1447 рр.) та Толстовського (1720 р.) списків та охоплює період 854–1446 рр. НПЛ подекуди дублює інформацію ПВЛ, однак завдяки тому, що основою для його створення був не лише найдавніший руський літопис, але й записи новгородських князів, у ньому містяться унікальні відомості про розвиток як Новгороду, так і Русі загалом.

Руські літописи є специфічним джерелом для опрацювання питань зовнішньополітичної діяльності Рюриковичів через їх низьку інформативність стосовно питань контактів з іншими державами. Автори літописів в описі міжнародних зв’язків Русі акцентували увагу переважно на стосунках із найближчими сусідами та Візантією як центром християнства.

Наслідком такого підходу літописців до відбору інформації стала відсутність у ПВЛ та НПЛ відомостей про контакти Рюриковичів із деякими західноєвропейськими державами, в тому числі й із державами на території Британії, свідчення про які збережені в джерелах іноземного походження. Попри таке ігнорування літописців окремих векторів зовнішньої політики князів, детальне прочитання нарративу літописів та аналіз вживання в них етнонімів дозволяють відновити картину сприйняття авторами літописів, а отже – й частиною руської людності, політичної карти ранньосередньовічної Європи.

Дисертаційна праця опирається на широкий пласт західноєвропейських писемних джерел, які доцільно розділити на кілька підгруп відповідно до регіону їх походження: джерела британського, скандинавського та німецького походження.

Серед нарративних західноєвропейських джерел, необхідних для дослідження контактів між Руссю та державами на території Британії, значну частину становлять джерела англійського та шотландського походження, які варто розділити на кілька груп, відповідно до країни написання та мови. Процес їх наукового опрацювання та публікації розпочався у середині ХІХ ст. Більшість джерел публікувалася мовою оригіналу – англосаксонською, латиною, англонормандською, з коментарями та зауваженнями фахівців наукових товариств Оксфордського університету Дж. Інграма [31], Т. Форестера [12], Дж. Стівенсона [22], Дж. Боусфорта [30] та інших. Завдяки ранньому початку процесу публікації більшість видань із цієї групи тепер оцифровані та представлені у вільному доступі онлайн бібліотек, зокрема Інтернет-архіву¹.

Наративні джерела англійського походження представлені англосаксонськими, англонормандськими та латиномовними творами середини ІХ – першій половині ХІІІ ст. Найдавнішою групою є

¹Інтернет-архів (Internet Archive, archive.org) – некомерційна організація, метою якої є збереження світового культурного надбання; один із найбільших світових інформаційних ресурсів, що забезпечують вільний доступ до опублікованих історичних джерел.

англосаксонські хроніки та літературні твори, написані наприкінці IX – на початку X ст. під час найбільшого розквіту культури та науки в англосаксонському королівстві Вессекс. Характерною особливістю цієї групи є використання хроністами простонародної англосаксонської мови для написання текстів, що є рідкісним явищем для середньовічної науки та історіописання. Окрім власне джерел, що походять з англосаксонських королівств, створення яких розпочалося у другій половині IX ст., простонародною мовою в цей період написано лише деякі ірландські аннали, а в наступні періоди – Новгородський літопис [181, р. 33].

Англосаксонська хроніка (495–1154 pp.), оригінальний манускрипт якої датується кінцем IX ст. [31] дійшла до нас у семи копіях, тексти яких несуттєво різняться між собою [215, р. 226–227]. Старіша її частина написана невідомим автором за наказом вессекського короля Альфреда I (871–899) в абатстві Пітерборо, в подальшому копії хроніки доповнювалися у різних монастирях, однак усі автори залишилися невідомими. Зважаючи на мову джерела для нашого дослідження було використано академічний переклад хроніки, який зробив Дж. Інгхем на основі найповнішого Вустерського списку (XII ст.).

Англосаксонська хроніка є ключовим джерелом до історії Англії донорманського періоду, оскільки всі її повідомлення базуються на записах давніх анналів різних англосаксонських королівств, що не дійшли до нашого часу, а також на свідченнях очевидців подій [67, с. 331–354]. Разом із тим наукове прочитання Англосаксонської хроніки потребує критичного підходу, тому що це джерело є упередженим і навіть пропагандистським. Інформація в ньому часто подана крізь призму політичного зацікавлення замовників її написання та релігійних переконань її авторів [99, р. 35–37]. Це добре помітно на прикладі висвітлення подій, пов'язаних із міжнародними відносинами, а особливо політикою вікінгів. Авторами хроніки були переважно представники духовенства, на їх бачення діяльності вікінгів наклало відбиток язичництво скандинавів, а також численні пограбування

ними монастирів. Якщо інші англосаксонські джерела, як-от хроніка Етельварда (між 957–983 рр.) [26], латиномовна копія втраченого раннього манускрипту англосаксонської хроніки, написана паралельно до висвітлених у її тексті подій [293, р. 165–166], розрізняють норманів за родом їх діяльності як торговців та військових, то автори Англосаксонської хроніки підкреслено презентують усіх скандинавів кривавими безбожниками та завойовниками, передаючи таким чином упередження наступним хроністам [26, р. 27]. Зважаючи на те, що вікінги впродовж IX–XI ст. виконували функції своєрідних посередників у британсько-руських зв'язках, ці упередження враховано в нашому дослідженні.

Важливим для висвітлення історії британсько-руських зв'язків у IX ст. є переклад з латини на англосаксонську трактату “Історії проти язичників” (V ст.) іспанського монаха Павла Орозія [30], який зробив або особисто король Вессексу Альфред I, або його придворні латиністи [107, с. 13–15]. При перекладі до частини трактату, що презентує географічний опис світу, було включено невідомі для Павла Орозія відомості про географію Північної Європи. Для іспанського монаха, який фактично не покидав території європейського Півдня, географія центральної та північної частини континенту була невідомою. Альфред I завдяки зв'язкам із вікінгами отримав нову для Британії та Західної Європи в цілому інформацію про північно-східні регіони. Завдяки норманському купцю Вульфстану в перекладі з'явилася деталізовані відомості про східне узбережжя Балтійського моря, а вікінг та мандрівник Оттара навів дані про Біле Море та скандинавські торгові міста, зокрема Гедбі та Бірку [30, р. 9–64]. Географічний опис цього регіону, який зробив Альфред I, має виняткове значення для розуміння міжнародних зв'язків у Північній та Північно-Східній Європі, оскільки дає можливість з'ясувати рівень комунікації в регіоні та охарактеризувати уявлення англосаксів про географію Східної Європи.

Після Нормандського завоювання 1066 р. в Англії сформувався особливий вид історіописання – англонормандська література. Хроніки цього

періоду були написані англонормандською мовою нової знаті з метою легітимізувати спадкоємність влади нової династії [179, р. 99–103].

Англонормандська історіографія, а особливо робота першого її представника – хроніста Жофре Гаймара († після 1140) “Історія англійського народу” (495–1135 рр.), містить унікальну інформацію про зв’язки Русі та Британії. Автор, на замовлення неідентифікованого представника нової знаті, між 1135-м і 1140-м рр. у римованій формі написав хроніку англонормандською мовою [347, р. 9]. Виклад інформації у ній дає підстави стверджувати, що основною метою її автора, відповідно до побажання замовника, було, переказуючи історію Англії, засвідчити спадкоємність та законність влади нормандських завойовників, а це спричинило упередженість автора у трактуванні деяких подій [220, р. 49–51].

Попри певною мірою пропагандистський характер хроніки, її автор приділив увагу взаємозв’язку подій в Англійському королівстві та в інших європейських державах. Завдяки тому, що інформаторами Жофре Гаймара були англонормандські та англосаксонські дворяни, джерело містить інформацію, невідому іншим хроністам. Зокрема, “Історія англійського народу” є єдиним нарративним джерелом, у якому детально описано континентальні поневірвання англійського принца Едварда Вигнанця (1016–1057) та згадано про його перебування на Русі [51, с. 32–36; 316, р. 57–58]. Опрацювання зазначеного джерела потребує врахування слабкого рівня знань автора про географічний та політичний устрій Центрально-Східної Європи, а також факту спотворення у цій праці топонімів, власних назв й імен задля збереження рими.

Наступний блок представляють британські хроніки XII ст., написані латиною. Серед значного масиву середньовічних британських латиномовних джерел особливо вагу для дослідження британсько-руських зв’язків мають: «Хроніка королів Англії» Вільяма Мальмесберійського (до 1120 р.) [40], «Історія англійських королів» Симеона Даремського (до 1121 р.) [22], «Хроніка» Флоренса Ворчестерського (до 1140 р.) [11], «Церковна історія»

Ордеріка Віталіса (до 1142 р.) [28; 29], «Генеалогія англійських королів» та «Життя св. Едуарда, короля і сповідника» Елреда Рівоського» (до 1154 р.) [6]. Інформація наведених джерел базується на текстах, які не вціліли, роботах попередників та на повідомленнях інформаторів. Варто зауважити, що хроністи часто компліюють відомості одне одного, але водночас подають унікальну, не відому іншим інформацію.

Детальніше варто розглянути латиномовну працю «Історія англійських королів» монаха Симеона Даремського († після 1129), що містить опис історії Британії 735–1129 рр. [22]. Симеон Даремський під час написання хроніки опирався на попередні англосаксонські джерела, що не дійшли до нашого часу, та свідчення інформаторів, а це надає джерелу особливого значення. Подекуди опис подій XI ст. дублює інформацію іншого британського хроніста Флоренса Ворчестерського, але праця вирізняється деталізацією та намаганням пояснити мотивацію дій англійських королів у широкому міжнародному контексті. Усі історичні роботи цього хроніста зібрані в єдиному виданні, що побачило світ у другій половині XIX ст. за редакцією архівіста Дж. Стівенсона [22].

Окремого огляду заслуговує «Церковна історія» бенедиктинського монаха Ордеріка Віталіса (1075–1142), яка є одним із найбільш достовірних джерел до історії англосаксонського та раннього нормандського періоду в історії Британії. Написана між 1109–1113 рр. на базі численних праць французького, нормандського та англійського походження, а також повідомлень інформаторів із середовища знаті, робота представляє вичерпну інформацію про англосаксонський період в історії Британії та містить унікальні дані про долю представників королівської англосаксонської династії після Нормандського завоювання, що має важливе значення для дослідження британсько-руських зв'язків [211, с. 177–179]. «Церковну історію» Ордеріка опубліковано мовою оригіналу з науковими коментарями під редакцією британського медієвіста М. Чібнел [28; 29].

Шотландські джерела представлені латиномовними хроніками XII–XIV ст., серед яких варто виокремити «Хроніку» Мелроузського абатства та «Шотландську хроніку» Йоана Фордунського († після 1384). Через пізнє формування єдиного Шотландського королівства, літописання тут розпочалося відносно пізно і наративних джерел раніших ніж XII ст. немає.

У контексті нашого дослідження важливим джерелом шотландського походження є написана невідомим автором, вірогідно групою монахів, шотландська “Хроніка” Мелроузського абатства [8]. До нашого часу дійшов оригінальний манускрипт джерела, який на сьогодні зберігається у Британському музеї. Перша частина роботи, що охоплює період від 745-го до 1140-го р., є компіляцією Англосаксонської хроніки, історичних робіт Симеона Даремського та Роджера Ховденського. Однак те, що “Хроніка” була написана у Шотландії, дозволило автору отримати від представників англосаксонської знаті, котрі після Нормандського завоювання змушені були втекти до Шотландії, невідому іншим хроністам інформацію про генеалогію та внутрішньополітичну боротьбу в Англійському та Шотландському королівствах, і таким чином доповнити відомості, подані в мелроузському джерелі.

«Шотландська хроніка» Йоана Фордунського є першим шотландським джерелом, де цілісно та систематично описано історію розвитку королівства Шотландії як окремого державного утворення. Розповідь хроніки починається від найдавніших часів і продовжується до моменту смерті в 1153 р. шотландського короля Давида I (1124–1153). Щодо питань ранньої історії Шотландії, то основою для автора стали англійські та ірландські джерела, з яких Йоан Фордунський ретельно відбирав інформацію, що стосувалася його країни. Джерело є інформативним, містить актовий матеріал та генеалогічні відомості шотландських королів, а також практично позбавлене авторських коментарів [14].

Необхідним для детального аналізу британсько-руських зв'язків та визначення їх місця в системі міжнародних відносин IX–XI ст. є залучення

джерел інших західноєвропейських країн, які також зберегли інформацію про двосторонні контакти. Робота німецького хроніста Адама Бременського († після 1081) “Діяння архієпископів гамбурзької церкви” (далі ДАГЦ) (788–1072 р.) [5], охоплює весь період активної діяльності вікінгів і представляє унікальне бачення скандинавської ойкумени, частинами якої були Британія та Русь. Гамбурзький хроніст через вимушені контакти з представниками Скандинавії був надзвичайно зацікавленим у висвітленні історії становлення та розвитку скандинавських держав, а також у розгляді системи міжнародних відносин, що склалися в регіоні Балтійського та Північного морів.

Попри певні суперечності в тексті, ДАГЦ є надійним джерелом, оскільки опирається на свідчення важливих інформаторів, серед яких – данський король Свен Естрідсен (1047–1074) [143, с. 324; 339, р. 17]. Все це дозволило Адаму Бременському зберегти унікальну інформацію про міжнародні зв'язки в північному регіоні, яка відсутня в інших джерелах. Саме Адам Бременський зафіксував відомості про шлюб Естрід (997–1057/1075), сестри англійського короля Кнута I з сином руського короля, а також про перебування англосаксонських принців Едварда Вигнанця та його брата Едмунда на території Русі. Праця німецького хроніста містить чимало неточностей, інформація подекуди тенденційна, а в науковому середовищі досі тривають дискусії щодо авторства схолій до основного тексту. Це змушує критично підходити до опрацювання джерела, залучаючи спеціальну джерелознавчу літературу.

Іншим важливим західноєвропейським джерелом є “Історія Данів” Саксона Граматика (1140–1216), яка складається з 16-ти книг, присвячених історії Данії як держави від найдавніших часів до 1178 р. [21]. Наукове опрацювання цього джерела потребує критичного підходу і доброго знання міжнародних зв'язків на Півночі Європи доби вікінгів, оскільки робота є політично заангажованою – спрямованою на возвеличення Данії. Попри це, вона містить цінну інформацію про систему міжнародних зв'язків регіону

Балтійського і Північного морів, показану зі скандинавської перспективи, і залишається єдиним джерелом, що фіксує укладення шлюбу між смоленським князем Володимиром Всеволодовичем (1113–1125) та англійською принцесою Гітою Вессекською (†1117). Оригінальний манускрипт роботи втрачено, тому більшість наукових видань цього джерела є копією цілісного списку “Історії данів”, який віднайшов данський перекладач К. Педерсен [21].

Якісно доповнити уявлення про британсько-руські зв'язки IX–XI ст. дозволяють ісландські саги королівського, а також родового циклу. Значення Королівських саг як джерела до історії міжнародних відносин на Півночі Європи важко переоцінити. Акцентуючи увагу на житті та політичній кар'єрі скандинавських, здебільшого норвезьких, королів періоду IX–XIII ст., саги містять інформацію про події у межах всієї вікінгської ойкумени, включаючи Британію та Русь [277, р. 55–56].

Більшість саг були записані у XII–XIII ст. давньоісландською мовою, винятком є лише сага Оддра Сноррсона латиною, отож у цьому дослідженні були використані академічні англо- та польськомовні переклади [15; 18; 23]. Додатково залучено також перекладені витяги з королівських саг, які підготувала російський історик Т. Джаксон для публікації в збірнику “Ісландські королівські саги про Східну Європу”. Однак згадані невеликі уривки саг не дозволяють отримати повну картину міжнародних відносин у регіоні [82].

Російська дослідниця Т. Джаксон пропонує поділяти королівські саги на кілька великих груп, тобто на чотири зведення саг: “Огляд саг про норвезьких королів”, “Гнила шкіра”, “Красива шкіра” і “Коло Земне” [85, с. 18–20]. У зведеннях в основному описується історія Норвегії від найдавніших часів до другої половини XII ст. Порівняно з деталізованими розповідями саг про історію Норвегії та інших скандинавських держав, відомостей про Русь і Британію у них не так багато, однак ця інформація є унікальною. У творах скальдів збереглося навіть чимало подробиць

політичного життя Русі та Англії, які не потрапили до хронік та літописів, зокрема через приватний характер інформації. Варто зазначити, що такі згадки дозволяють краще зрозуміти систему міжнародних відносин у межах скандинавської ойкумени.

Значна частина королівського циклу представлена сагами, присвяченими постаті певного норвезького конунга. Для нашого дослідження найбільше значення з цієї групи мають джерела, присвячені норвезьким королям Олафу Трюгвасону (995–1000) та Олафу Гаральдсону (1015–1028), позаяк ці конунги підтримували активні зв'язки як з британськими, так і з руськими правителями, вони впродовж тривалого часу проживали на обох територіях.

Олафові Трюгвасону було присвячено кілька саг, з яких найбільш детальний опис його перебування в Русі та на британських теренах містить сага, яку записав між 1190–1200 рр. ісландський монах Одр Сноррсон († після 1200) [18]. Латинський оригінал твору не дійшов до нашого часу, однак збереглися три списки староісландською мовою. Із групи саг, що містять інформацію про постать норвезького короля Олафа Гаральдсона, ми використали сагу авторства Сноррі Стурлусона із циклу «Коло Земне» (Хеймскрінгла) [23], оскільки вона презентує різносторонню картину політичного життя північного регіону Європи.

Окремою групою саг, що містять важливу для аналізу британсько-руських зв'язків IX–XI ст. інформацію, є так звані родові саги, присвячені життєпису видатних ісландців, переважно мандрівників. Ці твори містять чимало відомостей про сприйняття вікінгів у різних суспільствах і опосередковано розповідають про міжнародні контакти на Півночі Європи. Одним із таких джерел є «Сага про Гунлаунга Зміїного Язика», відомого ісландського скальда XI ст., який належав до групи вікінгів, наближених до англійського короля Етельреда II (978–1013, 1014–1016). Автором академічного перекладу саги, використаного для дослідження, є польська дослідниця А. Вашко [18].

Загалом саги як історичне джерело потребують максимально критичного підходу з кількох причин. По-перше, через специфіку їх укладання автори припускалися чималої кількості неточностей, помилок та спотворень – як хронологічних, так і ономастичних, на що звернули увагу скандинавські дослідники ще у ХІХ ст. По-друге, на текст саги впливали світогляд скальдів та політична кон'юнктура в період їх творення та запису [69, с. 147–148; 114, с. 78–83; 339, р. 14–15]. У різних сагах одна й та ж інформація часто подається під різним кутом зору, що, на думку Т. Джексона, було наслідком конфліктів інтересів церкви і держави, оскільки протистояння духовенства і світської влади вимагало від скальдів внесення змін у трактування вже відомих подій [85, с. 19; 86, с. 147–174; 153, с. 176–186]. Агіографічні описи життя Олафа Трюггвасона, зроблені у ХІІ ст., були наслідком боротьби ісландського короля Сверра (1184–1202) з норвезькими єпископами, що змусило автора саги монаха Оддра наголошувати на святості норвезького короля і його покірності волі церкви. Хорошим прикладом є й те, як в ісландських та норвезьких джерелах Олафа Трюггвасона представляють видатним героєм, а його опонента Свена Вилобородого (986–1014) – лиходієм, в той час як для данського хронікера Саксона Граматика норвезький король був брутальним і не гідним довіри правителем [85, с. 19]. Врахування упереджень авторів саг дозволяє використовувати їх як надійне джерело до історії регіону Балтійського та Північного морів, а отже – й до історії британсько-руських зв'язків.

Важливу групу становлять актові джерела руського та англійського походження, представлені хартіями і міжнародними угодами. Опосередковане значення для дослідження британсько-руських зв'язків мають візантійсько-руські договори, що є джерелом до вивчення зовнішньополітичних та торгових інтересів руських князів у Х ст. Аналіз угод та самі їх тексти опубліковано у першому томі збірника “Пам'ятки руського права” під редакцією В. Юшкова [3; 4].

Майже всі англосаксонські правові акти, що дійшли до нашого часу, було надруковано в кількох збірниках, серед яких окремої уваги заслуговує перший том видання “Англійські історичні документи 500–1042”, укладач якого – британський медієвіст Д. Вайтлок [32; 33]. У збірнику систематизовано та опубліковано унікальні документи з історії Британії донорманського періоду. Серед них особливе значення має відновлений автором збірника на основі кількох списків текст Вендморської угоди, укладеної у 878 р. між Альфредом I та данським завойовником Гутрумом († після 890)¹, а також текст Малдонської угоди (911 р.) між англійським королем Етельредом II та очільником об’єднаної армії вікінгів Олафом Трюгтвасоном після однойменної битви [33].

Цінним для нашого дослідження актовим джерелом є “Закони Едуарда Сповідника”, оскільки це єдиний документ британського походження XII ст., в якому прямо згадується Русь та зв’язки Рюриковичів із англійськими правителями [16]. “Закони” складаються із тридцяти дев’яти пунктів, записаних вже після правління англійського короля Едуарда Сповідника (1042–1066) – приблизно в першій половині XII ст. Зважаючи на проблематику дисертації, цікавим є не так текст самих законів, який, безумовно, є важливим джерелом до опису правової системи Англійського королівства, як історичний контекст, який вони представляють. Лише в “Законах”, зокрема, згадується, що дітей вессекського короля Едмунда Залізнобокого (1016 р.) було вислано до Русі. Наукове опрацювання законів наприкінці XIX – поч. XX ст. провів німецький дослідник Ф. Ліберман, який опублікував текст джерела та коментарі до нього [16].

Окрема група опрацьованих для нашого дослідження джерел – це археологічні та нумізматичні джерела. Зважаючи на специфіку міжнародних зв’язків у північному регіоні Європи періоду раннього середньовіччя, часто саме археологічні відомості здатні пролити світло на контакти між різними

¹Гутрум († після 890) – очільник армії вікінгів, яка в 865–878 рр. вела військові дії в Англії. Після укладення Вендморської мирної угоди прийняв християнство і був визнаний легітимним правителем королівства Східна Англія.

теренами цього регіону. У зв'язку з неодиначними знахідками англосаксонських монет різних періодів на території Русі, як у скарбах, так і в пам'ятках культового характеру, особливим видом джерел, необхідних для дослідження заявленої проблематики, є нумізматичні артефакти.

Інформація про археологічні знахідки монет та інших рухомих цінностей на території Англії та Уельсу з 1998 р. публікується в щорічні звітах (Treasure annual reports) [35; 36; 37; 38]. Обов'язок наукового опрацювання відповідних відомостей та проведення опису віднайдених артефактів покладено на окремий відділ Британського музею. Усі звіти побудовані за хронологічним принципом і охоплюють пам'ятки від бронзового віку до XVII ст. Кожну річ детально описано – із зазначенням датування, розмірів та хімічного складу. Неодмінно вказується місце та обставини віднайдення, а також подальша доля артефакту. Така детальна презентація знахідок в щорічному звіті дозволяє чітко класифікувати їх та на цій основі будувати певні висновки щодо міжнародних контактів.

Для визначення ареалу поширення англосаксонських монет було використано каталог монетних знахідок у похованнях на території Русі під редакцією Т. Равдіної [141]. Для датування різних типів монет найбільш цінними виявилися каталоги англосаксонських монет, підготовлені на основі музейних колекцій [24; 25]. У цих виданнях представлено широкий спектр англосаксонських монет із їх детальним описом та зазначенням дат виготовлення.

Отже, руські писемні джерела фактично не містять інформації про політичні зв'язки Рюриковичів із Британськими королівськими династіями. В англійській та шотландській літературі про такі факти згадано лише опосередковано, за винятком «Законів Едуарда Сповідника». Детальнішу інформацію про британсько-руські політичні та династичні зв'язки містять джерела скандинавського походження. Доповнюють ці повідомлення археологічні та нумізматичні артефакти.

У цілому, в історіографії та джерельній базі широко представлено окремі аспекти проблематики, але відсутнє системне опрацювання предмету дослідження. Вивчення писемних, археологічних і нумізматичних джерел руського та західноєвропейського походження, порівняння збереженої у них інформації, а також залучення історіографічного матеріалу, дозволяють провести комплексне дослідження британсько-руських відносин IX–XI ст.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення проблематики міжнародних відносин періоду IX–XI ст. вимагає застосування цілої низки методів та принципів, спрямованих на їх об'єктивне і цілісне розкриття. В основу нашого дослідження покладено принципи об'єктивності та історизму. Застосовано системний підхід до вивчення політичних та династичних зв'язків Рюриковичів з британськими королівськими династіями.

Аналіз всіх подій, процесів та явищ у рамках цього дослідження здійснено згідно з принципом **історизму**, застосування якого дозволило розглянути об'єкт аналізу в контексті конкретних історичних обставин IX–XI ст. в усьому спектрі їх особливостей. Двосторонні політичні та династичні відносини неможливо розглядати окремо від широкого тла міжнародних процесів. Зовнішньополітичні чинники значною мірою впливали на процес налагодження та розвитку зв'язків між середньовічними державами Британії та Руссю, тому в дослідженні ми проаналізували їх у взаємозв'язку із іншими векторами зовнішньої діяльності британських і руських правителів. Особливу роль відведено аналізу причинно-наслідкових зв'язків налагодження та розвитку британсько-руських політичних і династичних відносин, як і розглядові їх у контексті системи міжнародних відносин IX–XI ст.

Відповідно до принципу **об'єктивності** для відтворення цілісної картини розвитку британсько-руських стосунків проблему дослідження було розбито на кілька завдань, вирішення яких у внутрішній повноті дозволило, рухаючись від деталей до загальної мети, комплексно підійти до вивчення проблематики, показуючи взаємозв'язок тих чи тих подій та їх наслідки в сукупності позитивних, неоднозначних і негативних виявів. Факти джерел, згідно з цим принципом, розглядалися за їх першопочатковим змістом, однак інтерпретація відбувалася лише після критичного осмислення та визначення обставин створення джерела й політичних інтересів його замовника.

Системний підхід дозволив поєднати одиничне із загальним та комплексно відобразити обрану проблематику, охарактеризувати тісний взаємозв'язок торгово-політичних інтересів із укладенням матримоніальних союзів між Рюриковичами і представниками Британських королівських династій.

Необхідність розгляду політичних та династичних зв'язків Рюриковичів із британськими королівськими династіями в системі міжнародних відносин IX–XI ст. вимагала застосування цілої низки загальноісторичних методів.

Залучення **історичного методу** дозволило провести дослідження британсько-руських контактів з урахуванням специфічного географічного, хронологічного, культурного та цивілізаційного контекстів, показати події та процеси в системі міжнародних відносин Європи IX–XI ст. та об'єктивно трактувати подекуди упереджені повідомлення хронік. Предмет дослідження було розглянуто із врахуванням специфіки комунікації, військової та торговельної діяльності в регіонах Балтійського та Північного морів.

Для побудови структури нашого дослідження було застосовано **проблемно-хронологічний метод**. Вивчення процесу розвитку британсько-руських відносин проведено від виявлення та аналізу спорадичних торгових контактів до налагодження політичних і династичних зв'язків між Руссю та державами на території Британії із дотриманням чіткої хронологічної послідовності. Проблематику дослідження відповідно до цього методу розділено на три частини, в яких проаналізовано процес переходу від торгових контактів до політичних відносин у IX–X ст., систему англо-руських політичних відносин у XI ст. та причини й наслідки укладення матримоніальних союзів між Рюриковичами і представниками британських правлячих династій у XI ст. Кожна із виокремлених тем включає в себе цілий перелік менших проблем, розв'язання яких потребує окремої уваги.

Для дослідження паралелей у розвитку Русі та держав на території Британії в добу вікінгів використано **порівняльно-історичний метод**, який у

поєднанні з загальнонауковими методами зіставлення і порівняння, а також пошуку аналогів, дозволив виокремити спільне, яке було наслідком взаємодії та впливу зовнішніх чинників, від специфічного, інспірованого внутрішніми особливостями розвитку держав. У дослідженні враховано специфіку розвитку країн на території Британії у IX–XI ст., зокрема різний рівень сформованості державної системи в окремих британських королівствах, а також нюанси розвитку Русі, оскільки держава Рюриковичів постала у другій половині IX ст., а перші контакти між руськими теренами та Британією датуються першою половиною IX ст.

Для опрацювання джерел та літератури було застосовано **метод критичного аналізу**. Основним підґрунтям дослідження стали середньовічні наративні джерела руського та західноєвропейського походження, які через власну специфіку вимагали критичного підходу при опрацюванні. Зважаючи на те, що середньовічні європейські хроніки є досить упередженими джерелами, а подекуди тексти мають пропагандистський характер, здобута з них інформація, важлива для дослідження британсько-русських зв'язків, вимагала застосування не лише критичного аналізу, але й інших відомих методів роботи з текстами, зокрема зіставлення та порівняння. Використання факту чи цитати із такого джерела ставало можливим лише після критичного осмислення інформації та порівняння з матеріалами інших джерел. Відомості, отримані з саг, порівнювалися з повідомленнями західноєвропейських хронік та навпаки. Залучалася також джерелознавча література. Цитати подано мовою оригіналу з пізнішим перекладом, щоб уникнути можливих неточностей прочитання.

Для опрацювання отриманої з джерел інформації стосовно постаті англійського принца Едварда Вигнанця та походження його дружини було використано **метод класифікації**, який дозволив чітко систематизувати джерела за кількома ознаками – часом їх написання, походженням інформаторів та країною, з якою західноєвропейські хроністи пов'язують перебування Едварда Вигнанця в континентальному екзилі.

Висновки з проаналізованої інформації вибудовано за **методом індукції**, оскільки всі умовиводи базуються на детально опрацьованому фактологічному матеріалі та наведених доказах. При цьому враховано вже існуючі в науковому середовищі підходи до інтерпретації фактів, які переглянуто на основі їх критичного прочитання та зіставлення з власними гіпотезами. Такий підхід дозволив переглянути бачення меж морської держави Рюрика Ютландського, походження Агати, дружини Едварда Вигнанця, участі Ярослава Володимировича в антиданській коаліції, а також умови угоди, укладеної між Ярославом Володимировичем та англійським королем Кнудом I.

Ономастика. Персоніфікація. З методологічної точки зору важливим було вироблення єдиного підходу до персоніфікації представників правлячих династій різних держав, оскільки в джерелах різного походження системи найменування осіб різняться. Специфічна система ідентифікації правителів була притаманною для країн Північної Європи і вона суттєво відрізняється від літописної традиції.

У вживанні імен представників династії Рюриковичів було відкинуто вживання імен князів із ідентифікаційними предикатами, введеними в науковий обіг пізньою історіографічною традицією, оскільки це не відповідає історичним реаліям IX–XI ст. і суперечить принципів історизму. У літописах князів розрізняють лише за іменами, однак є вказівки на те, чиїм сином чи донькою була особа. Зважаючи на це, в роботі вжито тільки імена та по батькові князів, відкинуто всі пізніші характеризуючі приставки. Замість Володимир Великий (Святий) ми вживаємо Володимир Святославович, Ярослав Мудрий – Ярослав Володимирович, Володимир Мономах – Володимир Всеволодович тощо.

У західноєвропейському середовищі традиція ідентифікації правителів за прізвищем має давню історію. Прізвиська правлячих осіб вживаються в писемних джерелах як один із способів розрізнення осіб правителів. Характерним це було і для англосаксонського суспільства. У дисертації

збережено прізвиська англосаксонських королів Едмунда I – Прекрасний (Magnificent), Едгара – Миролобний (Peaceable), Едуарда – Мученик (Martyr) Етельреда II – Нерішучий (Anready) та його сина Едмунда – Залізнобокий (Ironside), оскільки таким чином їх ідентифіковано в сучасних їм писемних джерелах, що залишає за нами право так само використовувати ці імена. Однак, оскільки короля Весексу Альфреда I чи короля об'єднаного англійського королівства Кнута I, лише пізня історична традиція ідентифікувала як «Великого», то в роботі їх імена вживаються без предиката. Стосовно сина Едмунда Залізнобокого – Едварда, його ми називаємо або Едвардом Етелінгом, тобто Едвардом Спадкоємцем трону, або (згідно з ранньою історіографічною традицією) Едвардом Вигнанцем. Отже, дотримуючись принципу історизму, ми визначаємо англійських королів так само, як це робили їхні сучасники.

Представників знатних саксонських родів ідентифіковано за хроніками. Осіб жіночої статі названо за патронімом або іменем чоловіка. Так, оскільки достеменно не відоме походження матері шотландської королеви Маргарити, ми зємо її Агатою, дружиною Едварда Вигнанця. Доньку останнього англосаксонського короля Гарольда, яка була дружиною Володимира Всеволодовича, ми ідентифікуємо або за слов'янською традицією як Гіту (Гарольдівну) із сім'ї Годвінсонів, або за територіями, які належали її сім'ї, як Гіту Вессекську.

Специфічна система персоніфікації була характерною для скандинавських держав. тамтешні правителі часто виходили із середовища вікінгів, тому в джерелах їх імена вживаються разом із прізвиськами, які вони отримали в середовищі вікінгів, або з вказівкою на те, чиїми синами вони були. У такому контексті виправданим є вживання імен скандинавських правителів у наступній формі – ім'я й ідентифікація за батьком або прізвисько – Олаф Трюгвасон, Олаф Шетконунг, Олаф Гаральдсон (Товстий), Гарольд Сігурдсон (Гардрада). Разом із тим, відкинуто імена, надані їм пізнішою агіографічною та історіографічною традиціями. Стосовно

скандинавських скальдів, то їх імена вживаємо разом із прізвишками, як-от ім'я відомого ісландського скальда X ст. Гунлауга, якого прозвали Зміїним Язиком.

Для ідентифікації представників угорської династії Арпадів було обрано слов'янізовані варіанти імен. Вони вживаються наступним чином: Стефан – замість угорського Іштван, Емерик – замість Імре, Андрій – замість Ондраш.

Титулатура правителів також вживається згідно з принципом історизму і відображає статус особи в суспільстві. В англосаксонських королівствах, а також у Шотландському королівстві використовувалася звична для Західної Європи титулатура, що не потребує окремого розгляду. Єдиним винятком є найменування в англосаксонській традиції спадкоємців трону або просто законних дітей короля чоловічої статі. В англосаксонських джерелах поряд із відомим титулом принца – як рівноцінний йому – вживається традиційний англосаксонський відповідник Етелінг (*Ætheling*).

Особливою є титулатура правителів скандинавських держав на території Британії через неоднорідність системи їх управління. Володарі складових частин регіону П'яти бургів носили титул ярлів. Вікінги-правителі Східної Англії мали титул короля, хоча де-факто королем визнавали лише одного з них – Гутрума. Очільники вікінгської держави в Нортумбрії із центром у місті Йорку називали себе королями, однак вживання цього титулу, вірогідно, обмежувалося середовищем норман.

Для означення титулатури Рюриковичів вживається термін князь, оскільки лише ним позначали правителів Русі в літописах. При цьому титул князь вживався у джерелах як для окреслення правителя усієї держави Рюриковичів, так і для називання перших осіб її територіально-політичних складових. Дотримуючись принципу історизму, титул князя ми вживаємо з уточненням місця правління та відповідно до хронології. Тобто, наприклад, пишучи про Ярослава Володимировича у 1018 р., називаємо його князем новгородським, оскільки з джерел відомо, що він правив у цьому князівстві, а

після того, як він здобув столицю Русі, – князем київським. Відповідний принцип застосовано і до інших князів.

Географічна номенклатура. Топонімія. У рамках нашого дослідження географічним терміном північний регіон Європи (Північна Європа) позначено регіон Північного і Балтійського морів, де в IX–XI ст. існувало специфічне культурне середовище, частиною якого була Британія та Русь. В наукових дослідженнях немає єдності в тому, які терени варто включати до поняття Центрально-Східної Європи. У дисертації використано підхід, який запропонував О. Головка, відповідно до якого цим терміном позначено території «від Балтійського та Білого морів на півночі до Чорного і Азовського морів на півдні, від Карпат і Західного Бугу на заході до витоків Волги та течії Дону на Сході» [74, с. 7].

В історіографії побутує кілька інших назв, якими прийнято окреслювати державу Рюриковичів – «Русь», «Руська земля», «Давня Русь» та «Київська Русь». Недоцільним, відповідно до принципу історизму, є вживання назв «Давня Русь» та «Київська Русь», оскільки вони є пізнішими книжними термінами [78, с. 3], якими позначають певні етапи становлення та розвитку держави на теренах Русі. Так, назвою Київська Русь у літературі називають державу після захоплення у 882 р. князем Олегом Києва, а Давня Русь використовується щодо раніших періодів.

У писемних джерелах присутні назви «Русь» та «Руська земля». Російський дослідник А. Наносов у монографії «Руська земля і утворення території руської держави» послідовно обґрунтував, що в літописах назвою «Руська земля» позначали територіальне ядро держави Рюриковичів, до якого входили території Переяславського, Чернігівського (без північно-східної частини) і Київського князівств [126, с. 29–47]. Отож цей термін не можна вживати для позначення держави Рюриковичів у цілому.

Доцільним для окреслення держави є вживання лексеми «Русь» без пізніших предикатів, оскільки саме так у літописах та західноєвропейських писемних джерелах позначають державу Рюриковичів як у політичному, так і

в географічному контекстах. Попри це, в науковому середовищі тривають дискусії навколо етнічного походження, морфології цієї назви, а також необхідності вироблення єдиного підходу щодо того, які землі варто окреслювати цією назвою [48, с. 196–204; 56, с. 94; 74, с. 8].

Сучасні дослідники, зокрема М. Волощук, переконані, що термін «Русь» з'явився на теренах проживання східних слов'ян із приходом династії Рюриковичів, і географія його використання збільшувалася в процесі об'єднання земель під владою нової династії [56, с. 94–95; 58, с. 146]. Необхідно розрізняти поняття «Русь» та «русь». Якщо перше із них означає територіальне утворення, то «русь» – це етнонім, яким в ранніх джерелах позначали варягів, що приходили з території Русі, а з часом населення Русі, в тому числі і мігрантів на території інших держав, зокрема Угорського Королівства [56, с. 92–111].

Для позначення окремих регіонів Русі використовуються назви «Північна Русь», «Південна Русь», «Північно-Західна Русь». О. Головка пропонує позначати цими найменуваннями «частини держави, або ареали країни Русь» і відкинути менш коректні в науковому плані назви «Галицька Русь», «Волинська Русь», «Новгородська Русь» [74, с. 8].

Географічна назва Британія в рамках дисертації включає в себе територію острова Великобританія. Зважаючи на те, що державні формування на цьому острові впродовж IX–XI ст. зазнавали численних трансформацій, у питаннях дослідження відносин між представниками Русі та представниками конкретних держав на території острова вказується чітка назва держави. У контексті загальної проблематики вживається сукупна назва Британія. Такий підхід є виправданим, оскільки саме цією назвою послуговувалися британські хронікери для окреслення усього острова в IX–XI ст. Зокрема, у вступі Англосаксонської хроніки є розповідь про острів Британія, на території якого проживають п'ять етносів [31, р. 1].

Зважаючи на специфіку вживання авторами середньовічних нарративних джерел топонімів та гідронімів, зокрема їх часте спотворення, в

роботі послідовно використовуємо сучасні відповідники із зазначенням історичної назви, характерної для певного періоду. Такий підхід є виправданим і через залучення джерел різного походження. Автори саг використовують особливі скандинавські топоніми для найменування міст, річок та цілих країн, які не мають відповідників у географічній номенклатурі наративних джерел інших регіонів. Так, наприклад, Русь у сагах називають Гардарікою, Ладогу – Альдейг'юборгом [83, с. 51], англійське місто Йорк – Йорвіком [248, р. 119–157]. Ці назви рідко використовувалися в джерелах іншого походження, однак такі найменування мали вплив на топонімію західноєвропейських джерел. Так, зокрема, британські хроністи, які недостатньо орієнтувалися в географії Центрально-Східної Європи, як і деякі континентальні автори, часто спотворювали оригінальні назви, отримані від інформаторів, а іноді поєднували оригінальну назву із скандинавським топонімом. Руські хроністи окреслювали Північ Європи терміном “за морем”, не деталізуючи складових частин регіону. Саме тому використання сучасних топонімів допомогло систематизувати їх вживання та надати трактуванню джерел логічнішого викладу.

Термінологія. Хронологія. Дослідження міждинастичних зв'язків періоду IX–XI ст. потребує не лише специфічної методології, але й обережного вживання загальнонаукової термінології. Перенесення сучасних термінів на реалії раннього середньовіччя потребує низки уточнень.

Для окреслення північного регіону Європи ми вживаємо термін “норманська ойкумена”. Термін ойкумена має давньогрецьке походження і використовувався для означення відомої еллінам частини світу. В часи Римської імперії ним позначали територію впливу розвиненої римської цивілізації. Завдяки такому підходу сучасні дослідники вживають термін ойкумена для окреслення регіону, якому притаманні специфічні характеристики культурного, політичного та суспільного розвитку. Послугування терміном ойкумена стосовно регіону Балтійського та Північного морів є виправданим, оскільки в період активної діяльності

вікінгів у IX–XI ст. тут витворився унікальний культурний простір, який суттєво відрізнявся від інших частин Європи. Зокрема, О. Мельнікова пропонує вживати цей термін для окреслення зони впливу скандинавів [108, с. 301–344].

Для першої частини дослідження важливе значення має термін “держава”, яким сучасні науковці окреслюють централізовану організацію території зі стабільним осередком влади, навколо якого об’єднуються певні землі [362, с. 31–37]. Через постійну динаміку змін та цілу низку локальних особливостей у розвитку регіону Північного та Балтійського морів політична система тут була нестабільною та неоднорідною навіть у X ст. У Британії сформовані на ранніх етапах середньовіччя держави – південно-східні англосаксонські королівства – станом на поч. IX ст. мають форму класичної середньовічної держави зі стабільними центрами влади, інфраструктурою, монетною системою та правлячими династіями [362, с. 31–43; 363, с. 58–78; 364, с. 25–107]. Динаміка змін, характерних для регіону загалом, тут виявлялася у переформатуванні та поглинанні більшими королівствами менших та поступовому процесі об’єднання, інспірованому зовнішньою загрозою. На початку IX ст. на території майбутніх земель Русі проходили активні державотворчі процеси, але союзи племен, які існували на цих теренах, на відміну від англосаксонських королівств Британії, претендують лише на статус протодержавних утворень. Отже, дослідження проблематики міжнародних зв’язків у регіоні відбувалося з урахуванням того факту, що на початках суб’єктів міжнародних відносин – у сучасному розумінні – не існувало.

Зважаючи на те, що дослідження підтвердило наявність контактів між Британією та Руссю до утвердження влади Рюриковичів на цих територіях, для опису системи міжнародних відносин періоду IX ст. у роботі використовується термін “неурядові зв’язки”, який запропонував англійський дослідник В. Полк [329, р. 127–172]. Цим терміном окреслюються контакти між територіями, що ще не мали чіткої державної структури, а також

відносини між територіями, що здійснювалися до формування у державах інституту посольств та дипломатії. Вживання цього терміна в дослідженні є виправданим, зважаючи на те, що зв'язки між правлячими династіями британських держав та Рюриковичами базувалися на попередніх ранніх контактах між територіями.

Важливим для дисертаційної праці є термін “вікінг”, який не може розглядатися як тотожний етноніму “скандинави”. У IX–XI ст. назва “вікінг” побутувала лише як назва тих осіб, які плавали за море з метою пошуку військової служби чи проведення торговельних операцій, при цьому етнічне походження вікінга мало другорядне значення [323, р. 77–79]. У загонах вікінгів були вихідці з різних народів, тому, фактично, термін вікінги є надплеменною назвою [129, с. 368–369]. У нашому дослідженні поряд із загальноєвропейським терміном “вікінг” вживається руський аналог терміна – варяг, часто вживаний у ПВЛ. Він несе те саме смислове навантаження, що й західноєвропейський термін, з єдиною відмінністю: у європейських джерелах назвою “вікінг” подекуди окреслюють не тільки найманих військових, але й торговців, тоді як руські літописці варягами називають лише військових, що перебували на службі у князя.

Паралельно використовується етнонім “нормани”, який є більш загальним і ним можна охарактеризувати скандинавських воїнів і торговців. Етнонімом “нормандці” окреслюємо вікінгів, що оселилися на території французької провінції Нормандія і створили власну державу. У 1066 р. нормандці завоювали Англію і витіснили звідти вікінгів.

Хронологічно робота збігається з часом епохи вікінгів, яку умовно датують IX–XI ст. Початком цієї доби вважають перший напад вікінгів на англійський монастир Ліндісфарн у 793 р., а закінченням – 1066 р., коли Англію підкорив Вільгельм Завойовник. Таке датування є лише умовним, оскільки діяльність вікінгів, судячи з археологічних даних, розпочалася раніше. Закінчення епохи вікінгів також відбулося пізніше ніж у 1066 р.,

позаяк після Нормандського завоювання скандинавські правителі здійснили кілька спроб повернути собі вплив над Британією.

Нумізматичні джерела. Для дослідження британсько-руських торгово-політичних інтересів було залучено два типи нумізматичних джерел – монети та монетні знахідки. Монети віднайдені у в скарбах, об'єктах культового характеру, на поверхні та під час археологічних розкопок, трактувався відповідно до своєї специфіки, порівнювався з іншими археологічними даними та повідомленнями писемних джерел.

Отже, комплекс методів та принципів історичного дослідження, використаних для опрацювання проблематики дисертаційної роботи, мав на мені висвітлити об'єкт і предмет вивчення, а також сприяти виконанню поставлених завдань, щоб презентувати цілісну картину налагодження та розвитку політичних і династичних зв'язків між Руссю й державами на території Британії у IX–XI ст.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК БРИТАНСЬКО-РУСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ІХ–Х СТ.

3.1. Британсько-руські зв'язки в системі міжнародних зв'язків Північної Європи у ІХ–Х ст.

Дослідження проблематики міжнародних відносин доби раннього Середньовіччя вимагає врахування низки специфічних особливостей функціонування таких зв'язків, викликаних відсутністю їх суб'єктів у модерному розумінні¹. Особливо відчутною така складність є для дослідників міжнародних відносин у Північному регіоні Європи, де формування держав та встановлення династичної традиції розпочалося лише у ІХ–Х ст. Єдиним винятком у цій частині Європи були англосаксонські королівства на південному сході Британії, які станом на початок ІХ ст. були сформованими суверенними державами із тривалою традицією майорату.

Попри виразно неоднорідний розвиток регіону, культурні, економічні та навіть політичні зв'язки тут існували віддавна, а з початком епохи вікінгів (кінець VIII ст.) вони набули нової форми. Розглядати двосторонні династичні відносини неможливо без врахування політичного контексту. Саме тому для розуміння процесу налагодження й розвитку політичних та династичних відносин британських правителів із Рюриковичами окремої уваги потребує характеристика специфіки комунікації і умов політичного функціонування Північної Європи ІХ–Х ст., в яких ці відносини здійснювалися.

Розвиток країн в регіоні Балтійського та Північного морів у період раннього Середньовіччя суттєво відрізнявся від такого ж процесу в інших

¹Для визначення різниці між державним та протодержавним утворенням користуємося підходом П. Урбанчика, який переконливо стверджує, що сформована ранньосередньовічна держава, незалежно від регіональних відмінностей, повинна мати низку чітких ознак, саме серед яких: існування стабільного осередку влади; наявність інфраструктури для контролю над територією та її захисту від зовнішніх загроз; визнання території як суверенної іншими володарями; карбування власних монет; писемна реєстрація подій та наказів; існування матеріальних ознак влади правителя; незалежність політичного центру від збагачення за рахунок грабежу; створення династичної традиції [362, s. 37–42; 363, s. 53–98; 364, s. 25–107].

частинах Європи, що зумовлювалося низкою факторів. Перш за все, це низький рівень комунікації до початку епохи вікінгів – як всередині регіону, так і з іншими європейськими теренами. Таку ситуацію можна пояснити, по-перше, ізоляцією придатних для проживання територій нерівними, заболоченими чи непрохідними теренами, для яких єдиним способом зв'язку залишалися водні шляхи [280, р. 103]. По-друге, крім географічних чинників, на відокремленість регіону від інших частин Європи впливали і його соціокультурні особливості. За винятком населення Британії¹, більшість тутешніх мешканців у ранньому Середньовіччі сповідувала язичництво, що ускладнювало комунікацію з більш розвиненою християнською Європою. Це спричинило формування своєї замкнутості складових частин регіону, яку було зруйновано щойно з початком епохи вікінгів та розвитком нових торгових шляхів.

Активний розвиток Північної Європи був спричинений зруйнуванням внаслідок арабської навали візантійських торгових магістралей, якими до Європи доставлялися товари із Азії, оскільки в результаті в цього пошуках нових шляхів для ведення торгівлі арабська династія Аббасидів² у другій половині VIII ст. заснувала столицю власної імперії у Багдаді та стала сприяти прокладанню Волзького шляху, що сполучав Каспійське й Балтійське моря [280, р. 105–106]. Активізація торгівлі вздовж цієї магістралі мала ключове значення для розвитку Північної Європи в цілому. Поблизу нових торгових шляхів постали цілі системи поселень, покликані обслуговувати потреби торговців. Поступово було налагоджено контакти з іншими континентальними територіями, що остаточно зламало ізоляцію регіону [113, с. 30–31]. Від початку функціонування Волзько-Балтійського шляху контроль над ним поступово здобували вікінги, що фактично і стало початком нової доби у Європі. Їх активна діяльність мала визначальний вплив і на налагодження зв'язків між правлячими елітами Русі та Британії.

¹Процес християнізації Британії відбувся у VI–VII ст.

²Династія Аббасидів – династія арабських халіфів 750–1258 рр.

В історіографії добу вікінгів часто представляють як період кривавих грабежів та воєн, що, однак, не є однозначним [242, р. 1–32; 282, р. 7–8]. Визначальні риси нової ери – це налагодження комунікації, посилення міграційних та державотворчих процесів [206, р. 54]. Завдяки веденню воєнних дій, укладенню альянсів та їх розірванню вікінгам вдалося створити унікальне соціокультурне середовище, яке простягалося від Дубліна до Ладоги.

У західноєвропейській історіографії цей феномен часто окреслюють терміном «норманська ойкумена» [232, с. 421–423; 343, р. 247]. Попри неоднорідний рівень розвитку та поліетнічність територій, що входили до неї, перебування в її складі означало належність до єдиного культурного простору з особливою системою комунікації. Налагодженню зв'язків та інтеграційним процесам тут сприяла не лише активна міграція і вливання скандинавів у суспільство завойованих територій, але й поступове утвердження в регіоні мови міжетнічного спілкування, якою впродовж всієї доби вікінгів була староісландська (Norsk) [184, р. 7–8; 191, р. 81].

Староісландською володіли також купці й особи, які проживали вздовж великих торговельних шляхів й у зонах впливу вікінгів. В області Денло, Шотландії та на деяких руських теренах вікінги поступово осідали в сільських поселеннях і асимілювалися з місцевим населенням, при цьому досить часто зберігаючи власну мову [191, р. 136; 269, р. 59]. Отож мінімальні знання староісландської були необхідними для проведення торговельних операцій й обміну новинами. Англійські історики Г. Лойн і Р. Пейдж вважають, що інтеграційний вплив староісландської був настільки сильним, що вона “побутувала в Британії іще довго після закінчення доби вікінгів” [300, р. 81; 325, р. 165–182].

Староісландська розділялася на східний та західний діалекти, які, за твердженням лінгвістів Дж. Фаарлунда й М. Барнса, зберігали несуттєві відмінності, що дозволяло вікінгам різного етнічного походження комунікувати між собою та об'єднуватися в загоны [228, р. 38–71; 187,

р. 276–278]. Зі збільшенням зони впливу вікінгів, а також з активною інтеграцією скандинавів серед місцевої людності на нових теренах, староісландська мова стала поширюватися серед населення завойованих територій.

Наративні джерела зберегли інформацію про уживання цієї мови – своєрідного койне доволі строкатого населення північного регіону Європи – в Британії та Русі. Англійський історик В. Барлов, досліджуючи зовнішньополітичні обставини правління англійських королів в умовах епохи вікінгів, звернув увагу на цікавий момент, який дозволив йому переконливо стверджувати, що деякі з правителів розуміли староісландську [184, р. 7–9].

Свій висновок В. Барлов обґрунтовує повідомленням «Саги про Гунлауга Зміїного язика», що належить до родового циклу й присвячена історії поневір'яння ісландського скальда Гунлауга. Після вигнання із Норвегії головний герой прибув до англійського короля Адельреда (Етельред II) й присвятив йому поему. Твір настільки сподобався королю, що він залишив скальда у себе при дворі [20, с. 26–27]. Згідно з повідомленням саги, Гунлауг ніколи раніше не бував у Англійському королівстві, а отже, не міг знати англосаксонської. Однак у тексті зазначено, що поему він зачитав королю особисто, й із цього зрозуміло, що Етельред II мусив або скористатися послугами перекладача, або розуміти староісландську [231, р. 3–8]. На те, що правитель володів мовою скандинавів, вказують згадки саги про особисте спілкування скальда і короля. Цілком вірогідно, що Етельред II знав староісландську, оскільки на період його правління припадають особливо активні англо-норманські контакти.

Загалом зв'язки між англосаксонською знаттю та вікінгами були звичною справою. Король Вессексу Альфред I приймав при дворі мандрівника вікінга Оттара і норманського купця Вульфстана, від яких він отримав інформацію про географію Північно-Східної Європи. Дослідники постаті англосаксонського короля переконані, що зафіксовані в перекладі трактату Павла Орозія випадки не були унікальними [346, р. 227].

Подібним чином складалася ситуація з використанням староісландської мови на теренах Русі. Засновник правлячої династії Рюрик, походячи із давнього роду Скольдунгів та впродовж тривалого часу перебуваючи в середовищі вікінгів [50, с. 61], очевидно, сам користувався одним із скандинавських діалектів. Згодом його нащадки підтримували тісні зв'язки із державами на Півночі Європи, у них на службі перебувала варязька дружина, тож можна припустити, що вони також володіли староісландською мовою. Саги й літописи, крім згадок про знання староісландської мови англійських королів, містять інформацію й про моменти, коли князі особисто спілкувалися зі скандинавами, отже, для них вона також була необхідною. Наприклад, Володимир Святославович упродовж кількох років проживав “за морем”, тобто у Скандинавії, – відповідно, він не міг би уникнути вживання староісландської [1, с. 75]. Сага про Олафа Трюгвасона в частині, що описує перебування норвезького принца в Русі, містить чимало епізодів особистого спілкування князя із малолітнім принцом та його опікуном [18, s. 35–40].

Відомості у сагах про Ярослава Володимировича також свідчать на користь того, що князь володів староісландською. “Хеймскрінгла” містить кілька однозначних згадок про особисті розмови князя з варягами. Окрім того, його дружина була шведською принцесою, а при київському дворі варяги часто займали ключові пости.

Активна діяльність вікінгів, існування мови міжнаціонального спілкування й поступове формування єдиної норманської ойкумени цілковито зламали замкнутість північного регіону Європи і дали поштовх розвитку процесів міжнародної комунікації та державного будівництва.

У межах «норманської ойкумени» існувала своєрідна специфіка налагодження та підтримання контактів між правителями різних частин, які до неї належали. Попри те, що археологічний матеріал і писемні джерела підтверджують існування активних зв'язків між різними територіями цього регіону ще від початку IX ст., вони жодним чином не підпадають під модерне визначення міжнародних відносин. По-перше, про контакти між правлячими

династіями у регіоні в цілому можна говорити лише з другої половини IX ст., оскільки на території Британії у першій половині IX ст. можуть де-факто претендувати на визнання їх повноцінними державами із спадковою передачею влади тільки англосаксонські королівства [362, s. 31–43; 363, s. 58–78; 364, s. 25–107]. При цьому, навіть на території розвинених королівств із чіткою владною структурою дипломатія почала розвиватися лише на початку XI ст. Кілька ж зафіксованих у джерелах фактів особистих зустрічей англійських правителів із королями франків мали радше випадковий характер, аніж були наслідками цілеспрямованої дипломатичної діяльності [211, p. 35–38; 230, p. 266–268].

По-друге, спеціальні інституції, покликані забезпечувати контакти між правителями держав, поступово починають розвиватися тут тільки в XI ст. [118, p. 2]. З огляду на це, некоректним є вживання терміна дипломатичні відносини для окреслення зв'язків між ранньосередньовічними країнами. Дипломатія передбачає існування відповідних інституцій і досить складної ієрархії представництва, чого на цих теренах у IX–X ст. не було.

Саме тому систему міжнародних контактів, що склалася на той час у Північній Європі, в сучасній історіографії подекуди окреслюють як “nongovernmental relations” (дослівно – “неурядові зв'язки”) [329, p. 127–172]. Цим терміном позначають міждинастичні, культурні, економічні, торговельні і, подекуди, навіть політичні зв'язки, що здійснювалися без залучення спеціальних організацій за посередництва певних специфічних груп, якими в IX–XI ст. були вікінги.

Важливою ознакою, що характеризує неурядові зв'язки, є розгалужена система обміну. Поняття обміну включає в себе цілу низку менших понять, таких як комерційний та некомерційний обмін [367, p. 694]. Некомерційний обмін передбачає обмін подарунками, піратство та грабежі, а також редистрибуцію товарів, тобто перевезення товарів від місця виробітку до місця споживання [344, p. 150–159; 367, p. 694]. Усі перелічені риси є характерними для міжнародних відносин у регіоні Північного та

Балтійського морів, причому в ці процеси були втягнуті різні групи населення регіону. Об'єми внутрішнього та зовнішнього обороту товарів у цей період були достатньо великими, про що, зокрема, свідчить і археологічний матеріал. Так, уже в першій половині IX ст. на території Русі знаходять англосаксонські монети [64, с. 187], а на території Британії – численні речі, привезені вікінгами.

Для Півночі Європи періоду раннього середньовіччя обмін був визначальним чинником, який впливав на міграційні й навіть державотворчі процеси. Населення Скандинавії, де було небагато придатних для обробітки ґрунтів, часто колонізувало землі на завойованих територіях. Осівши на здобутих теренах, скандинави зазвичай швидко асимілювалися, вивчали місцеві мови і приймали релігію населення тамтешніх людей водночас продовжуючи підтримувати зв'язки з батьківщиною і таким чином забезпечуючи комунікацію всередині регіону [130, с. 176–178; 341, р. 2–3].

Торговий обмін, доступ до ринків збуту тощо спонукали правителів до налагодження контактів та чималою мірою визначали їх інтереси на міжнародній арені. Політичні відносини, які в цей період також потрапляють під визначення “неурядових”, у північному регіоні пройшли тривалий шлях розвитку впродовж IX–XI ст.

Процес формування та регуляції політичних відносин шляхом укладення договорів між правлячими елітами різних складових частин регіону розпочався лише наприкінці IX ст. Про це свідчить низка угод між ватажками вікінгів і місцевими правителями, які узаконювали владу завойовників над певною суверенною територією, а також регулювали торгівлю. Дві міжнародні письмові угоди, укладені в Британії між англійськими королями та вікінгами, – це Уедморська (878) та Малдонська (991), а також договори Русі з Візантією, які, на переконання О. Головка, «були проявом складання дипломатичної служби на Русі» [73, с. 46].

Серед правителів, які походили із середовища вікінгів, на рівні із письмовими угодами, використовувалася практика усних домовленостей.

Наслідком цього стала невелика кількість інформації про умови договорів, хоча згадки про їх існування збереглися у джерелах. На сьогодні нічого не відомо про положення союзу англійського короля Кнута I і шведського правителя Олафа Шетконунга, хоча Адам Бременський зафіксував факт його укладення.

Окрім того, більшість політичних контактів в межах вікінгської ойкумени IX–X ст. не були системними зв'язками між правлячими династіями, а радше персональними контактами. Так, наприклад, політично важлива Уедморська угода між вессекським королем Альфредом I та ватажком вікінгів Гутрумом, яка узаконювала правління вікінгів над усією Східною Англією, була фактично персональною, укладеною особисто між обома правителями, оскільки їх наступники правочинність цих домовленостей уже не визнавали. [310, р. 4]. Попри те, що після смерті Гутрума королівство Східної Англії перебувало під владою вікінгів, англосакси не вважали їх владу законною і розпочали процес повернення собі території давнього англосаксонського королівства.

У другій половині X – початку XI ст. почав поступово формуватися інститут посольств. Так, наприклад, Снорі Струлусон, пишучи про переговори щодо одруження Ярослава Володимировича з донькою Олафа Шетконунга, згадує, що князь посилав до шведського короля посольства [85, с. 73]. У попередні періоди руські князі часто особисто шукали підтримки у скандинавських правителів, про що свідчать втечі “за море” Володимира Святославовича та його сина Ярослава Володимировича.

Значну роль у налагодженні та підтриманні міжнародних зв'язків у регіоні відігравали вікінги. Під терміном вікінги (варяги) ми маємо на увазі надетнічне об'єднання торговців і воїнів, в яке на рівних входили не лише представники Скандинавії, але й Британії та Русі. Під час однієї подорожі вікінги – відповідно до обставин – виконували ролі завойовників, торговців, чи «дипломатичних» посередників [94, с. 13–19; 216, р. 100].

У цьому середовищі в другій половині IX ст. почали розвиватися зв'язки між британськими правителями та Рюриковичами. В історіографії зародження британсько-руських контактів датують першою половиною IX ст. М. Алексєєв звернув увагу на паралелі в розвитку Англії та Русі, двох крайніх точок вікінгської ойкумени, і дійшов висновку, що вони були спричинені не лише діяльністю вікінгів, але й прямими контактами між територіями [41, с. 44–46].

Починати аналіз спільних рис в історії Англії та Русі від IX ст., тобто умовного початку доби вікінгів, не є методологічно допустимим, оскільки рівень розвитку англосаксонських королівств і протодержавних утворень на руських теренах не піддається порівнянню, хоча б через відсутність чіткої інформації про розвиток Русі в цей період. Ранньосередньовічна Англія на момент початку епохи вікінгів була конгломератом кількох незалежних королівств, які в історіографії об'єднують під назвою “гептархія”. Англосаксонські королівства не були стабільними утвореннями, їх кількість постійно варіювалася через намагання могутніших із них підкорити собі менші. Однак усі вони мали чітку структуру і визначальні ознаки державності. Протодержавні утворення на теренах Русі загалом важко характеризувати через відсутність писемних джерел, які могли б містити свідчення про цей період. Із запису про запрошення варягів можна зрозуміти, що до їх прибуття існували певні прототипи держав – племінні союзи, найбільше з яких окреслюють терміном “північної конфедерації племен [78, с. 8; 79, с. 78–79].

Попри відсутність, на перший погляд, можливості існування паралелей у розвитку державності в Англії та Русі, вони все ж існують, а перші їх ознаки пов'язані з експансією вікінгів, хоча в Британії нормани оволодівали землями з вже усталеною системою комунікацій і мережею поселень, а на Русі вони фактично колонізували землі [129, с. 367].

Англійські та руські території потрапили в сферу інтересів вікінгів в один і той же час. З кінця VIII ст. скандинави поступово проникають на

терени Русі, намагаючись взяти під контроль водні транспортні артерії – Волзький і Дніпровський торгові шляхи [135, с. 133; 173, с. 118–126]. Вікінги оселяються в північних регіонах Русі, де створюють власні військово-торгові факторії і – задовго до приходу Рюрика – окреме королівство з центром у Ладозі [49, с. 20–25].

Паралельно вікінгам вдалося завоювати значні території у східному регіоні Британії, де вони формують неоднорідну територію данського права – Денло, що об'єднувала в собі кілька незалежних частин – Нортумбрію, Союз п'яти бургів, Східну Англію та інші [247, р. 1]. Усі частини Денло виконували функції торгово-військових факторій, однак, завдяки постійним контактам з англосаксонським населенням, вікінги або їх ставленики з місцевої знаті сприяли трансформації цих факторій у держави.

Майже всі англосаксонські королівства, окрім Вессексу, були зруйновані ході під час експансії вікінгів та спроб королів Вессексу для захисту від вікінгів створити єдине Англійське королівство, здатне дати їм гідну відсіч [204, р. 15]. Суперсоюзи племен на території Русі також були знищені в процесі побудови єдиної держави Рюриковичів.

В останній чверті IX ст. данці узаконили своє правління над королівством Східної Англії. Вессекський король Альфред I і данський завойовник Гутрум уклали угоду, в тексті якої визначено кордони між англосаксам і данцям [33, р. 416; 254, р. 17–19]. Подібний договір узаконив правління Рюрика, який, як і Гутрум, був данцем і походив з династії скольдунгів [53, с. 168–175] – над частиною Давньої Русі.

Наприкінці IX ст. на противагу області Денло формується Англійське королівство, правителі якого починають відвоювати території, захоплені данцями. Фактично формування єдиного Англійського королівства завершилося у 1016 р., коли данському завойовникові Кнуту I вдалося об'єднати під своєю владою Англійське королівство й область Денло [22, р. 525]. У той же період Русь досягає свого розквіту під правлінням династії Рюриковичів.

Посередництво вікінгів та використання староісландської у якості “lingua franca” вплинуло на сприйняття британсько-руських стосунків авторами джерел. Так, налагоджені в той час обопільні зв’язки практично не описані в писемних джерелах британського та руського походження. Першопричиною цього було перебування як Русі, так і територій Британії в єдиній вікінгській ойкумені з поширеною тут єдиною мовою. В результаті ні британські хроністи, ні руські літописці не відрізняють варягів за етнічним походженням.

Авторів літописів у описі міжнародної діяльності Рюриковичів концентрували свою увагу на їхніх зв’язках із Візантійською імперією, оскільки вбачали в ній духовний центр православ’я. Згадки про контакти з країнами регіону Балтійського та Північного морів доволі рідкісні, ці території вони зазвичай об’єднують назвою “за морем”. Таке формулювання часто вживається в літописі – переважно в контексті контактів із варягами. Описуючи втечу Володимира Святославовича з Новгороду, автор Лаврентіївського літопису пише: “бѣжа за море” [1, с. 75], а в наступному записі повідомляє про його повернення з армією варягів. У розповіді про підготовку походу Володимира Святославовича на Новгород у 1015 р. літописець пише, що Ярослав Володимирович, шукаючи підтримки, послав “Ярославъ же пославъ за море приведе Варягы” [1, с. 131]. Частиною цього регіону “за морем” є й Британія, яку літописці називають землею англян: “по т[о]муже морю (Варязькому) садѣть къ западу до землѣ Агнански” [1, с. 4]. Отже, літописець у цьому повідомленні підкреслює певну роль Скандинавії як посередника між Руссю та Англією [114, с. 93–94]. Разом із тим, повідомлення дає зрозуміти, що автори літописів вважали англійців частиною варязького світу, на що вказує опис народів, які населяють Європу, й англійці поставлені тут в один ряд із варягами, готами та Руссю: “Афетово бо и то колѣно Варязи Свеи Оурмане [Готе] Русь Агнане” [1, с. 4].

Ці згадки літописів дають чимало інформації. По-перше, зазначене повідомлення вказує на те, що англійці були єдиною групою населення

Британії, про яку відомо авторам літопису, – вірогідно, через те, що політичні контакти, в основному, існували саме між Руссю та Англійським королівством. По-друге, можна припустити, що відомості про Британію руські літописці отримували від норман, які створювали власні держави на британських територіях. Уельс залишився поза сферою інтересів вікінгів. Через пізнє формування державності Шотландія також зазнала не такого значного їх впливу, як Англія, хоча її східне узбережжя фактично контролювали нормани. Окрім того, зустрічаючи представників Британії в середовищі вікінгів-найманців та купців, руські літописці та, очевидно, й певна частина населення Русі, що проживало вздовж Волзько-Балтійського та Дніпровського шляхів, не відрізняли англійців від норман і вживали етнонім “англяни” для загального найменування варягів [168, с. 406].

Подібна ситуація склалася й у Британії – жертви атак вікінгів рідко відрізняли їх за державною приналежністю. З усіх писемних джерел Британії згадки про Русь є лише в джерелах англійського походження, і то пізнього періоду. Оскільки на території Англії колонізація вікінгів супроводжувалася масштабними воєнними діями, що не виключало торгових та культурних контактів із завойовниками, які осідали там і створювали торгові центри, англійські літописці ідентифікували прибулих за родом діяльності, а армії – за їх очільниками.

Попри те, що військо, яке атакувало Англію в часи правління Етельреда II було багатонаціональним, автори англійських джерел ідентифікують його за лідерами, а не за країнами походження воїнів [341, р. 79]. У родовій сазі про Гунланда описано, як норвезький скальд позичив гроші іншому скандинаву Торорму, а англійський король Етельред, слугою якого визнав себе скальд, розізлився і запевняв Гунлауга, що той зробив ласку “розбійнику та вікінгу” [20, s. 28]. Таким чином, підтверджується, що мешканці Британії розрізняли прибулих норман лише за родом їх діяльності (торговець, дружинник короля, вікінг-військовий), а не за

країною їх походження, та об'єднували їх загальною надплемінною назвою – вікінги [129, с. 368].

Британським хроністам були відомі північні території Русі, оскільки вони також черпали інформацію від вікінгів. Про це свідчить, наприклад, і те, що Альфред Великий у власному перекладі трактату Павла Орозія вмістив розповідь норманських купця та мандрівника Оттара та Вульфстана про географію східного узбережжя Балтики. Альфред не згадує про існування держави Рюриковичів на цих теренах, що, однак, не є дивним, оскільки на момент, коли Оттар і Вульфстан здійснювали свої мандрівки, Русь лише починала поступово формуватися під управлінням єдиної династії. Зважаючи на те, що руська еліта в цей період в основному була представлена скандинавами за походженням, про що, вірогідно, згадували нормани, то для британських хроністів Русь була невід'ємною частиною скандинавського світу.

Таке сприйняття мешканців руських та британських територій одне одного як частини норманського світу мало вплив на налагодження контактів у цьому регіоні.

Неурядові зв'язки, високий рівень комунікації та експансивна політика вікінгів сприяли початку нових державотворчих процесів у регіонах, які, попри свою неоднорідність, мають спільні риси. Саме в контексті дослідження подібних особливостей розвитку різних частин норманської ойкумени вперше було звернено увагу на існування відносин між Руссю та Британією. Паралелі, зафіксовані в формуванні державності Русі й Англії, дозволяють шукати корені британсько-руських зв'язків у часи, коли обидві території належали до так званої вікінгської ойкумени. Зважаючи на специфіку міжнародних контактів у північному регіоні Європи, шукати початки британсько-руських відносин варто саме в системі обміну

3.2. Торговельні зв'язки між Руссю та Британією впродовж IX–X ст.

Упродовж IX–X ст. на теренах Британії та Русі проходили важливі державотворчі процеси, зумовлені експансією вікінгів та поступовим створенням єдиної ойкумени на Півночі Європи. Зважаючи на специфіку цих процесів, говорити про існування політичних чи династичних контактів між представниками правлячих династій обох територій у першій половині IX ст. неможливо. Писемні джерела, що дійшли до нашого часу, не зберегли жодної інформації про прямі контакти між правителями держав на території Британії та Русі в другій половині IX – X ст., однак археологічні та нумізматичні відомості свідчать про існування між ними тісних торговельних зв'язків.

Дослідження системи британсько-руської торгівлі є визначальним для вивчення міждинастичних відносин, оскільки зовнішньополітичні, та навіть культурні, зв'язки значною мірою визначалися саме торговими інтересами [168, с. 15–16]. Саме тому аналіз системи обміну між двома крайніми точками норманської ойкумени здатний допомогти охарактеризувати причини та передумови налагодження безпосередніх міждинастичних контактів.

Наприкінці VIII – на початку IX ст. в системі європейської торгівлі відбулися суттєві зміни, спричинені початком функціонування нових торгових «артерій». Арабська навала призвела до занепаду давніх візантійських шляхів, якими раніше до Європи постачалися товари з Азії. З розвитком арабського халіфату та з перенесенням столиці до Багдада шлях через Каспійське море, Волгу до Балтійського моря став основним варіантом сполучення між Азією та Європою, значна його частина пролягала через територію Русі.

Цим шляхом до Європи переправляли надзвичайно цінні для Середньовіччя срібло, шовк, прянощі, зброю та інші предмети арабського виробництва, а до держави Аббасидів постачалося хутро, віск, раби, мед та деякі інші товари [163, с. 101–118]. Волзько-Балтійський шлях був частиною

значно більшої магістралі, яка знаходила своє продовження у Північному морі, де одним із кінцевих були торгові порти Британії.

Археологічні дані свідчать, що основним товаром, який транспортувався з арабських держав до Західної Європи було срібло. Арабські дирхеми і бруски срібла часто присутні в скарбах та похованнях усіх країн Північної Європи, зокрема Британії, та Русі. Активізація нового торгового шляху стала причиною відновлення монетного карбування в Європі, яке після падіння Римської імперії переживало тривалий період занепаду.

Одним із основних споживачів арабського срібла в цей період стають англосаксонські королівства на території Британії. Тому в цій частині дослідження увагу буде сконцентровано саме на монетах держав Гептархії, оскільки інші королівства на території острова почали карбувати монети значно пізніше, і впродовж IX – на початку XI ст. в їх обігу переважали англосаксонські грошові одиниці.

В англосаксонських королівствах існувала давня монетна традиція, що бере початок із часів Римської імперії. З другої половини VII ст. тут карбувалися спочатку невеликі золоті шилінги, а пізніше – срібні пфенінги [354, р. 59]. Ресурсом для карбування нових емісій¹ переважно були грошові одиниці попередників, що не дозволяло розвинути монетній справі на цих теренах у повну силу. Наприкінці VIII ст. король Мерсії Оффа (757–796), намагаючись упорядкувати грошовий обіг у королівстві, за зразком монетної реформи франкського короля Карла Великого, започаткував карбування нового типу срібних монет – пенні. Монетна реформа Оффи стандартизувала виробництво, що, своєю чергою, сприяло поширенню нового типу монет в інших англосаксонських королівствах. Остаточо процес уніфікації, започаткований королем Мерсії, завершився у середині IX ст. [236, р. 14]. Попри те, що перші пенні були низькопробними, а їх емісії незначними,

¹ Емісія – сукупність монет одного типу, виготовлених за дорученням власника права карбування монет [158. С. 318].

монетна реформа навіть такого рівня потребувала значних ресурсів срібної руди, тому що для її проведення не вистачило б монет попередніх емісій. Судячи з археологічних відомостей, потік срібла в цей період не був стабільним, оскільки в другій чверті IX ст. пенні стали менш якісними, а емісії різко зменшилися [273, р. 28–29; 309, р. 173; 322, р. 154–170].

Ситуація змінилася у другій половині IX ст., коли – у порівнянні з попереднім періодом – спостерігалось різке збільшення кількості викарбуваних монет. Для емісій таких обсягів, які випускалися з другої половини IX ст. в південно-східних королівствах, необхідне було стабільне постачання срібла, однак у цей період на території Британії не було відкрито жодних нових природних родовищ срібної руди, здатних повністю задовольнити потребу в сировині для емісій такого масштабу [321, р. 158]. Основним джерелом матеріалу для нових пенні не могли бути й монети попередніх правителів, як це було в попередні періоди, оскільки якісні екземпляри осіли у скарбах англосаксонського та норманського походження, що з'явилися наприкінці IX ст. в різних частинах Британії. Отже, якби перекарбування монет було основним способом їх продукування, поява скарбів спричинила б зменшення емісій, натомість спостерігається їх поступове зростання. Зважаючи на відсутність у Британії в цей період власних ресурсів срібла, джерела постачання срібної руди необхідно шукати за межами острова.

Станом на IX ст. великі родовища срібної руди на континенті ще не було відкрито. Найбільші європейські середньовічні поклади срібла – Раммельсберзьке (Нижня Саксонія) та Кутногорське (Богемія) – почали розроблятися значно пізніше¹. Фактично, всі доступні родовища срібла в цей період були під контролем арабських держав, тому лише аббасидське срібло могло бути джерелом для карбування нових емісій європейських монет [196,

¹ Раммельсберзьке родовище (Нижня Саксонія) було відкрито у другій половині X ст. Кутногорське родовище (Богемія) почали розробляти наприкінці XIII ст. [289. Р. 157–159].

р. 371; 274, р. 289–290]. Таким чином, коштовний метал для Європи срібло того періоду експортували з арабських країн.

Британський нумізмат Р. Найсміт стверджує, що на територію Британії воно могло потрапляти двома шляхами: або через континентальну Європу, куди воно доставлялося Середземним морем, або через Волзький чи Дніпровський шляхи і Скандинавію [321, р. 160]. Якщо б арабське срібло завозилося до Англії через континентальну Європу, то, вірогідно, вже у вигляді монет європейських правителів [321, р. 160]. Найближчим сусідом англосаксів було Західно-Франкське королівство, з яким англійські території поєднували торговельні контакти. Однак у IX ст. в південно-східних англосаксонських королівствах кількість монет та їх якість зросла, тоді як Західно-Франкське королівство у цей період не мало достатньо срібної руди, щоб забезпечити власні потреби [321, р. 158]. Значна частина срібла потрапляла сюди разом із просуванням вікінгів із Півночі [314, р. 127–128]. Свідченням того, що срібло до англосаксонських королівств постачалося не через території Західно-Франкської держави, є факт кількісної переваги в скарбах та поодиноких знахідках у Британії монет арабського Халіфату над монетами всіх інших західноєвропейських держав.

Показовим у цьому плані є монетний склад скарбів. На переконання нумізмата О. Фоміна, «скарби є своєрідним відбитком грошового обігу певного періоду», а отже, вони дозволяють реконструювати модель обігу срібла в регіоні загалом [162, с. 64]. Один із ранніх скарбів, що були сховані вікінгами на території Англії, – це Кройдонський скарб (871–872)¹ [243, р. 309]. Значна його частина – це куфічні дирхеми та бруски срібла, серед них трапляються також англосаксонські й, у дуже невеликій кількості, каролінзькі монети [212, р. 54]. Подібне співвідношення є характерним і для інших скарбів цього періоду. Зазначений склад свідчить на користь припущення Р. Найсміта про те, що значна частина срібла до Британії

¹ Кройдонський скарб (м. Кройдон, Суррей, Англія) – відкритий у 1862 р. при виконанні земельних робіт. [25, Plate XIV].

потрапляла у вигляді аббасидських монет, які посередники не піддавали обробці.

Іншим можливим варіантом транспортування срібла до англосаксонських королівств був Волзько-Балтійський шлях. На користь цього припущення свідчить кілька фактів. По-перше, арабські монети та бруски срібла без будь-якої їх обробки у IX ст. перебували в обігу на територіях Русі та Скандинавських держав. Саме відсутність у цих країнах власного карбування уможлиблювало перевезення срібла далі без його обробляння.

По-друге, версію про волзьке походження арабського срібла підтверджує взаємозв'язок між розвитком держави Рюриковичів, британсько-скандинавських відносин та монетної справи в англосаксів. Перша емісія низькопробних пенні Оффи припадає на 760-ті рр. Наступна емісія, що представлена більш якісними монетами, була виготовлена у 790-х рр., що збігається в часі з першим зафіксованим у хроніці Етельварда випадком приходу скандинавських торговців до Англії [27, р. 27; 299, с. 23], який, очевидно, не був одиничним. Тісні контакти з вікінгами (попри досить упереджені повідомлення хронік, в яких увагу сконцентровано на руйнуваннях та грабежах, спричинених їх атаками) означали ще й розвиток торгівлі в регіоні. Наступне різке збільшення емісій англосаксонських монет пов'язане із наступом Великої язичницької армії¹ на східне узбережжя Британії (865–875) [279, р. 150–152]. На місці стоянки армії цього війська, яке перебувало на англійських територіях взимку 872–873 рр., також було знайдено чимало куфічних дирхем та брусків срібла [27, р. 27], що свідчить про активізацію вікінгів у справі транспортування срібла.

Британський нумізмат К. Джонсон пов'язує поширення срібла в цей період із утворенням держави Рюриковичів. На його думку, після тривалого

¹ Велика язичницька армія – термін, яким автор англосаксонської хроніки позначає армію вікінгів, яка від 865 р. атакувала східне узбережжя Британії. В історіографії вживається для позначення війська вікінгів, що цілеспрямовано вело завоювання в Британії впродовж 865–875 рр., та наслідком дій якого стало утворення області Денло.

періоду занепаду й карбування низькоякісних монет, саме з 870-х рр., тобто від початку процесу об'єднання теренів Русі в єдину державу під проводом скандинавської династії, англосаксонські монети стають високоякісними, а емісії зростають [273, р. 29]. Отже, участь Русі в процесі транспортування цінного металу з арабських країн до Британії потребує окремого розгляду.

Зіставлення хронологічних даних щодо змін у процесах карбування монет в англосаксонських королівствах та розвитком державності на руських теренах показує, що державотворчі процеси у Північно-Східній Європі вплинули на збільшення емісій та поліпшення якості монет у південно-східних королівствах Британії. Вікінги, які наприкінці VIII ст. поступово почали освоювати східне узбережжя Північного моря, перш за все намагалися взяти під контроль Волзький водний шлях, який давав доступ до арабських ринків, однак повністю здобути панування над ним вдалося лише зі встановленням влади єдиної династії Рюриковичів і об'єднанням розрізнених державних утворень у рамках єдиної держави. Це позитивно вплинуло на функціонування Волзького водного шляху, який з другої половини IX ст. став основним шляхом транспортування срібла, а Русь від другої половини IX ст. і до кінця X ст. була основним посередником-експортером арабського срібла до Західної Європи [135, с. 101].

Про участь Русі в постачанні срібла до Британії свідчать археологічні знахідки. Найдавніша англосаксонська монета, знайдена на руських теренах поблизу Старої Ладogi, належала королю Нортумбрії Еанреду (810–840) і карбувалася між 835-м і 840-м рр. [64, с. 187]. Попри те, що неможливо достеменно визначити, як саме ці монети потрапили на територію Русі, їх наявність свідчить про існування комунікації між Британією і Північною Руссю у IX ст.

Російський нумізмат В. Потін переконаний, що англосаксонські пенні є найдавнішими, станом на сьогодні, західноєвропейськими монетами на руських теренах [98, с. 2; 134, с. 101; 138, с. 161–171]. Англосаксонські монети IX – початку X ст. знаходили у північному регіоні Русі неодноразово

– як у скарбах, пам'ятках культового характеру, так і при археологічних розкопках поселень. Спектр англосаксонських монет на руських територіях представлений монетами різних королівств та періодів:

– монети короля Нортумбрії Еанреда (810–840) знайдені в околицях Старої Ладogi¹ [62, с. 187];

– пенні короля Мерсії Бургреда (852–874) – у першому Лодейнопольському скарбі² [128, с. 146–149];

– монети з легендою св. Едмунда, які карбувалися у королівстві Східна Англія її вікінгськими правителями впродовж приблизно 890 (895) – 917 (918) рр. [194, р. 1; 200, р. 234–236; 242, р. 319].

Відносно невелика кількість знахідок англосаксонських монет IX ст., порівняно з іншими періодами, пояснюється перебуванням на внутрішньому ринку Русі значної маси арабського срібла, яке повністю забезпечувало потреби її населення у дорогоцінних металах та грошових одиницях. При цьому з кінця IX ст., коли потік срібла дещо зменшується [46, с. 72], що пов'язано із занепадом Волзького шляху, основним стає Західнодвинсько-Дніпровський шлях через Хольмгард-Київ [54, с. 37–55]

Саме тому історики переважно вважають такі монети випадковими знахідками. Російський історик П. Гайдуков вважає, що ці монети на території Русі є свідченням грабіжницьких походів вікінгів на територію Англії [64, с. 186–188], що, однак, не цілком відповідає дійсності. Згадані знахідки підтверджують існування певних контактів між Британією та Руссю в цей період. Окрім посередництва у транспортуванні товарів з держави Аббасидів, Русь відігравала роль експортера воску, хутра та деяких інших товарів. Завдяки своєму розташуванню на перетині трьох ключових для IX–XI ст. шляхів – Волзького, Дніпровського та Буго-Дністровського, вона була залучена в систему міжнародної торгівлі, що дозволяє припустити: основна

¹ Монету Еанреда, яка є найстарішою англосаксонською монетою на території Русі, було знайдено між 1990–1991 рр. в околиці Старої Ладogi, на березі р. Волхов поблизу Нікольського монастиря.

² Лодейнопольський перший скарб знайдено у 1878 р. поблизу міста Лодейне Поле (Ленінградська обл., Росія). Скарб датується кінцем XI ст.

маса іноземних, в тому числі й англосаксонських, монет потрапляла до Русі завдяки як комерційному, так і некомерційному обміну.

Система, за якої Русь виступала посередником в експорті срібла, змінюється у середині 950-х рр., коли внаслідок політичних процесів в арабських державах експорт срібла пішов на спад. У скарбах, знайдених на території Русі та скандинавських країн й датованих періодом після 950 р., арабські монети присутні або в надзвичайно малих пропорціях, порівняно з монетами західноєвропейських держав, або взагалі відсутні [331, р. 137; 334, р. 194–209; 335, р. 137]. В англійському королівстві у цей період збільшується обсяг карбування монет, що було пов'язано як з монетною реформою [177, р. 13–15], так і з відкриттям нових родовищ срібної руди на континенті.

У другій половині X ст. у Європі знаходять срібло, що також вплинуло на характер британсько-руських контактів. У цей період Священна Римська імперія та Британія стали основними експортерами дорогоцінного металу [136, с. 46; 308, р. 349–389], а Русь – великим споживачем срібних монет цих держав. Кількість англосаксонських монет на Півночі Русі в цей час сильно зросла, й це дає підстави припустити, що вони були у монетному обігу регіону на рівні з монетами, які карбували руські князі. Зазначений факт свідчить і про зміни системи торгових контактів між територіями у другій половині X ст., а це потребує детального аналізу.

Еволюція британсько-руських торговельних відносин знаходить якісне відображення у археологічних даних: станом на 1960-ті рр. було задокументовано знахідки більш ніж 1100 англійських монет другої половини X – першої половини XI ст. у 128 скарбах на території держави Рюриковичів, що становить 11,6% усіх іноземних монет у скарбах цього періоду [135, с. 46]. Отже, в зазначений період вони (з огляду на їх кількість у руських скарбах та поховання) поступаються лише монетам Священної Римської імперії. Англосаксонські пенні на північноруських територіях

представлені монетами англійських королів Едгара Миролобного (959–975), Едуарда II (975–979) та Кнута I (1016–1035), викарбуваними в різний період.

В історіографії зростання кількості пенні на території Русі пов'язують із тим, що англійські королі змушені були проводити виплату вікінгам особливої контрибуції після поразки власної армії у битві при Малдоні 991 р. [31, с. 168; 22, р. 319–324].

Це твердження побутує в історіографії від кінця XIX – початку XX ст. завдяки припущенню Б. Кене і Є. Щепкіна. Попри спроби його критичного аналізу, автор якого – нумізмат В. Потін, історики використовують тезу як безсумнівну. А проте детальний аналіз показує, що появу пенні на території Русі, як і збільшення їх кількості у другій половині X ст. важко пов'язати тільки з виплатою данегельду, хоча, безумовно, певний зв'язок між цими фактами існував.

Згідно з домовленістю англійського короля Етельреда II й очільника армії вікінгів Олафа Трюгтвасоном, англійці повинні були виплачувати вікінгам контрибуцію в розмірі близько 10 тис. фунтів на рік. Для X ст. це була надзвичайно велика сума. Як наслідок, англійські монети поширилися в усьому регіоні Північного та Балтійського морів.

Однак появу пенні на Русі не можна пояснити виключно сплатою данегельду. Вперше контрибуцію вікінгам виплатив Етельред II, однак на територіях Русі було знайдено більш ранні англосаксонські монети, датовані серединою X ст. Для прикладу, це монети Едгара Миролобного, який остаточно підкорив територію данського права і не виплачував вікінгам контрибуції [71, с. 53]. У значних кількостях трапляються й монети Едуарда II Мученика, який майже весь короткий час свого правління провів у боротьбі зі знаттю, доводячи законність своєї влади, тому не вів воєн із вікінгами [260, р. 144; 272, р. 120].

По-друге, востаннє данегельд виплатив Кнут I у 1018 р. в процесі успадкування данського трону [207, р. 87]. Якщо прийняти тезу Б. Кене і Є. Щепкіна про данегельд як основне джерело надходження

англосаксонських монет до Русі, то після 1018 р. вони мали б більше не потрапляти сюди, але, всупереч цьому, на території Русі було знайдено монети Кнута I із емісій після 1018 р. У Новгородському скарбі, відкритому у 1993 р., серед західноєвропейських грошей є два типи монет згаданого англійського короля: «чотирилисник» (карбувався впродовж 1018–1023 рр.) та «гостроконечний шолом» (1023–1029) [171, с. 151–157].

По-третє, досі не відомо, чи виплачували данегельд лише монетами, чи й іншими срібними виробами також [225, р. 115]. Англосаксонська хроніка підкреслює тільки величину суми, яку необхідно було виплатити, однак не уточнює, яким чином виплачувалася данина і чим саме.

Отже, причину збільшення кількості англосаксонських монет на території Русі потрібно шукати в іншій площині. Володіння Рюриковичів були тісно пов'язані з системою міжнародної торгівлі X ст. Із Руської землі експортували віск, рабів та хутро, а Британія була одним із великих ринків збуту. Відомо, що попри розвинуту монетну систему в Англії, хутро часто використовували на рівні зі срібними пенні. Місто Честер у період правління Едуарда Сповідника щороку сплачувало податок хутрами куниці [136, с. 109].

Український дослідник І. Шекера, посилаючись на французьку епічну поему «*Bueve de Hantone*», зауважує, що купці з Русі на кораблях довозили до Англії м'ясо [167, с. 22]. За хутро та інші товари розплачувалися сріблом [252, р. 138]. Усе це вказує на те, що збільшення кількості англосаксонських монет у руських скарбах було наслідком не лише данегельду, але й розвитку прямих комерційних відносин між Британією та Руссю [136, с. 111]

Збільшення обсягів монетного карбування збіглося в часі з початком зменшення постачання арабського срібла до Європи. Перебої в отриманні арабського срібла спричинили дефіцит коштовного металу на Русі, відтак на заміну йому прийшло срібло зі Священної Римської імперії та Англії, яке заповнило потреби регіону в сріблі цього металі.

Усе це вказує на те, що хоча виплата данегельду, безумовно, була одним із чинників, що сприяв збільшенню кількості англосаксонських монет на руських територіях і в регіоні Північного та Балтійського морів загалом, контрибуція англійців не є тією основною причиною появи англосаксонських монет на Русі. Торговельні контакти між цими теренами існували раніше і на момент сплати данегельду тривали вже давно. Не варто також забувати, що руські торговці вели свої справи з віддаленими державами. Постійна боротьба з вікінгами не була перепорою для налагодження торговельних контактів між норманськими купцями, самими вікінгами і населенням. Про це, зокрема, свідчить прийняття при дворі Альфреда Великого скандинавських купців та мандрівників – Оттера і Вульфстана.

Перші торгові контакти Русі, вірогідно, відбувалися із англійськими королівствами, що перебували з другої половини IX ст. під владою вікінгів, а вже за посередництва місцевих купців товари переправлялися до англосаксонських королівств. Нормани, які заселяли східне узбережжя Британії, швидко асимілювалися з місцевим населенням та адаптувалися до осілого способу життя. Попри асиміляцію, правителі області Денло продовжували підтримувати тісні зв'язки зі скандинавськими країнами і могли вести торгівлю з Руссю без посередництва вікінгів. Зважаючи на те, що в північному регіоні Європи торговельні відносини були тісно пов'язані з політичними інтересами, саме у контексті торговельних інтересів варто шукати підґрунтя налагодження політичних контактів.

На розвиток торгових зв'язків із королівствами на території Британії позитивний вплив мали скандинавське походження правителів Русі та посередництво вікінгів. Окрім того, в норманських королівствах області Денло співіснували дві монетні практики: тут в обігу як мінімум до 927 р. були і бруски срібла, і монети [239, р. 52], подібна система сформувалася й у північних регіонах Русі, що також спрощувало ведення торгових операцій.

Ситуація змінилася в другій половині X ст., коли англійські королівства почали відвойовувати території у данців. Завдяки торгівлі та

через воєнні конфлікти до англосаксів потрапляли іноземні монети й бруски срібла, які, згідно із вказівками королів, переплавлялися на монети англосаксонського зразка [273, р. 29]. Так сталося, зокрема, після відвоювання у 917 р. Едвардом Старшим (899–924) Східної Англії, яка до того перебувала під владою норманів. Після повернення територій до складу єдиної держави на відвоєнованих землях було проведено монетну реформу, якою відповідно до якої всі монети скандинавського походження (до них, вірогідно, належали як монети, які карбували вікінги-правителі Східної Англії, так і бруски срібла) перекарбовувалися на пенні [250, р. 586]. Пізніше цими пенні розплачувалися за товари, в тому числі й руського походження.

Отже, перші контакти між територіями Британії і Русі датовані початком IX ст. Вони пов'язані з розвитком торгівлі вздовж волзько-балтійської та дніпровської магістралей, якими до Британії доставляли арабське срібло та інші товари. З другої половини X ст. характер цих зв'язків змінився – товарообіг у регіоні Балтійського та Північного морів збільшується, а Британія стає одним із основних постачальників срібла до північних регіонів Русі.

3.3. Зародження британсько-руських політичних відносин у другій половині IX–X ст.

Археологічні відомості свідчать, що перші контакти між Руссю та Британією припадають на першу половину IX ст., однак говорити про налагодження в цей час міждинастичних відносини некоректно. Загалом стосовно міжнародних зв'язків у межах північного регіону Європи IX ст. терміни «політичні відносини» та «династичні відносини» можуть використовуватися лише умовно, оскільки більшість держав у регіоні цій частині континенту, зокрема й Русь, формуються щойно в другій половині – наприкінці IX ст. Однак вважаємо, що попередні «неурядові зв'язки» стали

основою для подальшого визначення зовнішньополітичних інтересів правителів.

У середовищі вікінгів, а отже, й у межах території їх впливу, політичні інтереси правителів зазвичай тісно перепліталися із торговими. Торгівля була визначальною і для перетину зовнішньополітичних інтересів Рюриковичів та правителів держав у Британії.

Перші інтереси Рюриковичів у Британії «читаються» за доби легендарного засновника династії руських князів Рюрика. Попри давнє зацікавлення його постаттю, навколо походження Рюрика в науковому середовищі продовжуються дискусії. Зокрема, Л. Войтович у монографії, присвяченій йому, ототожнив князя з морським конунгом¹ Рюриком Ютландським, який внаслідок воєнних дій встановив контроль над землями в Ютландії, а також найбільшим торговим центром IX ст. у Північному морі – Дорестадам [50, с. 61–73; 53, с. 148–183; 307, р. 52–56].

Активна воєнна діяльність основоположника династії правителів Русі продиктована змінами в зовнішньополітичних інтересах вікінгів, які в другій половині IX ст. практично відмовляються від спорадичних рейдів з метою пограбування багатих монастирів чи міст на користь політики цілеспрямованого завоювання територій для подальшого утворення там «своїх» держав. Рюрик Ютландський був активним учасником експансії вікінгів у регіоні Північного та Балтійського морів.

Судячи із географії завоювань цього морського конунга, ціллю його діяльності було здобуття контролю над ключовими пунктами торгівлі й таким чином отримання визначального впливу на систему обміну в регіоні Північного та Балтійського морів. З джерел відомо, що після втрати Ютландії Рюрик здійснив похід до Англії, зібравши для цього потужний флот. Про можливі перемоги Рюрика в Британії достеменно нічого не відомо, але з тією ж армією він захопив порт Дорестадам [50, с. 64–65]. У Дорестаді сходилися

¹ Морський конунг – почесний титул, який носили вікінги благородного походження, що керували морськими ескадрами, однак не володіли землею [97, с. 14].

торговельні шляхи Рейну, берегів Британії, Північного та Балтійського морів, а отже, його захоплення дало Рюрику змогу тримати під контролем торгівлю у Північному регіоні Європи.

Подальші його військові дії також визначали торгові інтереси. Зокрема, поява Рюрика на східному узбережжі Балтійського моря та завоювання Ладоги обґрунтовувало бажання контроль підпорядкувати собі волзько-балтійський торговельний шлях, яким переправлялося срібло й деякі інші арабські товари. Завоювання Дорестада та просування вглиб волзького шляху дозволили Рюрикові позбутися конкурентів у торговельних операціях регіону.

Л. Войтович звернув увагу на знахідки скарбів арабських дирхем 850–866 рр. поблизу давнього Дорестада, й це дозволило історику припустити, що скарби є свідченням існування своєрідної “морської держави” Рюрика з базами в Ладозі, Ютландії та Дорестаді [50, с. 67–68]. Це твердження серйозно обґрунтоване, однак його можна дещо доповнити, порівнявши з інформацією про походи Рюрика до Британії та змінами у системі монетного карбування в англосаксонських королівствах. На початку IX ст. близько 95 % монет, що карбувалися у південно-східних королівствах Британії, були високої якості. У середині того ж століття високоякісними були тільки 20 %, а з періоду, коли Рюрик захопив Ладогу та почав поступово брати під контроль волзько-балтійський водний шлях (860-ті – 870-ті рр.), об’єм емісій срібних монет в англосаксонських королівствах суттєво зріс і вже 90 % із них були високоякісними [273, р. 28–29]. Такий взаємозв’язок між пануванням Рюрика на волзькому торговому шляху, початком об’єднання земель Русі та збільшенням надходження арабського срібла до англосаксонських королівств свідчить про існування торгових потоків між теренами, а це, своєю чергою, означає, що походи Рюрика до Британії були намаганням розширити терени своєї “морської держави”, отримавши доступ до англійських торгових портів.

Попри зазначену вище інформацію, говорити про повноцінні політичні відносини між Рюриком та англосаксонськими правителями немає підстав. Разом із тим, варто підкреслити інтерес Рюриковичів в отриманні гарантованої можливості вести торгівлю з Британією.

Такі тенденції засвідчує вірогідна участі русі в укомплектуванні Великої язичницької армії, яка впродовж 865–875 рр. вела цілеспрямоване завоювання британських земель [310, р. 4]. Склад цієї армії був неоднорідним. Оскільки ведення воєнних дій упродовж такого тривалого часу потребувало постійного поповнення новими воїнами, її формували окремі групи вікінгів, загони різних скандинавських держав і навіть представники інших народностей. Дослідник англосаксонського періоду історії Англії А. Сміт стверджує, що у 865 р. до Східної Англії прибули мінімум 300-400 кораблів із близько 5-ма тис. осіб [346, р. 21], а воєнні дії Великої армії з перервами тривали фактично впродовж десяти років. При розкопках на території Східної Англії, де базувалося це військо, було знайдено уламки прикрас, характерних для північних регіонів Русі, які могли занести її представники [250, р. 54–55]. Археологічні артефакти руського походження, знайдені на місцях зимових стоянок Великої армії, дозволяють припустити, що участь у її діях брали і вікінги – “представники” Рюрика, яких цікавила не тільки воєнна здобич, але й можливість налагодити торгівлю з регіоном.

Після смерті Рюрика його “морська держава” розпалася, а Дорестад як торговий центр почав занепадати. Отож спадкоємці Рюрика, які зберегли за собою контроль над основною частиною волзько-балтійського шляху, змушені були заново налагоджувати торгово-політичні зв'язки, доступні їхньому попереднику.

Поступове утвердження влади єдиної династії та підкорення місцевих племен дозволило Русі стати активним торговим партнером різних країн, а Рюриковичам – вести самостійну політику стосовно інших держав у регіоні [128, с. 54]. Зовнішньополітична діяльність Рюриковичів у першій половині

X ст. свідчить про тісний взаємозв'язок політичних інтересів із торговельними. Яскравим прикладом цього є відносини Русі із Візантією. У X ст. Рюриковичі здійснили кілька походів на Константинополь, політичним наслідком яких було визнання візантійськими імператорами нової держави та її контролю над Дніпровсько-Балтійським шляхом. Окрім того, угоди з Візантією гарантували руським купцям доступ до ринків Константинополя. Судячи з договорів, усі воєнні кампанії руських князів мали за ціль отримання певних торговельних преференцій для своїх купців, про що свідчать окремі статті угод. У русько-візантійському договорі 944 р.: “Великий князь Рускии и боляре его да посылають в Греки к великим цесарем Гречьским корабля елико хотят, со слы [своими] и с гостьми” [3, с. 31].

Це формулювання добре відображає основну мету зовнішньополітичних інтересів князів у цей період – отримання відкритого доступу до ключових торгових центрів у різних регіонах. Як уже було розглянуто у попередньому підрозділі, Британія в цей період була для Рюриковичів ринком збуту, тому, вірогідно, їх політичні інтереси визначалися саме цим чинником. Для аналізу цього питання необхідно розуміти внутрішньополітичні обставини розвитку Британії у цей період.

У другій половині IX ст. набіги вікінгів змінили свій характер – на зміну окремим нападам загонів вікінгів, метою яких було пограбування, прийшли широкомасштабні воєнні кампанії, спрямовані на захоплення територій. Завдяки тривалим діям Великої язичницької армії під контроль вікінгів відійшло східне узбережжя Британії. На завойованих територіях виникли самостійні протодержавні утворення, й вікінги легітимізували свою владу шляхом укладення договорів із місцевим населенням і правителями сусідніх держав. Подібні угоди узаконювали правління вікінгів не лише в Британії, подібним чином були утворені норманські держави території Нормандії та Русі [110, с. 40–42].

Завдяки цим договорам та прийняттю християнства нові правителі Британії вважали себе законними спадкоємцями попередніх англосаксонських династій і постійно підкреслювали це. Найкраще апелювання вікінгів до спадкоємності правління демонструє приклад правителів королівської Східної Англії, яке вікінги під керівництвом Гутрума відвоювали у Вессексу. У 898 р. між Гутрумом і королем Альфредом I було укладено угоду, яка не лише легітимізувала правління вікінгів в одному з англосаксонських королівств, але й містила пункти, що регулювали організацію торгової діяльності [224, с. 156]. Спадковість династій у регіоні вікінг-король та його нащадки підкреслювали карбуванням власних монет за зразком монет попередніх англосаксонських королів. Причому монети карбувалися не з легендою вікінгського короля, а з легендою англосаксонського короля Східної Англії, якого вікінги вбили ході під час воєнних дій Великої язичницької армії – св. Едмунда (869) [82, с.147–164]. Окрім того, Гутрум та його воїни прийняли християнство для полегшення комунікації з місцевим населенням¹.

В одному із регіонів території данського права – об'єднання П'яти бургів² вікінги впровадили систему, подібну до англосаксонської, за якої кожен із п'яти бургів, що виконував функцію торгового центру, а також територія навколо нього, були під управлінням ярлів із середовища норманів. Ярли, своєю чергою підпорядковувалися правителям королівства Йорку. На початку X ст. англосаксонські володарі розпочали процес відвоювання захоплених вікінгами земель, однак завдяки попереднім угодам, згідно з якими правителі різних регіонів Денло визнавали королів Вессексу своїми сюзеренами, їм вдалося зберегти владу над східним узбережжям Британії та його найбільшим торговим центром Йорком.

¹Прийняття християнства було однією із основних вимог при укладанні договорів між англосаксами та вікінгами. В угоді 898 р. ця вимога була зафіксована окремим пунктом.

²П'ять бургів – протодержавне утворення в північному регіоні англосаксонського королівства Мерсія, до якого входили міста Нотінгем, Стемфорд, Лінкольн, Дербі та Лейчестер [209. Р. 147–165].

Попри хрещення, визнання короля сюзереном та активні процеси інтеграції вікінгів і норман в англосаксонське середовище, очільники держав Денло продовжували підтримувати тісні контакти із іншими державами, правителі яких походили із середовища вікінгів, оскільки були зацікавлені в збереженні давніх торговельних зв'язків. Саме тому, вважаємо, що започаткування вихідцями із Скандинавії нових державних утворень на території Британії відкривало перед Рюриковичами привабливі торговельні можливості.

Зважаючи на те, що після воєнних дій другої половини IX ст. вікінги контролювали найбільші порти та торгові центри Британії, логічно припустити, що власне з ними Рюриковичів пов'язували перші торгово-політичні відносини. Вікінги – правителі держав на території Британії були зацікавлені в підтриманні політичних зв'язків із Рюриковичами, яким була підпорядкована частина волзько-балтійського торгового шляху, і які отримали у 944 р. повний контроль над шляхом до ринків Константинополя. Згідно з угодою 944 р., існував своєрідний контроль князя над тим, хто саме переправлявся Дніпром до Чорного моря і далі – до столиці Візантії. У договорі зазначено: “иже посылаеми бывають от них [ели] и гостье, да приносятъ грамоту, пишюче сице: яко послах корабль селико и от тех да увещы и мы, оже с миромъ приходятъ” [3, с. 31]. Оскільки «гості» в середньовічних джерелах – це загальний термін для позначення іноземців (латинський відповідник – *hospites*), вірогідно, що під зазначеним формулюванням малися на увазі вікінги або представників інших держав, що перетинали територію Русі. Збереглася інформація про вікінгів, які служили і в Британії, і у варязькій гвардії імператора [46, с. 175–337; 198, р. 193–223]. Отож добрі політичні відносини був взаємовигідними для обох сторін. Це дозволяє припустити, що перші руські контакти з Британією налагодилися між вікінгами, правителями держав області Денло, та Рюриковичами. Окремого дослідження потребує можливий родинний зв'язок Рюриковичів із

вікінгами, володарями Денло. Відомо, зокрема, що король Східної Англії Гутрум походив із династії Скольдунгів, як і Рюрик [59, с. 146].

Зважаючи на значні обсяги торгівлі в регіоні, про що свідчать археологічні дані, Рюриковичі мали свій інтерес у збереженні влади вікінгів та норман в області Денло, до якої належали великі торгові центри – Йорк (староісландською – Йорвік), Дарем, Стемфорд, а в певні періоди – навіть Лондон [249, с. 94–155]. Контроль вікінгів над цими портами, вірогідно, спрощував торгівлю норман на острові, що змушувало Рюриковичів бути зацікавленими у збереженні такої ситуації в Британії.

Писемні джерела не зберегли інформації про торговельні договори між представниками Русі та скандинавськими державами, до яких можна зарахувати й держави на території Денло. А проте знахідки англосаксонських монет, скандинавських підробок монет англійських королівств, а пізніше – й монет королів скандинавських держав на території Русі, як і численні зразки арабського срібла в скарбах на території Британії, свідчать про активні торговельні зв'язки між усіма частинами регіону [26, р. 27; 135, с. 95–101; 94, с. 2; 141, с. 146–149; 242, р. 307–309]. На відміну від русько-візантійських відносин, Рюриковичі у своїх контактах з державами вікінгів на території Британії не потребували укладення письмових угод. Більшість договорів у середовищі вихідців із Скандинавії, згідно з давньою традицією, укладалися усно. Найбільш ранню писемну угоду, що регулювала правове оформлення торгових відносин, було укладено між Руссю та однією із скандинавських держав лише наприкінці XII ст. [92, с. 357]. Про раніші подібні договори відомо тільки зі згадок у сагах [92, с. 357].

Виявити факти наявності політичних контактів між Руссю і англосаксонськими королівствами у другій половині IX – X ст. складно. Східне узбережжя Британії та його великі порти контролювали вікінги, тож потреби в налагодженні прямих торгово-політичних відносин із англосаксонськими королівствами чи протодержавними утвореннями на території Шотландії у IX – першій половині X ст. у Рюриковичів, вірогідно,

не було. Політичні чи торгові контакти з англосаксонськими королівствами в обхід держав Денло означали втручання в конфлікти між англосаксами та вікінгами в Британії і могли мати негативні наслідки для стосунків з іншими скандинавами. Окрім того, у правителів Русі не було такої необхідності, адже контроль вікінгів над портами східного узбережжя відкривав доступ до них і для представників Русі. Повернення портів під англосаксонську чи шотландську владу означало для Рюриковичів необхідність перебудовувати вже налагоджену систему торгівлі.

В силу географічних чинників та високої мобільності вікінгів у британсько-руських відносинах вони виконували медіативну функцію. Вікінги забезпечували подальшу дистрибуцію товарів та обмін інформацією [180, с. 63–82]. Відомо, що угоди між вікінгами та англійськими королями містили домовленості щодо торгівлі та гарантій безпеки для купців [345, р. 93]. Англосакси, попри відкриту конфронтацію із завойовниками, не переривали торгових контактів із ними [211, р. 5–6], оскільки вікінги фактично повністю контролювали процеси обміну в регіоні Північного та Балтійського морів.

Вікінги-правителі Денло могли представляти торгово-політичні інтереси Русі в Британії завдяки налагодженню активної торгівлі всередині регіону власне завдяки постійним міграційним процесам та обігу найманої військової сили в Європі. На роль вікінгів як мобільних посередників у відносинах між Руссю та Британією звернув увагу ще академік А. Алексєєв, однак йому не вдалось розвинути цю тезу. На його думку саме нормани були постійним зв'язною ланкою між Руссю та Британією. Англосаксонські правителі приймали при дворі купців і мандрівників скандинавського походження, про що, наприклад, свідчить факт аудієнції купця Вульфстана й мандрівника Оттера в Альфреда Великого та Етельреда II.

У практиці контактів Рюриковичів з іншими державами у IX–X ст. їхні інтереси часто репрезентували вихідці зі скандинавського середовища. Запис “Бертинських анналів” (830–882 pp.) розповідає про те, як вікінги

шведського походження, фактично, вперше представили народ «росів» перед правителями західноєвропейських держав [92, с. 288]. Русь перед імператором Теофілом (829–842) також представляли шведи за походженням [78, с. 11]. Імена дружинників князя у русько-візантійських договорах 911 р. та 944 р. переважно скандинавської етимології [3, с. 30–35].

Таким посередником міг бути, наприклад, норвезький король Олаф Трюгтвасон, який виріс при дворі Володимира Святославовича [85, с. 133, 136]. Він, зокрема, прославився перемогою над англійським військом у битві при Малдоні 991 р., після якої було укладено надзвичайно вигідну для вікінгів мирну угоду, згідно з якою англійські правителі зобов'язалися щороку виплачувати вікінгам контрибуцію у розмірі 10 тис. фунтів срібла. В історіографії саме ці виплати пов'язують зі збільшенням кількості англосаксонських монет на території Русі. Попри те, що це твердження є не до кінця репрезентативним і Малдонська угода була тільки одним із чинників, що вплинули на кількість монет, не варто повністю відкидати ймовірність посередництва Олафа Трюгтвасона, який підтримував тісні зв'язки з Руссю і цілком міг представляти в Англії її інтереси також. Його випадок не поодинокий. Вікінги часто міняли місце служби і цілі групи найманців циркулювали між Британією, Руссю та Візантією.

Земля Рюриковичів займала вигідне географічне положення поміж Візантійською імперією і Північною Європою. Дніпровський шлях використовувався не лише для торгових експедицій, але й для переміщень груп військових найманців, які шукали служби в імператора. Середовище найманців цих воїнів було поліетнічним, тому, вірогідно, серед вікінгів, які проходили дніпровським шляхом в пошуках найманої служби, були і представники Британії. Про це свідчить існування англійської гвардії в Константинополі. Російський історик В. Васильєв, досліджуючи існування підрозділів варязької армії при дворі візантійського імператора, звернув увагу на наявність окремого англійського корпусу в Константинополі. З. Блондаль, досліджуючи це питання, довів, що англійський корпус мав

навіть власну церкву в Константинополі [199, р. 187–188]. Обидва дослідники переконані, що англійські дружинники з'явилися у Візантії після 1066 р., коли чимало представників англосаксонської знаті внаслідок Нормандського завоювання змушені були покинути королівство [46, с. 355]. Історики трактують появу цієї дружини як ситуативну подію, пов'язану з прибуттям великої кількості кораблів із англійськими воїнами одночасно. Однак процес створення іноземної гвардії в імперії був довготривалим, про що свідчить тривалість створення руського корпусу в Візантії.

Наприкінці X ст. імператор Василій II сформував корпус русів, хоча у Візантії руські найманці були ще на початку X ст. [160, с. 87–90; 161, с. 191–195]. Вірогідно, англійські найманці потрапили до Візантії раніше за 1066 р. Можливо, вони несли службу в варязьких загонах, а в джерелах згадки про них з'являються лише після того, як кількість англійців стала достатньою для утворення окремої гвардії. Цьому справді могла посприяти вимушена еміграція англосаксів після Нормандського завоювання.

Отже, можна припустити, що контакти між британцями та представниками Русі відбувалися як в середовищі вікінгів, так і вздовж дніпровського шляху, оскільки скандинави зазвичай прибували до Візантії через Русь [199, р. 22], про що свідчать русько-візантійські угоди й те, що київські князі видавали варягам вірчі грамоти, що дозволяли їм влаштуватися на службу до імператора.

Така ситуація цілковито відповідала торгово-політичним інтересам Рюриковичів у Британії і нівелювала необхідність прямого втручання у внутрішні справи острова. Ситуація цілковито змінилася на початку XI ст., коли правителі Вессексу починають поступово відвойовувати території, які раніше захопили данці, та створюють єдине Англійське королівство. Тимчасом шотландські правителі починають завоювання регіону Нортумбрії і союзу П'яти бургів. Попри те, що володарі Англії зберігали торгові контакти зі Скандинавією, втрата вікінгами влади над основними портами

східного узбережжя Британії поставила перед Рюриковичами потребу заново відстоювати торгово-політичні інтереси в цьому регіоні й самостійно вести політичні переговори з британськими державами.

РОЗДІЛ 4

МІЖДИНАСТИЧНІ РУСЬКО-БРИТАНСЬКІ КОНТАКТИ ХІ СТ.

4. 1. Політичний союз Кнута I та Ярослава Володимировича

Контроль норман над східним узбережжям Британії та функції посередників у відносинах між різними частинами норманської ойкумени, які вони виконували впродовж другої половини IX–X ст., позбавляли британських правителів і Рюриковичів потреби в налагодженні прямих політичних контактів. Відсутність спільних кордонів і віддаленість британських держав та Русі зменшувала загрозу вторгнення, а отже, необхідності в створенні політичної системи захисту з врахуванням можливого нападу не було. До XI ст. не перетиналися інтереси правителів і в регіоні Балтійського та Північного морів, оскільки держави на території Британії в цей час були надто ослаблені боротьбою з вікінгами, щоб активно діяти на міжнародній політичній арені¹. Основою британсько-руських відносин цього періоду були торгові інтереси, які у двосторонніх стосунках часто відстоювалися за посередництва вікінгів.

Ситуація докорінно змінилася в XI ст. – з утворенням єдиного Англійського королівства під владою данського завойовника Кнута I. Новий правитель доклав чималих зусиль для зменшення впливу вікінгів у своїй державі. Він востаннє виплатив данегельд та ліквідував територію данського права [40, р. 134]. Окрім того, Кнут I проводив експансивну політику стосовно Балтійського регіону, де його інтереси перетиналися з інтересами Рюриковичів. Саме ці нові обставини змусили правителів Русі та Англійського королівства шукати прямих контактів.

Особливо активна зовнішньополітична діяльність Рюриковичів на міжнародній арені припадає на першу половину XI ст. В історіографії її

¹Наприкінці X ст. вікінги відновили атаки на східне узбережжя Британії. У 991 р. відбулося масштабне військове вторгнення під керівництвом Олафа Трюгвасона, наслідком якого стала виплата англійським королем данегельду. 1014-м р. датована данська експансія під проводом короля Свена Вилобородого (968–1014), яка завершилася у 1016 р. коронацією його сина Кнута I англійською короною.

традиційно пов'язують із періодом правління Ярослава Володимировича. Попри довготривале наукове зацікавлення дипломатичними та династичними відносинами, які син Володимира Святославовича використовував для піднесення авторитету Русі на міжнародній арені, деякі вектори його зовнішньої політики залишаються або недостатньо дослідженими, або потребують критичного переосмислення. Одним із таких напрямів є політичні контакти Ярослава Володимировича із англійськими королівськими династіями, підтвердження яких присутні у писемних джерелах.

До нашого часу дійшли дві згадки про факти існування взаємовідносин між правителями Русі та представниками британських правлячих династій у першій половині XI ст. Обидві – в творах гамбурзького хроніста Адама Бременського. По-перше, у схолії до основного тексту ДАГЦ зазначено, що Кнут I віддав свою рідну сестру Естрід (990-ті – після 1057) заміж за сина короля Русі¹ [5, р. 114]. По-друге, у тому ж таки додатку хроніст занотував інформацію про перебування англійських принців, синів Вессекського короля Едмунда Залізнобокого (989–1037) під опікою князя Русі [5, р. 114].

Упродовж тривалого часу інформація Адама Бременського про русько-англійські зв'язки першої чверті XI ст. залишалися поза увагою істориків через невпевненість у її достовірності. Основною причиною скептичного ставлення було те, що в тексті ДАГЦ автор припустився чималої кількості неточностей. Окрім того, відомості про британсько-руські контакти подані не в основному тексті хроніки, а в коментарях до нього, щодо авторства та первинності яких в історіографії, особливо XIX – першої половини XX ст., виникали сумніви.

Вплив такого підходу відчутний у відсутності спроб зіставити факти, які зафіксував Адам Бременський, та проаналізувати зв'язок між ними. А проте навіть поверхневий розгляд питання дозволяє припустити, що між фактами одруження сестри англійського короля із сином руського князя та

¹Оригінал: «Chnut sororem suam Estred filio regis de Ruzzia dedit in matrimonium».

перебування під опікою того ж князя англійських принців, офіційним опікуном яких був Кнут I, існує зв'язок. Детальний же аналіз цих історичних подій може допомогти комплексно охарактеризувати дипломатичні відносини між Англійським королівством і представниками династії Рюриковичів у першій половині XI ст.

Спершу необхідно проаналізувати інформацію про шлюб представника династії Рюриковичів із родичкою англійського короля Кнута I. Через сумніви в автентичності тексту схолій історики впродовж тривалого часу відмовлялися від його інтерпретації. Зокрема, М. Грушевський, аналізуючи міжнародні зв'язки Рюриковичів сумнівався в правдивості коментаря [81, с. 32. Прим. 4]. Як наслідок, у поясненнях до основного тексту другого тому “Історії України-Руси” історик хоча й згадав про факт існування такого повідомлення, підкреслив невисоку вірогідність існування англо-руського матримоніального союзу в цей період.

Окрім недовіри до правдивості інформації, складність інтерпретації тексту полягає у відсутності будь-якої уточнювальної інформації про чоловіка Естрід та дату укладення шлюбу. В питанні визначення «короля Русі», який одружив сина із сестрою Кнута I в історіографії є розбіжності.

Радянські науковці Л. Сухотін і М. Свердлов припустили, що гамбурзький хроніст, говорячи про “сина короля Русі”, мав на увазі когось із синів Володимира Святославовича, а отже, вважали, що шлюб відбувся між 1014–1015 рр. за ініціативи Кнута I, який прагнув породичатися із впливовими Рюриковичами [150, с. 83–85; 151, с. 180]. За такого підходу незрозумілою залишалася мотивація його укладення. Вірогідно, що, як і інші подібні династичні шлюби доби середньовіччя, союз сестри англійського короля із представником династії Рюриковичів був гарантією певного договору. Однак очевидних спільних політичних інтересів, які спонукали б Кнута I та Володимира Святославовича укласти союз, немає.

У 1014–1015 рр. Кнут I провадив активні військові дії в Англії і, як стверджує, О. Назаренко «зближення з далеким Києвом не несло йому

політичної вигоди» [124, с. 170]. Володимир Святославович не міг надати Кнуту I військової підтримки, оскільки сам використовував найману варязьку армію.

Такий союз не приніс би політичної вигоди і для Володимира Святославовича. З джерел відомо про тісні зв'язки князя зі Скандинавією, однак, якщо він шукав у цьому регіоні союзників, то вибір саме Кнута I є нелогічними. Станом на 1014–1015 рр. той не володів політичною владою ні в Англії, ні у Данії. У 1014 р., після смерті Свена Вилобородого, який проголосив себе королем Англії, Кнут I змушений був повернутися до Данії. Вітанагемот не визнав його спадкових прав на англійську корону та підтримав реставрацію Етельреда II [44, с. 171–173]. У цей же час королем Данії став рідний брат Кнута I – Гаральд. Отож припущення Л. Сухотіна видається недостатньо вмотивованим.

Більш обґрунтованою є інтерпретація тексту гамбурзького хроніста, яку зробив О. Назаренко. Історик припустив, що Кнут I, намагаючись заручитися підтримкою когось із руських князів, звернувся б до князя Новгороду (Хольмгарда), оскільки саме це місто, а не Київ, мало ключове значення для скандинавів [124, с. 171–173]. Від 1010 р. у Новгороді в цей період князував Ярослав Володимирович, що спонукало дослідника розпочати пошук чоловіка Естрід серед Ярославичів. Базуючись на повідомленні Першого новгородського літопису (Комісійного списку) про те, що, вирушаючи в похід на Київ, князь посадив на престол сина (від першого шлюбу)¹, який незадовго після того помер, історик дійшов висновку, що саме цей син і став чоловіком Естрід [124, с. 167–189].

Оскільки середньовічні матримоніальні союзи переважно були частиною політичних домовленостей, то зрозуміло, що шлюб Іллі та Естрід був гарантією певної союзної угоди, укладеної між англо-данським королем та Ярославом Володимировичем. В історіографії міжнародних відносин

¹Першою дружиною князя була жінка на ім'я Анна, про особу якої фактично не залишилося жодних даних. Саме її ім'я вперше згадане в джерелах XVI ст.

XI ст. зв'язки Кнута I та Ярослава Володимировича представляють зазвичай у стереотипному баченні, що сформувався ще в минулому столітті, – як протистояння правителів за вплив на Балтійський регіон. Із часом цю версію переглянула російський скандинавіст О. Мельнікова і зводилася до наступного: в умовах протистояння із Святополком Володимировичем новгородський князь налагодив дипломатичні відносини з Данією, уклавши угоду з королем, однак із другої половини 1020-х рр. учасником увійшов до антиданської коаліції [92, с. 16]. Це твердження без критичного аналізу продублювали інші дослідники проблематики зовнішньополітичної діяльності Рюриковичів [90; 125; 129; 132]. Зважаючи на те, що ця гіпотеза суперечить інформації джерел та не враховує існування довготривалих попередніх британсько-руських контактів, вона потребує критичного переосмислення.

У такому баченні розвитку союзних відносин Кнута I з Ярославом Володимировичем насторожують кілька моментів. По-перше, історики акцентують увагу лише на русько-данському аспекті зв'язків київського князя та англійського короля, повністю ігноруючи саму можливість існування у київського князя інтересів у Британії.

По-друге, твердження про активну участь Ярослава Володимировича в антиданській коаліції не знаходить підтвердження у джерелах. Таке припущення науковців ґрунтується тільки на повідомленні скальда Сноррі Стурлусона про надання князем притулку для норвезького короля Олафа Гаральдсона, якого Кнут I вигнав із Норвегії. Окрім цієї події, у джерелах немає більше фактів, що могли б слугувати підтвердженням неприязні між ними. Знахідки ж значної кількості монет Кнута I на території Русі свідчать радше про тісні торгові зв'язки Русі з Англією та Данією, а не про політичне протистояння між правителями [136, с. 108–109]. Зважаючи на наведені вище факти, питання політичних контактів київського князя й англійського короля потребує перегляду.

Відновити умови договору з короткого повідомлення Адама Бременського неможливо. Зважаючи на відсутність в інших писемних джерелах будь-яких уточнень чи загалом інформації про союз, відтворити деталі укладеного альянсу можна лише на основі аналізу зовнішньополітичної діяльності обох правителів.

Зважаючи на те, що Адам Бременський умістив згадку про шлюб Іллі та Естрід під повідомлення про утворення влади Кнута I у 1016 р., можна стверджувати, що шлюб було укладено не раніше 1016 р. Це дозволяє простежити, що напередодні одруження Іллі та Естрід Ярослав Володимирович перебував у складній ситуації через внутрішньодержавну кризу в Русі. Від 1016 р. фактично не припинялося його протистояння із Святополком Володимировичем (1015–1019), яке досягло апогею у 1018 р., коли Болеслав I (992–1025) захопив Київ, змусивши князя втекти до Новгороду. Ситуація, в якій опинився Ярослав Володимирович, була настільки критичною, що, згідно з повідомленням ПВЛ, він готовий був тікати до Швеції, однак за підтримки новгородських бояр продовжив боротьбу за престол [1, с. 101]. За цих обставин уся його зовнішньополітична діяльність спрямовувалася на пошук союзників і, як це колись робив його батько, він звернувся до скандинавських держав.

Досвід залучення варягів у князівських міжусобицях був достатньо значним. Батько Ярослава, Володимир Святославович, у боротьбі за престол використав наймане військо. Для свого першого походу на Київ у 1016 р. Ярослав Володимирович залучав варязьку армію. Однак тепер, зважаючи на активну підтримку опонента Ярослава – князя Святополка Володимировича польського князя Болеслава Хороброго, для повторного походу на Київ найнятої армії варягів було недостатньо. Це спонукало Ярослава Володимировича спрямувати свої зусилля на пошук підтримки в іноземних правителів і, як це свого часу зробив його батько, – звернувся до скандинавських правителів.

Відтак у 1019 р. він уклав союз із шведським королем Олафом Шетконунгом, закріплений шлюбом Ярослава Володимировича з його донькою – Інгігердою. Очевидно, що пошук союзників на цьому не завершився, на що вказує повідомлення Адама Бременського. Оскільки князь Ярослав не міг запропонувати союзної угоди першому нареченому Інгігерди – норвезькому королю Олафові Гаральдсону, бо той, згідно з повідомленням саг, ворогував з Олафом Шетконунгом [90, с. 60–61], наступним правителем, якого новгородський володар прагнув бачити своїм союзником, став англо-данський король Кнут I.

Переговори послів Ярослава з Олафом Шетконунгом розпочалися ще влітку 1018 р. і тривали восени-взимку 1018/1019 рр. [90, с. 63]. Початок переговорів із Кнутом I однозначно датувати важко. Із повідомлення Англосаксонської хроніки відомо, що навесні 1019 р. Кнут I відбув до Данії, де перебував до наступної весни [31, с. 201]. Отже, послы новгородського князя не могли відвідати Кнута I в Данії, оскільки навесні 1019 р., коли він відплив з Англії, Ярослав Володимирович уже розпочав кампанію проти Святополка Володимировича. За датуванням О. Назаренка, шлюб Ілли й Естрід відбувся наприкінці 1018 – на початку 1019 р., а укладенню союзу та шлюбу мали передувати переговори стосовно умов альянсу, тож можна припустити, що посольство до Кнута I вирушило раніше ніж він прибув до Данії, найвірогідніше ще у 1018 р., після того, як Болеслав I захопив Київ. Ймовірно, послы до англійського та шведського королів були відправлені одночасно.

Якщо все-таки припустити, що процес переговорів щодо союзу розпочався навесні 1019 р., коли Ярослав Володимирович повернувся в Київ, а Кнут I прибув до Данії, то шлюб між Іллею та Естрід було б укладено не раніше початку осені 1019 р., а за твердженнями істориків, у цей період або найпізніше на початку 1020 р. Ілля вже помер [49, с. 305].

На користь того, що переговори почалися у 1018 р., свідчить і присутність данців у варязькій дружині Ярослава під час боротьби за Київ у

1018 р. – «ще до приєднання до неї шведського контингенту», що довів український історик О. Луговий [106, с. 70–74]¹.

Те, що на момент початку переговорів 1018 р. Ярослав Володимирович не контролював Київ, для англійського короля принципового значення не мало. Норманів традиційно більше цікавили північні землі Рюриковичів. Отже, вплив на укладення союзу мало, очевидно, підпорядкування Ярославові Новгороду (Хольмгарда), з князями якого зазвичай родичалися скандинави, оскільки Хольмгард, як і Ладога, мали ключове значення для варязької торгівлі [124, с. 171].

Мотиви укладення союзу потребують окремого розгляду. Вірогідно, одним із чинників, які спонукали Ярослава Володимировича вести переговори з Кнутом I, стала смерть у 1018 р. данського короля Гаральда (1014–1018). Оскільки у данського короля не було дітей, єдиним його законним спадкоємцем був його рідний брат – англійський король. Контроль Кнута I над Данією, безумовно, був одним із чинників укладення договору, однак не варто відкидати можливих інтересів руського князя в союзі з королем Англії. Не слід забувати, що саме з корнуельських родовищ до Хольмгарда завозили свинець та олово – важливі матеріали для тогочасної кольорової металургії, зокрема, для виробництва бронзи [51, с. 37–55].

Мотиви Кнута I увійти в спілку з руським князем чітко прослідковуються. На момент початку переговорів та укладення угоди, тобто в 1018–1019 рр. становище Кнута I було досить нестабільним як в Англії, так і в Данії. Як єдиний спадкоємець данської корони, англійський король зміг особисто заявити права на престол лише наступного року по смерті брата, побоюючись залишати Англійське королівство, де його влада була нестабільною на тлі внутрішніх проблем держави, посилених конфліктом із Шотландією за Нортумбрію, яка майже два століття перебувала під сильним впливом норман.

¹Висновки О. Лугового базуються на тому, що перша згадка про данів як окрему етнічну групу, присутню на Русі, датується періодом міжусобної боротьби Ярослава та Святополка.

Процес успадкування данської корони також не був для Кнута I простим. Його владу над Данією сусідні правителі визнали, тому що в Норвегії правив його ставленик Олаф Гаральдсон [108, с. 313–315], а в Швеції – зведений брат Олаф Шетконунг. З останнім його пов'язував союз 1015 р., укладений напередодні данського вторгнення до Англії [5, с. 114]. Однак у процесі успадкування данської корони англійський володар зіткнувся зі спротивом групи знатних людей всередині країни і потребував залучення матеріальних і людських ресурсів, щоб отримати свою скандинавську спадщину [295, р. 139].

Хитке становище влади Кнута I в Данії не могло залишатися невідомим для Ярослава Володимировича. Саме тому русько-данський союз необхідно розглядати як складову масштабних міжнародних процесів в Північній Європі. Таким чином, причин, які спонукали обох правителів до укладення союзу, варто шукати в зовнішньополітичній площині.

О. Назаренко звернув увагу на синхронність зовнішньополітичних дій Кнута I і Ярослава Володимировича в північному регіоні Європи – похід Ярослава Володимировича на Київ у 1019 р. збігся в часі з походом Кнута I на польське Помор'я [124, с. 187–188]. Вдруге така ситуація повторилася у 1022 р., коли Ярослав Володимирович здійснив похід на раніше захоплене польськими військами Берестя [124, с. 187–188]. Того ж року англо-данський король, згідно з повідомленням Англосаксонської хроніки, атакував Вітланд, тобто дійшов до пограниччя володіння П'ястів у гирлі Вісли [31, р. 203], що за умов існування союзу між правителями не могло бути випадковим. Отже, можна стверджувати, що союз, укладений між Кнутом I та Ярославом Володимировичем, мав антипольський характер, із чим погоджуються не всі науковці.

Таке твердження суперечить концепції польських істориків, які переконані, що період правління в Данії Гаральда та Кнута I позначений встановленням польсько-данського миру. Польський історик Л. Кочий зазначає, що з 1014 р., тобто від моменту смерті данського короля Свена

Вилобородого, в польсько-данських стосунках настав період перемир'я, а польські загони навіть брали участь у випавах Кнута на прусів [284, s. 116–117]. Укладення союзу П'ястів і Кнута I обґрунтовується, в основному, існуванням родинних зв'язків, що поєднували англійського та польського королів. Матір Кнута I Сіґрід Горда (бл. 970 – † після 1014) була рідною сестрою Болеслава I [183, s. 89; 268, s. 94–95]. Однак попри це, не варто випускати з уваги факт існування довготривалого польсько-данського протистояння за територію Помор'я.

Із саґ відомо про достатньо тривалу історію ворогування між польськими правителями та вікінгами за контроль над територією Помор'я. Зокрема, “Саґа про Стрибьорна” повідомляє про конфлікти за Йомсбург¹ між данським королем Гаральдом Синьозубим (958–986) і польським правителем Мешком I (960–922) [292, s. 8–9]. Зважаючи на існування опозиції в Данії, для англійського короля завоювання території Помор'я мало велику вагу в справі утвердження його влади, оскільки ці території були спірними впродовж тривалого часу. Крім того, цей регіон мав ключове значення для здобуття контролю над торгівлею у Балтійському морі, що було метою англо-данського короля.

Між 1016-м і 1025-м рр. Помор'я визнало владу Кнута I, що прямо зачіпало інтереси польських правителів [106, с. 72]. Вірогідно, саме з цією ціллю англо-данський король двічі здійснив походи до польського пограниччя, про які згадує Англосаксонська хроніка. Про захоплення Кнутом I цього регіону свідчить те, що Свен, його старший незаконнонароджений син, до того, як став королем Норвегії, правив у легендарному Йомсбурзі, торгово-політичному анклаві вікінгів у гирлі Одри [124, с. 187].

Отже, припущення про антипольський характер союзу є досить обґрунтованим. У період боротьби за Помор'я відносини Ярослава

¹Навколо місця знаходження Йомсбургу в історіографії точаться дискусії, однак значна частина дослідників вважає, що напівлегендарний анклав вікінгів був на території Помор'я.

Володимирович і П'ястів були відверто ворожими. Польсько-руський конфлікт відволікав Болеслава від справ Помор'я, тож навіть якщо англійський король не вів відкритих воєнних дій проти держави свого дядька, він залишався зацікавленим в його ослабленні.

Якщо приблизну дату укладення угоди між Ярославом Володимировичем та Кнутом I визначено на основі аналізу інформації про життя Іллі й Естрід, шлюб яких був гарантією її виконання, то з'ясувати точний період чинності союзу складно. Можна припустити, що він перестав діяти одразу по смерті Іллі Ярославовича, датують це сталося найпізніше на початку 1020 р. [49, с. 305]. Однак певна узгодженість в діях Ярослава Володимировича й англійського короля стосовно Польщі у 1022 р. дає підстави стверджувати, що смерть Іллі не стала кінцем альянсу.

З урахуванням антипольського характеру союзу, можна припустити, що його чинність припинилася зі смертю Болеслава I у 1025 р., так як його наступник Мешко II (1025–1034) не володів достатньою політичною силою, щоб становити загрозу для Русі чи претендувати на пограничні з Данією території. Під час його правління, користуючись протистоянням Польського королівства і Священної Римської імперії, київському князю вдалося поступово повернути собі Червенські гради і Перемишль [1, с. 137].

В історіографії побутує думка, що союз Кнута I та Ярослава Володимировича розпався приблизно у другій половині 1020-х рр. (можливо, й раніше), і в результаті цього князь приєднався до антиданського союзу Швеції і Норвегії [113, с. 16–17]. Але в джерелах інформації про відкрите протистояння між ними немає, не йдеться навіть про невдоволення князя балтійською політикою англо-данського короля.

Коаліція Швеції та Норвегії у другій половині 1020-х рр. справді існувала. Антиданська спрямованість балтійської політики Олафа Гаральдсона та Аннуда Якуба сумніву не підлягає, оскільки її прямим доказом був невдалий напад союзників у 1027 р. на Данію. Як наслідок, Кнут I завдав удару у відповідь і підкорив собі Норвегію та частину Швеції.

Про участь Ярослава Володимировича у нападі на Данію інформації немає. Основним свідченням причетності князя до шведсько-норвезького союзу, сформованого з метою послаблення впливу англо-данського короля в північному регіоні Європи, вважається надання притулку норвезькому королю Олафові Гаральдсону, який після поразки коаліції змушений був покинути своє королівство і шукати безпечного місця поза його межами. Саме на підставі факту про тимчасове перебування Олафа на Русі базуються припущення про те, що київський князь був його союзником. Однак детальний аналіз джерельного матеріалу показує непереконливість такої версії.

Розглядати участь Ярослава Володимировича в антиданській коаліції лише на основі того, що він прийняв Олафа Гаральдсона, не можна. Вибір Русі є цілком закономірним. Скандинави завжди розглядали державу Рюриковичів як надійний притулок для норманів, вимушених із різних причин покинути батьківщину. Крім того, Олаф Гаральдсон обрав Русь як місця переховування вимушено. З саги «Хеймскрінгла» відомо, що після поразки, завданої йому данською армією, Олаф утік до Шведського королівства. Однак після завоювання Норвегії Кнут напав і на це королівство та встановив контроль над південно-західним узбережжям Швеції [296, р. 233]. Вірогідно, саме військові дії данців проти Швеції спонукали Олафа шукати безпечнішого місця для екзилу.

Утеча до Русі була обумовлена також тим, що король пересувався сухопутним шляхом [90, с. 73]. Можливо, він побоювся вирушити морем через засилля там данських піратів, а наприкінці X – у першій половині XI ст. Норвегія, Швеція та Русь були сполучені сухопутним кордоном [167, с. 65].

Київський князь, згідно з традиціями, не міг відмовити Олафу Гаральдсону в наданні притулку, оскільки вони обидва були одружені з рідними сестрами, доньками шведського короля Олафа Шетконунга. Сноррі Стурлусон у сазі “Хеймскрінгла”, де детально описано біографію Олафа Гаральдсона, про перебування норвезького конунга на Русі пише лаконічно,

без особливої деталізації, на відміну від розповіді про інші періоди життя короля, що вказує або на незначну кількість доступної автору інформації про цей етап життя Олафа, або про поразку місії, з якою втікач прибув до князя.

Скальд пише, що норвезького конунга при дворі руського правителя прийняли з великою повагою, і навіть зазначає, що Ярослав Володимирович запропонував віддати Олафові Святому частину свого королівства під управління [23, р. 294–295]. Норвезький володар, порадившись із прибулим разом із ним загоном вікінгів, відмовився від цього на користь ідеї повернути собі норвезький трон [23, р. 295]. Цю інформацію не варто переоцінювати, оскільки подібні сюжети, в яких руські правителі пропонують вікінгам високі посади, є типовою для саг гіперболізацією значення скандинавів на Русі [90, с. 76]. Однак відмова Олафа дозволяє зрозуміти, що норвезький конунг прибув до Ярослава Володимировича не шукати безпечного місця для екзилу, а для того, щоб заручитися підтримкою великого князя київського у справі повернення свого королівства.

Князь міг надати йому грошову або військову допомогу, однак у сагах інформації про це немає. Сноррі Стурлусон наголошує, що коли Олаф в оточенні вірних йому воїнів вирішив покинути Русь, князь і княгиня просили його не їхати з такою малою кількістю людей [23, р. 295], але нічого не сказано про готовність князя допомогти з походом. Це підкреслення автором саги невеликого числа вояків норвезького конунга вказує, що Олаф покинув територію Русі з тим загоном, з яким туди і прибув. У сазі зауважено йдеться про те, що князь начебто повторно пропонував норвезькому королю взяти під своє управління частину Гардаріки [23, р. 298], однак ні словом не згадано про його обіцянку надати конунгу воїнів чи грошей для їх найму.

Зважаючи на малу кількість вікінгів у розпорядженні Олафа, неправдоподібно, щоб він відмовився від навіть невеликого загону найманців, якщо б київський князь йому таку допомогу запропонував. Опосередковано це підтверджує повідомлення Сноррі Стурлусона про звернення Олафа до шведського короля Аннуда Якуба. На прохання Олафа

шведський король не лише надав йому 400 найкращих своїх людей, але й дозволив набрати армію в Швеції [23, р. 302]. Вірогідно, з такою ж метою Олаф Гаральдсон звернувся і до київського князя, проте відсутність згадки про це в сазі свідчить, що Ярослав Володимирович йому відмовив.

Можна припустити, що певну роль у відмові могли відіграти особисті мотиви князя, оскільки саги повідомляють про конфлікти між Інгігердою та Ярославом Володимировичем, спричинені симпатією княгині до Олафа, який ще до сватання князя був її нареченим. Хоча варто зауважити, що навіть попри союзницькі відносини з Аннудом Якубом, Ярослав Володимирович не надав шведському королю військової допомоги для повернення південно-західних територій Швеції, які відібрали свого часу данці.

Загалом же у норвезькі справи князь відкрито втрутився тільки після смерті Кнута I, тобто після 1035 р., допомігши Магнусові, сину Олафа, здобути норвезький трон. Причому вперше посли з Норвегії прибули до Русі, просячи допомогти Магнусу повернути правління, одразу після загибелі його батька в 1030 р. [281, р. 97], однак їм було відмовлено начебто з міркувань безпеки принца.

Наведені вище аргументи дозволяють простежити небажання Ярослава Володимировича відкрито протистояти Кнуту I. Причиною цього, вірогідно, був союз між руським князем та англійським королем, про який зазначав Адам Бременський. Невтручання Ярослава Володимировича в сферу інтересів Кнута I, навіть після зникнення польської загрози, свідчить, що союз київського князя та англо-данського короля, крім антипольської спрямованості, мав ще додаткові домовленості, які продовжували діяти і після зникнення спільного противника.

Очевидних прямих політичних інтересів в Англії Рюриковичі не мали. До середини 1020-х рр. правління Кнута I в Англії утвердилося остаточно, як і влада Ярослава Володимировича на Русі. Отже, точки перетину їх зацікавлень варто шукати не тільки у політичній площині.

Археологічний та нумізматичний матеріал свідчить про постійні торговельні контакти між Англією і Руссю в першій чверті XI ст. Кількість монет Кнута I, викарбуваних в Англії і знайдених у руських скарбах і похованнях, переважає 1100 екземплярів [135, с. 108–109]. Зважаючи на попередній досвід укладення договорів із Візантією, тексти яких містили пункти, що регулювали торгівлю, можна припустити, що домовленості між Кнутом I та Ярославом Володимировичем також торкалися питань організації торгівлі між Руссю, Англійським королівством і Данією.

Досягнення певних торговельних домовленостей між Кнутом I та Ярославом Володимировичем видається логічним у контексті політичних змін на території Британії. У XI ст. зовнішня торгівля Русі переважала над внутрішньою [167, с. 15]. Русь здавна була основним постачальником хутра, воску та деяких інших товарів, яких потребувало Англійське королівство і які пізніше поширювали англійські купці по всій території Британії.

Під час англо-норманського протистояння 1014–1016 рр. було знищено не лише англосаксонські королівства, але й область данського права. Кнуту I вдалося об'єднати всі території в єдину державу, відтак його внутрішня політика була спрямована на уніфікацію й інтеграцію всіх цих частин. Отож досягнуті раніше торгові домовленості потребували перегляду.

Судячи з археологічних знахідок, Русь, своєю чергою, була ринком збуту англійських товарів. Так, для прикладу, в Новгороді були поширені вовняні тканини англійського виробництва [153, с. 363]. Отже, такі угоди були вигідними для обох сторін і обидва правителі були зацікавлені в їх збереженні впродовж якомога довшого часу.

Отримавши преференції для руських торговців у їх контактах із Данією та Англією, Ярослав Володимирович міг заручитися додатковою підтримкою північних регіонів, які мали давні торговельні зносини як зі Скандинавією, так і з Британією. Окрім того, в зв'язку зі скороченням ввезень арабського монетного срібла, викликаним виснаженням арабських срібних родовищ, Русь відчувала потребу в іноземному сріблі, з якого карбувалися, в тому

числі, і князівські монети [173, с. 35]. У північному регіоні Русі побутовали, в основному, монети Священної Римської імперії та Англії. Показовим у цьому плані є скарб першої третини XI ст., знайдений у Новгороді, – він складався з 59-ти монет: 21 екземпляр був викарбуваний в Англії, 29 – у Священній Римській імперії, решта 7 – це скандинавські монети, що наслідували англійські [173, с. 363–364]. Таке співвідношення іноземних монет у його складі є типовим для скарбів північного регіону Русі. Тому можна припустити, що торговельні домовленості з англо-данським королем були ще одним чинником, який вплинув на те, що Новгород підтримав претензії Ярослава Володимировича на трон, оскільки відомо, що в XI ст. Новгород вів торгівлю з Данією [144, с. 59–60; 173, с. 363], а можливо, і з Англією. Крім того, завдяки вигідному географічному розташуванню, значна частина ввезеного з Західної Європи срібла осідала в Новгороді [144, с. 65].

Особливо важливими і необхідними такі торговельні домовленості були після 1028 р., коли Кнут I завоював Норвегію та частину узбережжя Швеції, що дозволило йому контроль отримати панування над систему проток, що сполучали Балтійське і Північне моря. Таким чином, він отримав повний контроль над торгівлею в регіоні. Без згоди данського намісника чи англійського короля руські купці не могли б торгувати з Данією та Британією, а отже, втратили б великий ринок збуту товарів. Навіть якщо припустити, що небагато руських купців особисто допливали до Британії, то основними посередниками в торгівлі з островом були данські та норвезькі купці, які тепер торгівлі розгорнули діяльність у межах імперії Кнута I. Торгові преференції руських купців, вірогідно, були здобуті в обмін на дотримання Ярославом Володимировичем нейтралітету стосовно скандинавської політики Кнута.

Оскільки Ярослав Володимирович контролював дніпровський шлях, яким варязькі купці перевозили візантійські товари, та яким відбувався рух військових найманців від Британії до Візантії, Кнут I також мав торговельні інтереси в Русі. У першій половині XI ст. східним шляхом через Русь до

Візантії прямували виокремлені із загального середовища вікінгів загони данців [114, с. 69–74]. Все вказує на те, що договір або, можливо, лише певні його пункти продовжували діяти впродовж усього часу правління Кнута I.

Торгово-політичні інтереси обох правителів вказують і на обопільне зацікавлення князя та англійського короля в Балтійському регіоні. Кнут I потребував невтручання київського володаря у свою експансивну політику, а також визнання його влади над Норвегією і завойованим узбережжям Швеції. Судячи з того, що до 1035 р. Ярослав Володимирович відкрито не втручався у Балтійську політику, не підтримуючи ні Аннуда Якуба і не відпускаючи Магнуса Олафсона до Норвегії, навіть після смерті його батька, князь дотримувався такого ж нейтралітету. В обмін на неперешкоджання справам англійського короля Ярослав Володимирович, вірогідно, отримав гарантії вільної торгівлі та (на початках) на ослаблення впливу Польської держави в регіоні. Це вказує на те, що союзний договір продовжував діяти фактично до моменту смерті Кнута I.

Таким чином, факт існування угоди між руським князем і англійським королем є одним із небагатьох, зафіксованих у писемних джерелах, політичних контактів Рюриковичів із англійськими правителями. З аналізу інформації про союз, укладений у 1019 р. між Кнутом I та князем Ярославом Володимировичем, випливає, що він складався з кількох важливих частин, а саме – політичної та торговельної. Політична частина договору передбачала створення антипольського союзу, спрямованого на послаблення впливу Польщі в регіоні. Вірогідно, що після приходу до влади в Польщі Мешка II і усунення польської проблеми, політична частина договору втратила для правителів свою актуальність, однак надалі діяли гарантії дотримання Ярославом Володимировичем нейтралітету стосовно політики Кнута I в регіоні Балтійського моря. Торгова частина договору містила домовленості стосовно регулювання відносин у цій сфері. Можна припустити, що Кнут I погодився надати певні преференції руським купцям в обмін на нейтралітет князя щодо його експансивної політики в Балтійському регіоні. Оскільки

торговельна частина угоди була вигідна для обох правителів, її умови продовжували діяти впродовж усього періоду правління Кнута I. Існування такого договору дозволяє пояснити, чому Ярослав Володимирович відкрито не втручався у протистояння з Кнутом I з приводу балтійських теренів.

Гарантією виконання умов договору мало стати одруження Іллі Ярославовича із сестрою Кнута – Естрід. Зважаючи на те, що шлюб протривав недовго через смерть Іллі (не пізніше 1021 р.), а положення угоди продовжували діяти фактично до смерті Кнута I, це свідчить про високу ймовірність існування інших гарантій реалізації умов союзу. Станом на 1021 р. ні у Ярослава Володимировича, ні у Кнута I не було дорослих дітей, між якими можна було б укласти шлюб. А оскільки в іншій частині згаданого коментаря до основного тексту Адам Бременський говорить про передання під опіку Ярослава Володимировича англійських принців, можна припустити, що перебування при дворі князя двох спадкоємців трону англійського королівства Весексу – Едварда та Едмунда Етелінгів могло бути наслідком укладення англо-руського союзу та розірвання шлюбу, який був його основною гарантією. Отже, це питання потребує додаткового розгляду в рамках дослідження британсько-руських зв'язків IX–XI ст.

4.2. Київський екзил англійських принців

У західноєвропейській історіографії англосаксонський період історії Британії (500–1066) часто називають «темними віками» через велику кількість «білих плям» та дискусійних питань¹. Однією з таких складних проблем є реконструкція біографії спадкоємців вессекської королівської

¹Датування періоду є умовним. Його початком вважають вихід південної частини Британії з-під впливу Римської імперії, що, очевидно, відбулося раніше. Щодо верхньої межі, то питання є дискусійним. Зокрема, Д. Вайтлок вважає, що кінцем доби варто вважати 1042 р., коли до влади в Англії прийшов Едуард Сповідник.

династії¹ – Едмунда (1015 – між 1046–1057) та Едварда (1016–1057) Етелінгів.

Інформація британських джерел щодо осіб принців є фрагментарною та скупою. Відомо, що принци були синами англійського короля Едмунда Залізнобокого та Ельгіти (992 – † після 1016), племінниці Ельфхельма, графа Йорку [11, р. 133]. Будучи легітимними спадкоємцями англійської корони, вони більшу частину життя провели у вигнанні поза межами Британії. З джерел відомо, що принців було вислано з Англії у дитячому віці, після смерті батька та утвердження влади данського завойовника Кнута I. З цього моменту принци зникають зі сторінок британських джерел аж до моменту, коли анонімний автор Англосаксонської хроніки згадав про повернення на батьківщину та смерть молодшого із братів – Едварда Вигнанця у записі від 1057 р. [31, р. 248].

Наслідком довготривалого перебування принців поза полем зору британських хроністів стала суперечлива інформація стосовно їх екзилу. Інформаторами авторів хронік були нащадки Едварда Вигнанця, які з об'єктивних причин не могли знати всіх деталей континентальних поневірянь принців.

Анонімний автор Англосаксонської хроніки вважав, що принців було вислано до Угорщини [31, р. 248]. Хроністи Флоренс Ворчестерський, Симеон Даремський, Вільям Мальмсберійський записали, що принців було вислано до Швеції, а звідти – до Угорського королівства [11, р. 133; 22, р. 26; 40, р. 253].

Анонімний автор «Законів Едуарда Сповідника» записав, що син Едмунда (Залізнобокого) втік до королівства Ругорум, яке називають Руссю²[16], де проживав при дворі правителя – “короля землі цієї, ім’я якому

¹Вессекська династія (династія Седрика) – англосаксонська королівська династія, що правила королівством Вессекс у 519–871 рр., а впродовж 871–1016 рр. та 1042–1066 рр. – об’єднаним Англійським королівством.

²Оригінал: “Edmundus yren side habuit quendam filium Edwardum nomine aufugit ad regnum Rugorum quam nos uocamus Russeiam”.

Малесклюдус^{1,2} [16]. Інформацію про можливе перебування принців Етелінгів на Русі занотував також Адам Бременський, подаючи в ДАГЦ записав такі відомості: “Едмунда, войовничу людину, було усунуто через отруєння зі шляху переможця, а його синів було вислано до Русі” [5, р. 114]³. Зважаючи на ці повідомлення, у контексті дослідження британсько-руських зв’язків необхідно детально проаналізувати можливість перебування спадкоємців вессекського трону при дворі київського князя. Розгляд проблематики необхідно починати від вивчення передумов континентального екзилу Едварда й Едмунда Етелінгів.

У 1016 р. Англійське королівство, згідно з договором Кнута I та Едмунда Залізнобокого, було поділене навпіл за зразком угоди, укладеної наприкінці IX ст. між Альфредом Великим та Гутрумом [33, р. 416]. Відповідно до цієї угоди Кнут I отримав владу над Мерсією, а англосаксонський принц зберіг панування над королівством Вессекс [30, р. 200].

Невдовзі після укладення договору за незрозумілих обставин помер Едмунд Залізнобокий. Попри те, що він залишив двох законних спадкоємців, після його смерті Кнут I де-факто взяв під свій контроль королівство Вессекс. Більшість хроністів у повідомленнях про цю подію обмежилися констатацією факту смерті короля і не вказали можливих замовників убивства чи його виконавців [339, р. 20–21]. Винятком є лише інформація Вільяма Мальмсберійського, який зазначив, що вессекського короля вбив чоловік із його близького оточення на ім’я Еадрік, який зробив це в інтересах Кнута I [40, р. 195]. Доповнюють ці відомості й скандинавські джерела. У “Сазі про Кнутлінгів” зазначено, що зрадник убив вессекського короля після того, як його підкупив данський завойовник [15, р. 39].

¹Малесклюдус – ім’я київського князя Ярослава Володимировича у західноєвропейських середньовічних джерелах [41, р. 39–47].

²Оригінал: “Quem rex ipsius terre, Malesclodus nomine”.

³Оригінал: “Frater Adelradi Edmund vir bellicosus in gratiam victoris veneno sublatu est filli eius in Ruzziam exilio damnati”.

Інформація джерел дозволяє зрозуміти, що Кнута I підозрювали у причетності до вбивства власного союзника з метою захоплення влади. Оскільки договір 1016 р. засвідчили знаті та духовенство, порушення королем клятви могло викликати збурення в їхньому середовищі й підірвати нестабільну владу данського завойовника над об'єднаним королівством. Для уникнення невдоволення місцевої знаті Кнут I потребував визнання легітимності свого правління над усією Англією, оскільки згідно з угодою 1016 р. його влада поширювалася лише на Мерсію.

У ситуації, що склалася, для Кнута I життєво необхідним було підкреслити законність спадкоємності своєї влади від самого Едмунда Залізнобокого [303, р. 211–212]. Для цього було ініційовано скликання зборів знаті та духовенства в Лондоні, де Кнут I відстоював своє право на корону Вессексу.

З повідомлення хроніста Симеона Даремського про перебіг зібрання відомо, що Кнут I змусив присутніх поклястися, начебто у договорі 1016 р. про розділення королівства не йшлося про перехід вессекського трону після смерті короля до його братів чи дітей [22, р. 525]. Симеон Даремський підкреслює, що учасники асамблеї лжесвідчили, очікуючи у відповідь отримати лояльність нового короля [22, р. 525]. Сама вимога такої клятви від еліти англосаксонського суспільства свідчить, що знаті та духовенству були відомі права Едварда й Едмунда Етелінгів на трон. Отже, можна переконливо стверджувати, що Кнут I не мав законних прав претендувати на корону Вессексу, оскільки Едмунд Залізнобокий залишив законних спадкоємців.

Щоб запобігти можливому повстанню на підтримку спадкоємців Едмунда Залізнобокого, на тій же асамблеї Кнут I проголосив себе їхнім опікуном до віку, придатного для самостійного правління [22, р. 525]. Такий вимушений крок дозволяв усунути від опікунства інших претендентів із числа старої англосаксонської знаті, готових не лише виховувати синів Едмунда Залізнобокого, але й від їхнього імені претендувати на корону.

Відтак новий англійський король фактично отримав можливість вирішувати подальшу долю спадкоємців трону.

Водночас опікунство короля потенційною поставило під загрозу його одноосібне правління. Взявши їх під свій протекторат “до віку, коли вони зможуть правити”, Кнут I фактично визнавав дітей Едмунда Залізнокорого законними спадкоємцями Вессексу і в присутності церкви та знаті поклявся передати їм законний спадок після того, як один із них зможе правити самостійно. Цей свідомий, можливо, вимушений крок Кнута I, який шукав підтримки духовенства, зробив двох малолітніх Етелінгів перешкодою для правління короля усієї Англії.

За таких умов, припускаємо, панування Кнута I над Вессексом розцінювалося як влада регента при малолітніх принцах. Попри нечітке формулювання умовного повноліття як “віку, коли вони зможуть правити”, час початку самостійного правління в період раннього середньовіччя наступав приблизно в чотирнадцять років. В історії вессекської династії раннє сходження на трон не було унікальним. Так вже траплялося у випадку сина короля Едмунда I Прекрасного (939–946) Едвіга (955–958), який успадкував корону і почав правити чотирнадцятирічним. Його рідного брата Едгара Миролюбного (959–975) знать проголосила королем на таємній раді, коли йому було п’ятнадцять років, хоч самостійно він посів трон лише через рік. Наступник Едгара – Едвард Мученик (975–978) став королем у тринадцять років.

Зважаючи на наведені вище факти, усунення принців із політичної арени виступало однією із необхідних і бажаних передумов утвердження влади Кнута I над Англійським королівством та започаткування нової королівської династії. Саме з цих причин принців було вислано з Британії.

Як уже зазначалося, навколо реконструкції екзилу принців у науковому середовищі не припиняються дискусії, спричинені контроверсійною інформацією джерел. Наприкінці XIX – XX ст. в позитивістській історіографії не піддавалося сумніву, що принців було вислано до Угорщини,

оскільки більшість хроністів називають саме це королівство основним місцем екзилу принців [45, с. 165; 316, р. 52–60]. Такий підхід наприкінці ХХ ст. переглянув британський дослідник угорського походження Г. Ронні. Він звернувся до повідомлень Адама Бременського та «Законів Едуарда Сповідника» про перебування принців на Русі й дійшов висновку, що принци справді якийсь час проживали в Угорщині, де їх застав посланець англійського короля Едуарда Сповідника, але до того, починаючи з 1024 р., вони перебували на території Русі [339, р. 91]. Припущення Г. Ронні отримало широкий розголос у науковому середовищі й стало основою для цілої низки інших біографічних досліджень [266, р. 217–233; 267, р. 231–270; 375, р. 503–523].

У ХХІ ст. історики Дж. Равільйо та М. Гвідо висунули гіпотезу, згідно з якою англійські принци, перш ніж потрапити до Угорського королівства, впродовж тривалого часу перебували під опікою польського короля, який доводився Кнуту I родичем [244, р. 81–121; 331, р. 70–84].

Спільним для усіх наведених вище гіпотез є ігнорування дослідниками контексту міжнародних відносин цього періоду, зокрема й існування союзницького договору між Ярославом Володимировичем та опікуном обох принців Кнудом I. Отож для критичного аналізу версій необхідно провести їх порівняння з інформацією джерел та на основі отриманих результатів відтворити маршрут принців після виїзду з Англії.

Точна дата, коли Етелінги покинули батьківщину, є предметом тривалих дискусій. Британські джерела подають інформацію про принців у контексті розповіді про смерть їх батька 1016 р. та повернення Едварда Вигнанця до Англії у 1057 р. Джерела одностайні лише в ствердженні, що діти Едмунда Залізобоклого покинули територію Англійського королівства за наказом Кнута I [11, р. 153; 22, р. 248; 40, р. 253.].

Мало вірогідним, на нашу думку, є припущення, що англійський король вислав принців з кимось із довірених осіб, зважаючи на хиткість його влади в цей період. Зникнення його підопічних не пройшло б непоміченим і

могло б викликати здогади про намір короля вбити спадкоємців корони Вессексу.

Імовірно, як «між рядками» вказує Англосаксонська хроніка, діти Едмунда Залізнобокого покинули батьківщину разом із своїм опікуном Кнутом I. Уперше від моменту завоювання Англії він покинув територію королівства 1019 р., коли вирушив до Данії, щоб особисто заявити права на данську корону [31, р. 201]¹. На нашу думку, мало вірогідним виглядає факт, що, на тривалий час покидаючи межі королівства, Кнут I залишив би Етелінгів в Англії. Принци в цей період були малолітніми і не становили загрози, однак за умови відсутності правителя їх могли використати для повстання з метою скинення влади данського завойовника.

Задля гарантії безпеки в самій Англії подорож принців разом з їхнім опікуном до Данії виглядала цілком доцільною. Така гіпотеза знаходить підтвердження у «Церковній історії» Віталіса Ордеріка, де записано, що принців було спочатку вивезено до двору данського короля, а пізніше як заручників передано до двору Угорського короля [28, р. 180].

За інформацією інших джерел, принців одразу було переправлено до двору шведського короля, яким, попри «мовчання» документів, міг бути лише єдиноутробний брат Кнута I Олаф Шетконунг (995–1021)². Хоча ця інформація не виключає можливості того, що принців спочатку вивезли до Данії, а звідти – до Швеції. Обох правителів пов'язували не тільки родинні зв'язки, але й політичний союз, укладений між ними напередодні повторного вторгнення данської армії до Англії, тобто близько 1015 р. [23, р. 144]. Передання Едварда та Едмунда Етелінгів на виховання рідному брату опікуна не мала б викликати занепокоєння в Англії, оскільки така практика була звичною для скандинавів, які принесли її і в Британію.

¹У 1018 р. помер бездітним король Данії Гарольд II., рідний брат Кнута I. Через нестабільну ситуацію в Англійському королівстві, останній зміг особисто заявити про свої права на трон лише наступного року.

²Мало вірогідно, щоб англійський король відправляв Етелінгів до наступника Олафа – Аннуда Якуба (1022–1050), оскільки той від початку правління відкрито вороже ставився до планів Кнута I об'єднати всі скандинавські держави та був активним учасником антиданської коаліції.

У хроніках метою переправлення принців до Швеції називають бажання Кнута I фізично усунути принців. Начебто Кнут I побоявся вбити їх на території Англії і тому придумав спосіб, як непомітно усунути їх з політичної арени [11, р. 153; 22, р. 26; 40, р. 253]. Г. Ронні, опираючись на ці відомості, припустив, що Кнут I відправив принців до Олафа Шетконунга із так званим «листом смерті», однак шведський король відмовився виконувати прохання брата через загарбницькі настрої Кнута I щодо скандинавських держав, і скерував принців у безпечне місце [339, р. 28–30]¹. Отже, шведський король нібито зберігав за собою можливість, у разі необхідності, протиставити законних спадкоємців Вессекса Кнутові I в Англії і таким чином послабити експансивну політику данського короля в балтійському регіоні.

Твердження Г. Ронні, на нашу думку, можна піддати сумніву з кількох причин. По-перше, зацікавлення Кнута I у вбивстві Етелінгів не є таким однозначним, як це часто подається в історіографії. Смерть законних спадкоємців корони Вессексу відкривала шлях до успадкування корони дітям Етельреда II від другого шлюбу та численним представникам бокових гілок Вессекської династії, які могли підняти повстання з ціллю повернення спадщини. Станом на 1019–1020 рр. такі заворушення все ще могли становити серйозну загрозу для Кнута I. Саме тому він був зацікавлений у збереженні життя принців.

По-друге, інформація про протистояння Олафа Шетконунга та Кнута I є історіографічним кліше, яке без належного критичного осмислення побутує в науковому середовищі. Шведський король, попри союз, укладений із англійським володарем, зберіг суверенність королівства та проводив самостійну політику навіть стосовно Данії [296, р. 242; 301, р. 667], однак фактів відкритого протистояння між двома правителями немає.

¹Лист смерті (вбивство за довіреністю) – поширена у скандинавів практика, згідно з якою неугодних правителю осіб відправляли з умовним повідомленням до короля-союзника, який і мав організувати вбивство. Випадки застосування такої практики зафіксовані у «Діяннях данів» Саксона Граматика.

Саги зберегли інформацію про конфлікт Олафа Шетконунга та норвезького короля Олафа Гаральдсона, однак згадок про протистояння з Кнутом I немає. Експансивну політику в басейні Балтики останній розпочав вже після смерті Олафа Шетконунга – в другій половині 1020-х рр. Антиданська коаліція, до якої апелює Г. Ронні, сформувалася значно пізніше з ініціативи шведського короля Аннуда Якуба, який об'єднав свої зусилля з Олафом Гаральдсоном. Окрім того, якщо б Олаф Шетконунг відкрито ворогував із Кнутом I, той навряд чи передав би йому принців, які могли стати загрозою для його одноосібного правління в Англії.

Отже, вважаємо, що підстав говорити про «лист смерті» немає. Принци були передані під опіку Олафа Шетконунга за наказом Кнута I, який відповідно до скандинавської традиції передав підопічних на виховання близькому родичеві, й цим убезпечив своє правління. За таких умов переїзд малолітніх братів до іншої держави міг відбутися з відома, або навіть за наказом Кнута I.

Згідно з повідомленнями Флоренса Ворчестерського, Симеона Даремського та Вільяма Мальмсберійського, шведський король відправив принців до Угорщини. Це твердження є достатньо суперечливим через невелику кількість відомостей про зв'язки скандинавських держав та Угорщини. Археологічні дані, а саме знахідки на території сучасної Угорщини військових атрибутів вікінгів, свідчать про можливе їх перебування в цьому королівстві [56, с. 106]. В історіографії навіть припускають, що принц Емерик міг очолювати спеціальний русько-варязький військовий корпус [56, с. 106]. Питання рівня розвитку контактів між скандинавськими та угорськими правителями все ще залишається нез'ясованим. Незважаючи на це, достеменно відомо, що до Англії молодший із принців – Едвард Вигнанець повернувся саме з Угорського королівства. Етелінги могли потрапити із Швеції до Угорщини двома шляхами – або через Польщу, або через територію Русі. Обидва шляхи

потребують розгляду із врахуванням того, що переправлення принців відбувалося з відома Кнута I.

Версію про польський шлях відстоюють історики Дж. Равільйо та М. Гвідо, які переконані, що за наказом Кнута I принців було перепроваджено до Польського королівства, де їх взяв під опіку король Болеслав I [244, р. 89]. У 1030–1031 рр. внаслідок боротьби польського правителя Мешка II зі Священною Римською імперією королівство сколихнула державна криза [207, s. 20–25]. На думку авторів гіпотези, саме в зв'язку з цими подіями англійські принци змушені були тікати до Угорського королівства.

Відповідно до припущення цих істориків, рішення Кнута I передати принців під опіку польському королю ґрунтувалося на існуванні родинних зв'язків між династією П'ястів¹ та Кнютлінгами². Матір'ю англійського короля була Святослава (Сіґрід Горда) (бл. 970 – † після 1014), донька польського князя Мешка I (960–992), а отже, Болеслав доводився Кнуту I дядьком [183, s. 90; 237, р. 217; 268, s. 312; 291, s. 312–313]. Сама Святослава мала вплив при данському дворі, про що може свідчити поспіх, з яким її сини Кнут і Гаральд забирали її з польського вигнання [284, s. 109; 288, s. 132–133]. Польський історик С. Закревський навіть припустив, що вона забезпечувала зв'язки Данії із Польщею [380, s. 63]. Її брат Болеслав Хоробрий був активним у зовнішньополітичній діяльності й шлюб сестри використовував для налагодження контактів зі Скандинавією [290, s. 88]. Зважаючи на ці обставини, на думку Дж. Равільйо і М. Гвідо, англійський король передав Едварда та Едмунда Етелінгів польському королю.

Однак ця версія викликає чимало застережень. Автори гіпотези не враховують існування антипольського союзу Кнута I та Ярослава Володимировича, а також факту двох походів Кнута I до польського пограниччя у Помор'ї, які свідчать про напруженість стосунків між

¹П'ясти – перша польська князівська династія 960–1370 рр.

²Кнютлінги (династія Горма) – династія королів Данії 915–1042 рр., з якої походив англійський король Кнут I.

Болеславом I і Кнутом I. Зважаючи на це, рішення шведського короля передати принців Болеславу I видається алогічним. Кнут I не був зацікавлений у тому, щоб законні спадкоємці англійської корони перебували в руках противника у боротьбі за впливи на південному узбережжі Балтійського моря.

Інший можливий шлях принців пролягав через територію Русі, з якою і Олафа Шетконунга, і Кнута I пов'язували союзницькі відносини. Вікінги традиційно користувалися водним дніпровським шляхом, який у XI ст. був основним у сполученні між Скандинавією та Візантією. У цей же період ним, за переконанням українського історика О. Лугового, «самостійно, відокремлено від інших скандинавських потоків просувалися данці» [106, с. 73]. Очевидних переваг у виборі цього шляху для перевезення Етелінгів було кілька: по-перше, він гарантував досить швидке пересування, по-друге, дозволяв оминати небезпечні для принців території. На користь того, що було використано саме цей маршрут, свідчать і джерела.

Англо-нормандський хроніст Жофре Гаймар зазначив, що принци, покинувши Швецію, за п'ять днів перетнули територію Русі та прибули водним шляхом до міста Гарідамба в Угорщині [26, р. 157, v. 4580]¹. а перший погляд, сюжет нормандського хроніста видається фантастичним. Подолати за п'ять днів відстань від Швеції до Угорщини за середньовічної системи комунікації було неможливо, навіть попри досить швидке пересування вікінгів водними шляхами. Оскільки Ж. Гаймар не здійснював такої подорожі самостійно, можна припустити, що він помилився, вказавши такий короткий час подорожі. Однак тривалість мандрівки, яку зазначив норманський хроніст, збігається з повідомленням Адама Бременського про русько-шведські торгові зв'язки. З ДАГЦ відомо, що за п'ять днів можна було дістатися зі шведського торгового центру – міста Бірка до Русі [5,

¹Оригінал: “K'en sul cinc jurs passat Susie,
E vint en terre de Hungrie.
Le siste jur est arivez
Desuz Gardimbe la citez”.

p. 168, schol. 121]. Хоча після 950 р. Бірка занепала, це повідомлення Адама Бременського дає змогу припустити, що шлях від узбережжя Швеції до найближчого торгового центру Русі – Ладоги чи, можливо, Новгороду реально було подолати за п'ять днів. Отже, вірогідно, Гаймар помилився не у вказівці тривалості подорожі, а в назві локації, куди прибули принци. Тобто через п'ять днів вони прибули не до Угорського королівства, а до Русі.

Підтверджує ймовірність такої помилки також топонім Гардімбл, який вживає Гаймар. Як зазначав у своєму дослідженні Г. Ронні, в Угорському королівстві не було регіону з такою назвою [339, р. 54]. Топонім Гарідамбл за звучанням схожий на назву Гардаріка, яку скандинави використовували для найменування держави Рюриковичів [83, с. 51]. Зважаючи на погані знання хроніста з географії Центрально-Східної Європи та викривлення ним власних назв задля збереження рими, можна припустити, що Гаймар справді спотворив скандинавську назву Гардаріка.

На користь того, що принци прибули саме до одного із руських міст, свідчить аналіз наступної інформації. Згідно з текстом джерела, принців супроводжував вікінг Вальгар, який і привів принців на зустріч із королем та королевою [26, р. 156–158, v. 4560–4630]. Просуваючись шляхом «із варяг у греки», Етелінги не могли оминати земель Рюриковичів, як це чітко зазначено в “Сазі про Олафа Трюгтвасона” Оддра Снорсона. Описуючи перипетії життя норвезького короля на Русі, скальд зазначив, що за звичаєм Гардаріки жоден чужоземець королівського роду не мав права перебувати на території країни без відома її правителя під страхом покарання [17, с. 36]. Вальгар не міг не знати про таке руське правило, оскільки, як бачимо з тексту джерела, він не вперше долав цей шлях.

Нормандський хроніст не називає імені володаря, який прийняв до себе спадкоємців англійської корони, однак зазначає, що їх опікун Вальгар раніше був знайомий з цим правителем. У період, коли принци покинули Швецію, в Угорському королівстві правив Стефан I (1000–1038), можливість попереднього особистого знайомства Вальгара з яким є мало вірогідною.

Окрім того, Ж. Гаймар підкреслював факт особистої розмови між вікінгом-посланцем короля і правителем Гардімбла, а це вказує також на те, що вони спілкувалися староісландською. Угорське королівство лежало поза скандинавською ойкуменою (хоча угорсько-варязькі контакти справді мали місце).

Водночас можливість особистого знайомства вікінга з князем Ярославом Володимировичем не є екстраординарною. Впродовж усього свого правління він не просто підтримував тісні контакти зі скандинавськими державами, але й часто використовував найману варязьку дружину для власних цілей. Відомо про постійне перебування на службі у князя чималої кількості варягів, серед яких були представники різних скандинавських етносів. Одним із них у якийсь період, вірогідно, міг бути і Вальгар. Зайве сумніватися в тому, що опікун Етелінгів був найманим воїном, оскільки з повідомлення Гаймара випливає, що передавши принців під опіку «правителю Гарідамбла», Вальгар відплив у пошуках служби до Візантії [26, р. 157].

Те, що Вальгару довірили життя принців, свідчить про його наближеність до особи Кнута I або до родини Олафа Шетконунга. Англійського короля із руським князем пов'язував союз 1019 р. Шведський король доводився тестем Ярославу Володимировичу. Це додатково вказує на можливість особистого знайомства Вальгара і Ярослава Володимировича.

Підтвердженням того, що Вальгар скористався саме цим шляхом, свідчить і зауваження англонормандського хроніста про бажання Вальгара після передання принців місцевому правителю вирушити на службу до візантійського імператора. З русько-візантійських договорів відомо, що без рекомендаційного листа князя цього зробити було неможливо. Отож немає підстав сумніватися, що Етелінги побували на території Русі та були представлені князю (вірогідно, Ярославу Володимировичу).

Постає питання про те, чи власне Угорщина була кінцевою метою подорожі принців від моменту, коли вони покинули Швецію. Мотивація чи

то Кнута I, чи Олафа Шетконунга у переправленні вессекських спадкоємців англійського трону до угорського короля, з яким їх не пов'язували ні родинні, ні політичні зв'язки, залишається незрозумілою, а отже, й недоведеною.

Натомість можна чітко простежити цілу низку причин, на основі яких опікуном Етелінгів міг стати київський князь. Перш за все, Ярослав Володимирович доводився Едвардові Вигнанцю та його братові дядьком, оскільки княгиня Інгенгерда-Ірина була двоюрідною сестрою матері принців Ельгіти, а отже – їхньою тіткою [339, р. 97]. Окрім того, скандинавські правителі розцінювали Русь як добре пристановище для тимчасового переховування вигнанців [70, с. 35]. У різні періоди при князівському дворі проживали Олаф Трюгтвасон, Гаральд Гардрада та інші. Русь була безпечним місцем для утримування Етелінгів. Кнута I із Ярославом Володимировичем пов'язував союзний договір і передача принців на виховання їхньому дядькові не могла викликати підозр.

Підтвердження того, що саме Русь, а не Угорське королівство, була кінцевою метою подорожі принців знаходимо в Адама Бременського. Гамбурзький хроніст зазначив, що дітей Едмунда (Залізнобокого) було заслано до Русі [5, р. 214]¹. Повідомлення Адама Бременського заслуговує довіри, оскільки його робота була написана невдовзі після подій, коли ще були живими деякі безпосередні їх учасники, а сам німецький хроніст був добре обізнаний із всім, що відбувалося на скандинавських землях. Одним із інформаторів Адама Бременського, ймовірно, був данський король Свен Естрідсен (1047–1074), дружина якого Єлизавета Ярославівна могла пам'ятати про перебування при дворі серед інших вигнанців англійських принців [143, с. 324].

Окремі британські джерела також підтверджують заслання принців до Русі. Англійський хроніст Роджер Ховденський та анонімний автор «Законів Едуарда Сповідника» пишуть, що Едвард та Едмунд Етелінги

¹Оригінал: “filii eius in Ruzziam exilio dampnati”.

переховувалися від Кнута на Русі під опікою Малескладуса [16]. Отже, перебування Едварда Вигнанця та його брата при дворі Ярослава Володимировича важко піддати сумніву, однак детального розгляду потребують передумови і причини їхнього приїзду до Русі.

Визначити точний час, коли принци потрапили під опіку київського князя, важко через суперечності у повідомленнях джерел. Але якщо зважити на те, що Кнут I вислав дітей до свого союзника і брата Олафа Шетконунга [5, с. 214], то вірогідно останній і організував подальше перевезення принців до Русі. На наш погляд, до Швеції принци не могли потрапити до 1019 р., оскільки цього року Кнут разом із ними прибув до Данії. Таким чином, на Русі малолітні Етелінги могли опинитися не раніше ніж у другій половині 1019 р. Враховуючи те, що на Русь вони потрапили за посередництвом померлого наприкінці 1021 – на початку 1022 рр. Олафа Шетконунга, брати опинилися тут *terminus ante quem* кінця 1021 р.

Визначити точну дату можна на основі розвитку політичних зв'язків англійського короля та Ярослава Володимировича, який, на наш погляд, відіграв ключову роль в обранні Русі як місця для екзилу принців¹. В історіографії при розгляді цієї проблематики абсолютно ігнорується існування союзу між Кнутом I та Ярославом Володимировичем. Утім, ми вважаємо, що як мінімум упродовж 1019–1022 рр. діяла політична складова цієї угоди. Більшість домовленостей у північному регіоні, особливо у скандинавському середовищі, скріплювалися або матримоніально, або взяттям умовним заручником когось із членів сім'ї союзника. Для прикладу, Свен Естрідсен, король Данії, син ярла Ульфа (†1026) й сестри Кнута I Естрід, виховувався як заручник при дворі англійського короля, допоки його

¹З огляду на існування цього союзу, необгрунтовано видається гіпотеза Г. Ронні про те, що Олаф Шетконунг відправив принців до Ярослава Володимировича, рятуючи їх від Кнута I. Зважаючи на те, що шведський король був тестем та союзником Ярослава Володимировича, він також не міг не бути поінформований про укладений у 1019 р. союз між королем Англії та князем, а отже, якби він ставив собі за мету врятувати принців для створення антиданського союзу, то навряд чи відправив би їх саме до князя. Окрім того, через Русь у цей період постійно переправлялися окремі групи данців, які шукали найманої служби у візантійського імператора, а отже, місце перебування принців не могло бути секретом для англійського короля.

батько був намісником у Данії. Таке опікунство мало бути гарантією того, що ярл Ульф не спробує підняти повстання і проголосити себе королем Данії.

Початковою гарантією виконання англо-руського договору був шлюб, укладений між сином князя Іллею Ярославовичем та сестрою Кнута I – Естрід. Історики припускають, що Ілля помер близько 1020 р. Зважаючи на специфіку міжнародних зв'язків у північному регіоні, де угоди часто визнавалися легітимними лише до моменту смерті когось із учасників, після смерті Іллі договір міг вважатися розірваним і втрачав свою чинність.

Однак нам відомо про узгодженість дій обох правителів у 1022 р.¹, отож по смерті Іллі союз, вірогідно, було підтверджено новими гарантіями. Залишати при дворі князя вдову Іллі Естрід було політично непродуманим кроком, оскільки її наступний шлюб можна було використати відповідно до зовнішньополітичних інтересів брата. Тому Естрід не залишилася в Новгороді, а після прибуття до Данії Кнут I видав її заміж за ярла Ульфа, якому довірив управління Данією та виховання свого сина Гардакнута. Станом на 1020 р. ні у Ярослава Володимировича, ні у Кнута I не було спадкоємців такого віку, який би дозволив їм закріпити альянс новим матримоніальним союзом². Однак під опікою Кнута I перебували двоє малолітніх Етелінгів, яких, як ми вважаємо, було передано під опіку Ярослава Володимировича за наказом Кнута I з метою повторного підтвердження виконання угоди.

Окрім гарантії союзу, передача принців на виховання київському князю позбавляло загрозу одноосібному правлінню Кнута I. Адже, як відомо, данський завойовник на асамблеї пообіцяв, що після досягнення повноліття вони отримають спадок їхнього батька. Однак фізичне усунення Етелінгів відкривало дорогу до трону іншим представникам вессекської династії, які

¹ У 1022 р., Ярослав Володимирович здійснив похід на раніше захоплене польськими військами Берестя, а Кнут I на пограниччя Помор'я [115, с. 187–188]

² Сини від першого шлюбу Кнута I із Ельфігою Нортгемптонською були надто юними: Гарольд народився близько 1015 р., Свен – близько 1016 р. Єдина донька Гунхільда Данська, дружина імператора Священної Римської імперії Генріха III – близько 1019 р. Старший син від шлюбу Ярослава Володимировича із Інгінгердою-Іриною – Володимир Ярославович народився близько 1020 р. Старша донька князя народилася близько 1023 р.

могли підняти повстання проти вбивці неповнолітніх принців. Залишати юних спадкоємців живими на території Англії також було не вигідно, оскільки рано чи пізно довелось б або віддати їм спадок, або знищити їх фізично. Саме тому спочатку принців було вивезено до Данії, а з часом передано на виховання брату й союзнику Олафові Шетконунгу. В умовах необхідності повторного скріплення союзу рішення передати Етелінгів їх дядькові видається логічно обґрунтованим.

Зважившись на це, Кнут I не порушував скандинавських традицій, оскільки представники тамтешніх знатних родів часто передавали на виховання своїх дітей у сім'ї інших правителів. Як законний опікун Етелінгів, Кнут I мав усі повноваження батька, а отже, й право приймати рішення щодо виховання дітей. Саме тому такі дії англійська знать не могла використати проти Кнута I. Через певний час його влада в Англії утвердилася й принци вже не могли її підірвати. Згідно зі скандинавськими уявленнями, той, хто прийняв на виховання дитину правителя, вважався нижчим за її батька [87. С. 99], але в цьому випадку такий принцип діяти не міг, оскільки принци були швидше заручниками, ніж відданими під опіку. Подібним чином про вислання до Русі пишуть Адам Бременський і автор "Законів Едуарда Сповідника", зазначаючи, що принців було заслано до Русі.

На користь гіпотези про перебування принців при дворі київського князя свідчить невтручання Ярослава Володимировича у внутрішні справи Англійського королівства, інтереси його правителя у Балтійському регіоні та визнання його прав на трон в Данії та Норвегії. Отже, можна припустити, що принци потрапили до Русі за розпорядженням самого Кнута I.

Про дію угоди свідчить також відсутність спроб Ярослава Володимировича якимось чином протиставити Етелінгів Кнуту I, а також те, що іншому вигнанцю, противнику англійського короля, Магнусу – синові Олафа Гаральдсона, князь допоміг лише після смерті Кнута I. Хоча за аналогічних умов він підтримав майбутнього угорського короля Андрія I у справі повернення йому трону. Навіть попри активну експансивну політику

Кнута I в скандинавському регіоні, коли йому вдалося об'єднати під єдиним правлінням Данію і Норвегію, а також підкорити частину Швеції, не було зроблено спроб підірвати його володарювання в Англії за допомогою принців.

Важко визначити, впродовж якого часу принци перебували під опікою київського князя. Достеменно відомо, що молодший із принців – Едвард Вигнанець прибув до Англії з Угорського королівства. Теоретично, київський князь міг одразу переправити принців до Угорського королівства, й на прохання руського союзника їх взяв би під опіку король Стефан I [52, с. 97]. Однак мотивація такого вчинку була б незрозумілою, особливо з огляду на те, що принци, найвірогідніше, прибули з відома союзника князя Кнута I. Зважаючи на те, що прибуття Етелінгів до Русі було наслідком англо-руського договору, мало вірогідно, щоб князь дозволив їм переселитися в іншу країну перш ніж той втратить чинність. Політична складова угоди діяла як мінімум до 1022 р., а домовленості стосовно регулювання торгівлі – фактично до смерті Кнута I, *terminum ante quem* 1035 р.

У 1042 р. відбулася реставрація англосаксонської династії в Англії і було короновано Едуарда Сповідника. З цього моменту англійські принци перестають відігравати суттєву роль на міжнародній арені. Ярослав Володимирович знав про реставрацію англосаксонської династії завдяки вікінгам, і це, ймовірно, стало причиною, чому принцам було дозволено покинути територію Русі.

Визначити час та обставини переїзду Етелінгів до Угорщини складно, однак враховуючи зовнішньополітичні чинники можна приблизно встановити термін, після якого вони могли покинути Русь. Вважаємо, що в дослідженні цієї проблематики необхідно відштовхуватися від контексту русько-угорських відносин цього періоду, оскільки князь впливав на долю принців.

Від 1018 р. Ярослав Володимирович перебував у напружених стосунках із угорським королем Стефаном I [127, с. 52], тож переїзд його підопічних до сусідньої держави перед 1038 р., коли помер, не залишивши спадкоємців, цей угорський король, є мало вірогідним. Після смерті Стефана I трон за його заповітом перейшов до рук племінника правителя – Петра Орсеоло (1038–1041, 1044–1046), ставленика пронимецьких придворних кіл.

У цей період Ярослав Володимирович підтримав інших племінників Стефана I – Андрія, Белу та Левенте, які ще за життя короля змушені були виїхати з Угорщини спочатку до Чехії, а звідти Андрій та Левенте вирушили до Русі, де перебували впродовж 1039–1046 рр. [125, с. 268–281].

Між 1038-м і 1046-м рр. Угорське королівство переживало династичну кризу. У 1041 р. внаслідок змови Петро Орсеоло втік до Австрії, а королем було проголошено Самуеля Абу, чоловіка однієї із сестер Стефана I. У 1044 р. завдяки допомозі імператора Генріха III Петро Орсеоло повернув собі трон, однак його пронимецька політика спричинила язичницьке повстання Вати. Після цього на запрошення єпископа Герарда до країни повернувся Андрій I. З приходом до влади в Угорщині зятя Ярослава Мудрого дипломатичні відносини між двома державами налагодилися.

Зважаючи на складний для Угорського королівства період династичної кризи частина істориків вважає мало ймовірним, що переїзд весекських принців міг відбутися швидше ніж криза завершилася. Тобто це відбулося між 1046-м і 1056-м рр.

Г. Ронні, зокрема, вважає, що принци переїхали до Угорщини разом із Андрієм I та його армією у 1046 р. [339, р. 91; 278, р. 132]. Ця гіпотеза хоча й заслуговує на увагу, є нічим не підтвердженою.

Отже, можна стверджувати, що англійські принци Едвард та Едмунд Етелінги покинули Англійське королівство у 1019 р. разом зі своїм опікуном Кнудом I. Пізніше їх було передано на виховання Олафу Шетконунгу. Після смерті Іллі за наказом Кнута I, вони оселилися при дворі Ярослава

Володимировича як гаранті виконання англо-руського договору. На території Русі Етелінги перебували впродовж 1021/1022 – після 1046 рр. У подальшому вони проживали при дворі угорського короля Андрія I аж до моменту, коли Едварда Вигнанця було покликано до Англії.

Постає питання, чому більшість джерел не містить інформації про таке тривале перебування двох англійських принців-вигнанців при дворі Ярослава Володимировича. Руських літописців більше цікавила внутрішня політика князів, які були замовниками написання літописів. З усього спектру зовнішньополітичної діяльності руських правителів у літописах увагу приділено переважно зв'язкам держави з Візантією як духовним центром православ'я. Внаслідок такого підходу в місцевих джерелах відсутні згадки не лише про англійських принців, але й про всіх інших вигнанців при князівському дворі, які мешкали з Етелінгами в один час.

У записах більшості британських хронік відсутні згадки про період руського екзилу з кілька причин. По-перше, діти Едмунда Залізобокого на довгий час зникли з поля зору хроністів та знаті, перебуваючи у вигнанні на Сході континенту, про географію якого англійські хроністи мали фрагментарні й часто викривлені відомості. Зважаючи на те, що принци представляли для панування Кнута I загрозу, можна припустити, що місце їх екзилу впродовж певного часу трималося в таємниці. По-друге, всі тексти зі згадкою про долю Едварда й Едмунда Етелінгів, окрім Англосаксонської хроніки, були написані вже після смерті безпосередніх учасників подій, а отже, інформаторами частини авторів були діти та онуки Едварда Вигнанця, які не володіли всією повнотою інформації про екзиль. Флоренс Ворчестерський та Вільям Мальмсберійський отримували інформацію від єпископа Елерда, який був англійським послом до німецького імператора Генріха III й у 1057–1058 рр. відвідав Угорське королівство по дорозі до Єрусалима [317, р. 55–56]. Єпископ застав одного із принців в Угорщині, а попереднє місце перебування залишилося йому невідомим, або просто не цікавило представника духовенства. Інформаторами Віталіса Ордеріка та

Жофре Гаймара були онуки Едварда Вигнанця [317, р. 57–58]. Оскільки молодші діти англійського принца вірогідно народилися і вирости в Угорському королівстві, вони не могли пам'ятати його перебування на території Русі. Едвард Вигнанець помер одразу після повернення на батьківщину. Агата залишалася при дворі Ярослава Володимировича недовго, тож, можливо, не передала цю інформацію дітям. Як наслідок, в багатьох хроніках Угорщину зазначали як останнє – перед поверненням на батьківщину – місце перебування принців, та як основне впродовж усього періоду вигнання [60, с. 36].

Отже, можна зробити висновок, що в першій чверті XI ст. Ярослав Володимирович налагодив прямі політичні контакти з Англійським королівством, уклавши угоду з Кнудом I. Вона складалася з двох частин, що стосувалися політичного союзу та регулювання торгівлі між державами. Політична частина угоди носила антипольський характер і Політична частина угоди перестала діяти зі зникнення польської загрози, а торговельна частина залишалася в силі аж до смерті Кнута I. Вважаємо, що після смерті князівського сина Іллі й, відповідно, розірвання шлюбу, новими гарантами угоди стали Едвард Вигнанець та його брат Едмунд. Не підтверджується інформація про участь Ярослава Володимировича в антиданській коаліції. Дії князя свідчать про його збалансовану політику стосовно Скандинавії та зацікавлення в збереженні правління Кнута I в Англії. Усе це може свідчити на користь того, що між англійським королем та князем були налагодженні дипломатичні відносини.

РОЗДІЛ 5

ДИНАСТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ РЮРИКОВИЧІВ ІЗ АНГЛІЙСЬКИМИ КОРОЛІВСЬКИМИ ДИНАСТІЯМИ ХІ СТ.

5.1. Київський шлюб англійського принца Едварда Вигнанця.

Проблема ідентифікації Агати

У середньовічній дипломатичній практиці укладення шлюбу між представниками правлячих династій завжди було частиною процесу налагодження міжнародних та міждинастичних контактів. Відносини між державами часто залежали не так від наявності спільних кордонів, як від існування обопільних інтересів та наявності родинних зв'язків. Саме тому дослідження проблематики матримоніальних союзів між особами з панівних родів Британії та Рюриковичами є невід'ємною частиною вивчення двосторонніх міждинастичних відносин.

У джерелах переважно скандинавського та німецького походження зафіксована інформація про три такі факти, а саме:

- шлюб Іллі Ярославовича з сестрою англо-данського короля Естрід (досліджений у попередньому розділі);
- одруження англійського принца Едварда Вигнанця із жінкою на ім'я Агата, якій у частині джерел приписується руське походження;
- шлюб смоленського князя Володимира Всеволодовича з Гітою Вессекською, донькою останнього англосаксонського короля Гарольда II Годвінсона.

Однією з найбільш дискусійних у західноєвропейській історичній науці є проблематика визначення династичної приналежності дружини англійського принца Едварда Етелінга. Постать Агати має велике значення для дослідників середньовічної генеалогії правлячих династій Європи, оскільки їхні з Едвардом Вигнанцем нащадки залишили помітний слід в історії Англії та Шотландії. Єдиний син подружжя Едгар Етелінг (1051–1126) став останнім представником прямої гілки Вессекської королівської династії.

У 1066 р., після загибелі Гарольда II в битві при Гастінгсі асамблея англосаксонської знаті проголосила його англійським королем. Попри те, що де-факто корони він так і не здобув, зазнавши поразки у боротьбі з нормандськими завойовниками, в англійських хроніках його представлено як неординарну особистість через його численні спроби повернути англійський трон вессекській династії. У 1074 р. Едгар Етелінг склав клятву вірності Вільгельму Завойовнику (1066–1087), визнавши його законним англійським королем [266, р. 57–58]. Після цього англосаксонська королівська династія остаточно втратила права на трон.

Однак вессекська династія знайшла своє продовження у дункельдській гілці шотландської королівської династії МакАльпінів¹ [261, р. 476], оскільки донька Агати – Маргарита у 1069 р. стала дружиною шотландського короля Малкольма III (1058–1093). Сприяння реформам шотландської церкви, благочестиве життя та канонізація, проведена у 1250 р., зробили Маргариту Вессекську однією з найвідоміших середньовічних шотландських королев [251, р. 77; 277, р. 119–120]. Донька Маргарити Вессекської та Малкольма III – Матильда-Едіт (1080–1118) стала першою дружиною англійського короля Генріха I (1100–1035), що дозволило вессекській династії на деякий час повернутися на англійський трон [264, р. 27–30]. У зв'язку з цим постать Агати рано потрапила в сферу зацікавлення дослідників шотландської королівської династії МакАльпінів та Нормандської династії, а також католицького духовенства, зацікавленого у з'ясуванні походження святої Маргарити.

Це питання є ключовим і для дослідження династичних зв'язків між Руссю та Британією. На це є кілька причин: по-перше, оскільки англійський принц впродовж тривалого часу перебував під опікою київського князя Ярослава Володимировича (що було доведено в попередніх розділах дисертації), який, вірогідно, на правах опікуна впливав на вибір дружини для

¹Дункельдська династія (династія Канморів чи МакМалкольмів) – пізня історіографічна назва, якою позначають рід шотландських королев, що правили у 1034–1040 та 1058–1290 рр. Далі в тексті – династія МакАльпінів (відповідно до принципу історизму).

принца [63, с. 64]. Попри достатньо скупу інформацію джерел про життя Едварда Вигнанця впродовж періоду його континентального вигнання, хронологічний аналіз дозволяє стверджувати, що принц одружився саме в період екзилу. По-друге, незважаючи на тривалу та різнопланову історіографію походження Агати, це питання залишається відкритим. Упродовж двох століть дослідники не можуть дійти консенсусу щодо династичної приналежності цієї жінки. В результаті у світовій історіографії побутує близько п'яти різних версій походження дружини Едварда Вигнанця, які часто суперечать одна одній і не піддаються ні однозначному спростуванню, ні підтвердженню. Однією з таких гіпотез походження Агати є так звана київська, за якою дружина принца Едварда Вигнанця походила з династії Рюриковичів. Отож для дослідження британсько-руських династичних зв'язків IX–XI ст. існує потреба детального вивчення особи Агати.

Намірам істориків встановити родинне коріння Агати перешкоджають суперечності в джерелах щодо її династичної приналежності. Хроністи приписують дружині Едварда Вигнанця різні ступені спорідненості з салічною імператорською династією, угорською династією Арпадів чи просто називають жінкою знатного походження, вказуючи лише місце укладення шлюбу. Попри таку контроверсійність, завдяки детальному аналізу та зіставленню відомостей у текстах хроністів можна простежити певну системність, що дозволяє поділити всі повідомлення про походження Агати на три групи.

До першої групи належать джерела, які приписують Агаті родинний зв'язок із німецькими імператорами. Найдавнішим джерелом із цієї групи є Англосаксонська хроніка в списку D (так звана «Вустерська хроніка»), зробленому на початку XII ст. Варто зазначити, що це єдиний збережений донині текст, який містить деталізовану інформацію про повернення Едварда Вигнанця на батьківщину та описує подальшу долю його дружини й спадкоємців. Окрім того, час написання оригіналу джерела є максимально

близьким до моменту, коли розгорталися події, що додатково свідчить на користь надійності поданих у ньому відомостей. Про походження Агати анонімний автор повідомляє в контексті її втечі разом з дітьми до Шотландії у 1067 р. – після остаточного утвердження влади нормандських завойовників. Згадуючи про шлюб Маргарити Вессекської із Малкольмом, автор повідомляє, що по матері рід нової шотландської королеви “походить від імператора Генріха, який має владу над Римом”¹ [31, р. 248]. Повідомлення не викликає сумніву, що автор мав на увазі імператора Священної Римської імперії, до якої входив Рим. Однак повідомлення не дозволяє достеменно визначити, якого саме імператора хроніст мав на увазі².

Подібним є повідомлення автора “Вустерської Хроніки” в записі від 1017 р. про обставини вигнання Едварда Вигнанця з англійського королівства та його континентальні поневіряння. Флоренс Вустерський зазначає, що Едвард одружився з Агатою, донькою брата імператора Генріха, й уточнює, що в подружжя народилося троє дітей [11, р. 133]. Ці відомості дублює Симеон Даремський в “Історії королів Англії” [22, р. 526]. Анонімний хроніст Мелроузського абатства у повідомленні про долю дітей Едмунда Залізнобокого, ймовірно, опирався на інформацію своїх попередників, однак дещо спотворив її. Приписуючи Агаті салічне походження, він зазначає, що жінка була не племінницею імператора, а його донькою: “[одружився з] донькою німецького імператора”³ [8, р. 44]. Як і анонімний автор Англосаксонської хроніки, жоден із наведених вище хроністів не вказує жодних уточнювальних відомостей, що дозволили б ідентифікувати, про якого саме імператора йдеться.

¹Оригінал: “Synn gæð to Heinrice casere, þe hæfde anwald ofer Rome”.

²У XI ст. в Священній Римській імперії два правителі носили ім'я Генріх, а саме: Генріх II (1014–1024) та Генріх III (1046–1056). Правління обох імператорів відзначилося загостренням конфлікту між імператорською владою та папством, наслідком якого були походи імператорських військ до Риму. Вірогідно, саме тому хроністу важливо було підкреслити владу імператора над Римом.

³Оригінал: “filiam germani imperatoris Henrici”.

Наступною групою джерел є хроніки, що приписують Агати різні ступені родинного зв'язку з угорською королівською династією. Вважається, що інформаторами хроністів цієї групи, вірогідно, були шотландські онуки Агати [312, р. 57–58].

Контроверсійну інформацію подає хроніст Елред Рівоський, який займав посаду керівника королівського двору в Роксбурзі при дворі шотландського короля Давида I (1124–1153), онука Агати [182, с. 91–98; 188, р. 203; 197, р. 99–108]. В “Генеалогії англійських королів” він зазначає, що королева Маргарита походила з угорського та англійського королівського роду – “Маргарита була із королівської сім’ї англійської та угорської regina”¹ [6, р. 713]. Однак в іншій своїй роботі “Життя Едуарда Сповідника” хроніст пише про Агату як про доньку німецького імператора Генріха, знову ж не конкретизуючи, якого саме – “з донькою німецького імператора Генріха [Едвард Вигнанець] поєднався в шлюбі ” [7, р. 783]². Таким чином, Елред Рівоський пов’язує між собою дві версії походження Агати – салічну й угорську, які, однак, не є взаємовиключними. Дружина Едварда Вигнанця, як ми вважаємо, могла одночасно мати родинні зв’язки з династією Арпадів та німецькими імператорами. При цьому хроністу, очевидно, не була відома більш точна інформація, оскільки він не називає імені угорського короля.

Англійський хроніст Віталій Ордерік в “Церковній історії Англії та Нормандії”, яка базувалася на численних джерелах англійського та нормандського походження, що не дійшли до нашого часу, повідомляє, що Едвард Вигнанець одружився з донькою угорського короля Соломона: “вигнанець взяв доньку короля Соломона, короля Угорців”³ [28, р. 180]. Повідомлення автора містить очевидну помилку, оскільки угорський король Соломон (1063–1074) народився близько 1052 р., а отже, бути її батьком не міг. Неможливо, щоб він доводився їй братом, оскільки був сином короля Андрія I та Анастасії Ярославівни, шлюб яких було укладено приблизно в

¹Оригінал: “Margareta quae de semine regio Anglorum et Hungariorum exstitit oriunda”.

²Оригінал: “filiam germani sui Henrici imperatoris in matrimonium iunxit”.

³Оригінал: “exsul coniugem accepit cum regno filiam Salomonis regis Hunorum”.

той же час, що й шлюб Едварда Вигнанця й Агати [63, с. 64]. Такі похибки в найменуваннях правителів іноземних держав не є рідкістю в середньовічних англійських джерелах – через віддаленість Британії хроністи та їх інформатори оперували невеликою кількістю інформації про політичну ситуацію Центрально-Східної Європи [61, с. 36–37]. Попри зазначену помилку, повідомлення Віталіса Ордеріка, на нашу думку, варто трактувати як вказівку на родинні зв'язки дружини Едварда Етелінга з угорськими правителями.

Англонормандський історик Жофре Гаймар у римованій хроніці «Історія англійського народу» вказує, що Едвард Вигнанець, перебуваючи в Угорщині, одружився із донькою угорського короля і став йому сином¹ [26, р. 159, v. 4630]. Однак, як уже зазначалося в передніх розділах, знання хроніста щодо географії Східної Європи та генеалогії її правлячих династій були обмеженими та неточними.

Вільям Мальмесберійський у «Хроніці королів Англії» занотував, що Едвард Вигнанець, перебуваючи при дворі угорського короля, одружився із сестрою королеви, ім'я якої, втім, залишилося невідомим [40, р. 253].

Як помітно із огляду, хроністи, приписуючи Агаті родинні зв'язки з Арпадами, суперечать одне одному щодо ступеню генеалогічної спорідненості, що часто дозволяє пов'язати угорське походження з іншими можливими версіями. Так, наприклад, повідомлення про те, що Агата була сестрою угорської королеви, може свідчити на користь її приналежності до династії Рюриковичів, якщо припустити, що хроніст мав на увазі королеву Анастасію Ярославівну.

Останню групу представляють джерела, в яких збереглася інформація про можливий родинний зв'язок Агати з династією Рюриковичів. Найдавнішим із них є другий список «Законів Едуарда Сповідника», в якому зазначено, що Едвард і Едмунд Етелінги, рятуючись від Кнута, прибули до Русі, де один із них одружився із жінкою знатного походження [16]. Такої

¹Оригінал: «Ci reis sa fille è Edgar donat, Veanz se gent cil l'espusat».

версії розвитку подій притримувався і англійський хроніст Роджер Ховденський, який стверджував, що при дворі Малескладуса Едвард Вигнанець одружився із жінкою знатного походження [9, р. 236]. Ці повідомлення, однак, не засвідчують вінценосного походження Агати, адже увагу в них зацентровано на місці укладення шлюбу – тобто Русі (regum Rugorum) [16] чи дворі Малескладуса [9, р. 236]. Одруження при київському дворі не означає, що дружина Едварда Вигнанця походила із династії Рюриковичів.

Загалом усі зазначені хроністи скупно переповідають обставини укладення шлюбу, суперечать одне одному щодо його місця та часу. На контроверсійність повідомлень британських хроністів могли вплинути два фактори. По-перше, зникнення Едварда Вигнанця з Англії на тривалий час та його поневіряння у маловідомій для англійських хроністів Східній Європі, які змусили його впродовж екзилу кілька разів змінити країну проживання. По-друге, на достовірність повідомлень вплинув час написання хронік: більшість із них були написані у другій третині XII ст., тобто всі записи зроблено вже після смерті Агати, а деякі – й після смерті її дітей, оскільки Маргарита й Христина померли в 1093 р., а син Едгар Етелінг – у 1123 р. Інформатори хроністів могли просто не володіти точною інформацією щодо розвитку подій до моменту повернення Едварда в Британію. Однак встановлення дати та місця укладення шлюбу, на нашу думку, є пріоритетним для визначення походження дружини Едварда Вигнанця.

Джерела згадують про це одруження англійського принца та Агати постфактум, переважно в контексті загальної розповіді про поневіряння спадкоємців вессекської династії на континенті, що не дозволяє точно встановити дату укладення шлюбу на основі цих текстів. Зважаючи на це, у визначенні року слід відштовхуватися від дати народження дітей подружжя. Хроністи повідомляють, що до Англії принц із дружиною повернулися з трьома дітьми – Маргаритою, Христиною та сином Едгаром [8, р. 43–44; 11, р. 133; 13, р. 205–206; 31, р. 266; 22, р. 526;].

Найстаршою із дітей подружжя була Маргарита Вессекська. Завдяки її шлюбу з шотландським королем та канонізації, відомостей про неї збереглося суттєво більше, ніж про її брата та сестру. Традиційно народження Маргарити Святої датують 1045-м роком, хоча припускається, що вона могла народитися й у 1044-му [263, р. 34]. Відштовхуючись від року появи на світ старшої доньки, можна стверджувати, що шлюб Едварда Вигнанця та Агати було укладено не *terminus ante quem* початку 1045 р. Точну дату визначити неможливо, оскільки через високу дитячу смертність, характерну для середньовіччя, Маргарита могла бути не першою дитиною в сім'ї, а лише старшою із дітей, що дожили до повернення родини до Британії.

У сучасних дослідженнях історики схиляються до думки, що Едвард Вигнанець покинув територію Русі після 1046 р. [62, р. 35–36; 338, р. 90–92]. Отже, зіставивши рік народження Маргарити (1045) із часом, коли її батько покинув територію Русі (після 1046), можна припустити, що шлюб між Агатою та Едвардом Вигнанцем було укладено ще під час його перебування на Русі. Підтвердження цього припущення знаходимо в “Законах Едуарда Сповідника”, де сказано, що Едвард Етелінг, перебуваючи у вигнанні на Русі, одружився із жінкою знатного походження [16].

Навіть якщо вважати, що місцем, де побралися принц Едвард і Агата, була Русь, це не означає априорі, що дружиною принца стала представниця династії Рюриковичів. Однак, беручи до уваги місце укладення шлюбу, очевидним є те, що Ярослав Володимирович впливав на вибір дружини для Едварда Вигнанця. Хоча принц і перебував у вигнанні, він залишався спадкоємцем вессекської династії та одним із двох претендентів на половину Англійського королівства, тож його шлюб, на нашу думку, міг бути використаний у політичних цілях, зокрема, для протиставлення намаганням Кнута I створити імперію на теренах регіону Північного й Балтійського морів.

Підготовка до укладення династичного шлюбу зазвичай супроводжувалася довготривалим переговорним процесом, такі речі

вирішували опікуни чи батьки майбутнього подружжя. Київський князь мав право втручатися в питання одруження Етелінга з кількох причин. По-перше, князь доводився англійському принцу дядьком, оскільки його дружина, княгиня Інгенгерда, була двоюрідною сестрою матері принців – Ельгіти († після 1016), а отже – тіткою її дітей [339, р. 53]. По-друге, як повідомляє хроніст Жофре Гаймар, під опіку князя Етелінгів передав їхній опікун Вальгар [26, р. 158–159]. По-третє, інформація про існування англо-руського союзу дозволяє припустити, що принци потрапили до князя з відома їх офіційного опікуна Кнута I.

З джерел відомо про факти впливу Ярослава Володимировича, під опікою якого перебував Едвард, на процес обрання дружин для інших вигнанців, що перебували при його дворі одночасно з англійським принцом. Наприклад, приблизно в цей же період угорський принц-вигнанець Андрій отримав від князя київського руку його доньки Анастасії Ярославівни (1023–1074/1094). Припускається, що цей шлюб став наслідком далекоглядних планів князя для забезпечення Русі від посилення впливів Священної Римської імперії в східному регіоні [49, с. 266]. Хоча варто відзначити, що на момент одруження Андрія й Анастасії шанси угорського принца здобути корону були невисокими. Інший вигнанець, норвезький король Гарольд III Хоробрий (1047–1066), одружився із Єлизаветою Ярославівною (1025–1067) – таким чином було закріплено норвезько-руський союз, що збільшив вплив князя у скандинавському регіоні [49, с. 267]. Отже, цілком можливо, що і перебування англійських принців князь використав у власних зовнішньополітичних інтересах.

Неврахування науковцями впливу Ярослава Володимировича на обрання дружини для Едварда Вигнанця при обґрунтуванні гіпотез походження Агати є слабкою стороною чи не всіх досліджень проблематики, тому вони потребують критичного аналізу.

Першою в історіографії сформувалася угорська гіпотеза походження Агати. На основі свідчень нарративних джерел різного походження,

наприкінці 30-х рр. XX ст. С. Фест та А. Моріарті висунули та обґрунтували гіпотезу, згідно з якою Агата була донькою угорського короля Стефана I і його дружини Гізели Баварської (985–1033) [229, р. 115–145; 317, р. 52–60]. Оскільки Гізела – це сестра німецького імператора Генріха II (1002–1024), походження Агати з цього подружжя дозволяло узгодити повідомлення про родинний зв'язок Агати з німецькою знаттю з повідомленнями про її угорське походження.

Гіпотеза С. Феста й А. Моріарті є логічною і знаходить підтвердження в англійських джерелах, однак її слабким місцем вважаємо відсутність інформації про доньку Стефана I, яка носила б ім'я Агата [245, с. 447]. Хоча саме ім'я, на переконання Л. Войтовича, є поширеним в угорському ономастиконі [52, с. 97]. У дослідженні угорського історика Д. Дьєрфі, спеціаліста у галузі генеалогії та історії династії Арпадів, підтверджено, що у Стефана I було тільки двоє дітей – сини Оттон (роки життя невідомі) та Емерика (1000–1031), які померли в молодому віці, що призвело до династичної кризи 1038–1046 рр. [227, р. 28–29; 245, с. 447]. На нашу думку, висновки Д. Дьєрфі підтверджуються і тим, що після смерті нащадків Стефан I визнав своїм спадкоємцем сина своєї рідної сестри від шлюбу з венеціанським дожем – Петра Орсело (1038–1041, 1044–1046)¹ [96, с. 123].

Зважаючи на обмеженість інформації джерел щодо цього періоду і ранньої історії династії Арпадів, можна припустити, що у Стефана I справді була рідна донька, яка через незрозумілі обставини не потрапила на сторінки хронік. Застереження у нас викликає кілька моментів. По-перше, із джерел відомо про сестер Стефана I – доньок великого угорського князя Гези (972–997), хоча їх імена і не збереглися. По-друге, на нашу думку, донька або її чоловік (опікун) мали б відігравати певну роль в період династичної кризи, однак на політичну арену в цей період вийшли племінники короля.

¹Успадкувати корону мав племінник короля Василій (976/978–1035/1037), однак його у 1032 р. за наказом Стефана I осліпили.

Окрім того, автори так званої угорської гіпотези вибудовують доказову базу на помилковому твердженні про те, що Угорщина була основним місцем перебування синів Едмунда Залізнобокого, а період їх життя на Русі був дуже короткий [317, р. 53], а це, як було доведено у попередніх розділах, не відповідає дійсності [60, с. 35–37; 376, с. 500–504].

Маловірогідною видається «угорська» гіпотеза й у контексті можливого посередництва Ярослава Володимировича. Він, очевидно, був організатором шлюбу принців, однак це суперечило інтересам київського князя, отож «угорська» гіпотеза не виглядає переконливо. Насамперед, Стефан I та Ярослав Володимирович після 1018 р. ворогували. У цей рік угорська армія взяла участь в поході польського короля Болеслава I на Русь. Конфлікт отримав новий розвиток упродовж 1029–1031 рр., коли руський князь став на бік Священної Римської імперії у її боротьбі з Польщею, яку, своєю чергою, підтримував угорський король [127, с. 51]. Окрім того, в династичній кризі, спричиненій смертю прямих спадкоємців Стефана I, київський князь сприяв спадкоємцям Василя – Андрію та Левентові, яким надав притулок при своєму дворі. Отже, якщо зважити, що шлюб було укладено не пізніше 1045 р., маловірогідним видається факт про переговори князя з Петром Орселло чи його наступником Самуелем Абою. Таким чином, на нашу думку, «угорська» гіпотеза походження Агати є непереконливою.

У XXI ст. генеалоги Дж. Равільйо та М. Гвідо, встановлюючи походження Агати, надали «угорській» гіпотезі нового трактування, відмовившись від дослівного прочитання повідомлення хроністів про те, що Агата була донькою угорського короля. Зважаючи на специфіку ментального сприйняття родинних зв'язків знатними династіями Середньовіччя та їх значимість для суспільства, те, що хроністи називали Агату донькою угорського короля, не обов'язково означало, що вона була йому рідною донькою по крові. Таке твердження авторів хронік могло означати, що Агату передали на виховання угорському королю або вона була дружиною одного з

його синів. Зважаючи на це, історики сформулювали так звану польську версію її походження, що тісно переплетена з «угорською».

Її автори переконані, що Агата – це донька польського короля Мешка II (1025–1031) та його дружини Рикси Лотаринзької (995–1063) [245, р. 81–121; 332, р. 70–84]. Генеалоги припустили, що подружжя могло мати доньку, першим чоловіком якої начебто був син короля Стефана I, угорський принц Емерик, а отже, умовно ця жінка вважалася б донькою угорського короля. Зважаючи на те, що шлюб Мешка II та Рикси було укладено в 1013 р., хронологічно їх донька справді могла бути одруженою із Емериком та пізніше із Едвардом Вигнанцем.

Гіпотеза Дж. Равільйо знаходить опосередковане підтвердження в писемних джерелах. Польська королева Рикса Лотаринзька була донькою Матильди (979–1025), рідної сестри імператора Оттона III (996–1002) [290, s. 42], а отже, її донька була донькою родича німецького імператора, що збігається з твердженням автора Англосаксонської хроніки, повідомленнями абата Елреда Рівоського, Флоренса Ворчестерського та Симеона Даремського. Якщо одруження цієї доньки з угорським принцом Імре справді відбулося, то, попри відсутність кровного зв'язку, за традицією, хроністи могли б називати її донькою угорського короля, що підтвердило б повідомлення Віталія Ордеріка. Власне до цього активно апелюють генеалоги, відстоюючи цю версію.

Попри такі опосередковані підтвердження, «польська» гіпотеза, хоч і претендує на певний ступінь вірогідності, має слабкі місця. По-перше, вся гіпотеза будується навколо припущення, що Едвард Вигнанець разом із братом перебували в екзилі при польському дворі, де з політичних мотивів було укладено цей шлюб, а це не відповідає дійсності [289, р. 71–80]. Дж. Равільйо переконаний, що принців передали під опіку польського короля, оскільки той доводився Кнуту I дядьком. Як уже зазначалося в попередньому розділі, історики схиляються до думки, що діти Едмунда Залізобокого покинули територію Англійського королівства у 1018 р., коли

Кнут I вирушив до Данії. Разом із тим, О. Назаренко переконливо довів факт протистояння між англо-данським і польським королями через території Помор'я у період 1018–1025 рр. [124, с. 167–190]. Отже, рішення Кнута I передати законних спадкоємців англійського трону під опіку свого супротивника видається алогічною. Маловірогідним є й те, що Олаф Шетконунг, до якого, відповідно до інформації з джерел, Кнут I вперше направив принців, передав їх польському королю. Шведського короля з Кнутом I об'єднав союз, укладений ще у 1016 р. [5].

Між 1021–1046 рр. Етелінги перебували на Русі під опікою київського князя. Зважаючи на зовнішню політику діяльності Ярослава Володимировича стосовно Польщі в період укладення шлюбу (друга половина 40-х рр. XI ст.), гіпотеза Дж. Равільйо й М. Гвідо виглядає сумнівною. Шлюб Едварда й Агати було укладено приблизно в 1045 р., отож з польського боку питання щодо одруження принцеси з роду П'ястів мав вирішувати король Казимир I (1039–1051). Матримоніальний союз польської князівни з англійським принцом, підопічним київського князя, в цей період не ніс жодній із сторін політичної вигоди. Союз П'ястів із Рюриковичами виник ще у 1042 р. [127, с. 39–40; 256, с. 24–25]. Він закріплювався цілою низкою династичних шлюбів, а саме одруженням Казимира I з сестрою київського князя Марією-Доброневою († 1087) та Ізяслава Ярославовича (1054–1068) з сестрою Казимира – Гертрудою (1025–1086) [183, с. 146].

Крім того, не знаходить підтвердження припущення Дж. Равільйо про шлюб угорського принца Емерика з польською принцесою. Син Стефана I, попри коротке життя, був одруженим, однак історики приписують його дружині візантійське або хорватське походження.

Третім і основним слабким місцем «польської» версії родоводу Агати вважаємо її суперечність із результатами дослідження династії П'ястів польських генеалогів О. Бальцера і К. Ясінського, відповідно до яких, у Мешка II і Рикси Лотаринзької не встановлено існування доньки Агати. На основі опрацювання широкої джерельної бази польського та іноземного

походження згадані історики переконливо довели, що в цієї пари було дві доньки. Ім'я старшої із них не збереглося, однак відомо, що між 1039–1042 рр. вона одружилася з угорським принцом, а пізніше королем Белою (1060–1063), який упродовж 1031–1048 рр. перебував у екзилі при польському дворі [183, s. 147]. Другу доньку – Гертруду – було видано заміж за руського князя Ізяслава Ярославовича. Отже, в світлі наведених вище фактів «польська» версія походження Агати є недостатньо обґрунтованою.

У 2009 р. болгарський дослідник І. Младійов у статті “Перегляд проблеми походження Агати, дружини Едварда Вигнанця”, продовжив практику неточного прочитання джерел і припустив, що мало поінформовані про династичні проблеми Угорського королівства хроністи помилилися в деталях, однак правильно вказали на родинні зв'язки Агати з династією Арпадів. Автор стверджує, що жінка була не донькою, а племінницею угорського короля Стефана І.

Болгарський цар Гавриїл Радомир (1014–1015) був одружений із донькою великого угорського князя Гези, а отже, їх донька доводилася племінницею Стефану І [313, р. 56]. Опираючись на ономастичні студії, автор висловив припущення, що Агата отримала своє ім'я у спадок від близької родички – доньки намісника Дураццо Іоанна Крізеліуса, дружини болгарського царя Самуїла (980–1014). Згідно з версією І. Младійова, шлюб Гавриїла Радомира з угорською принцесою протривав до 1014 р., коли цар вигнав свою дружину і вона повернулася до Угорського королівства, будучи вагітною. Дитину назвали на честь матері її батька – Агатою. Через деякий час матір Агати вдруге вийшла заміж – за угорського короля Самуеля Абу, а після його короткого правління разом із донькою втекла до Русі, де Агата й вийшла заміж за Едварда Вигнанця [313, р. 57–59]. Після 1046 р. англійський принц із дружиною повернулися до Угорщини разом з угорським принцом Андрієм І та його дружиною.

На думку історика, «болгарська» версія знаходить своє опосередковане підтвердження в джерелах. Якщо матір'ю Агати була сестра Стефана І, то

хроністи могли б підкреслити її родинний зв'язок не лише з угорським королем, але й віддалену родинну спорідненість із німецькими імператорами, оскільки її дядько Стефан I був одружений з Гізелою Баварською, яка доводилася сестрою імператорові Генріху II. Ономастичні джерела також свідчать на користь «болгарської» версії, оскільки матір Агати, доньки Іоанна Крізеліуса нібито називалася Маргаритою, що може пояснити вибір імені для дружини шотландського короля [313, р. 59].

Однак із хронологічної точки зору версія І. Младійова непереконлива. Болгарські дослідники генеалогії династії Комітопулів підтверджують, що у болгарського царя Гавриїла Радомира справді була дружина угорського походження, вірогідно – одна з доньок Гези [42, с. 65]. Зокрема, С. Антоляк датує шлюб Гавриїла Радомира з угорською принцесою приблизно 1014-м р. [42, с. 65–66], але інші історики піддають це сумніву. Старший син Гавриїла Радомира від шлюбу з донькою Гези – Петро Делян народився у 988 р., а з кінця останнього десятиліття X ст. Гавриїл уже жив з Іриною з Лариси, з якою мав загалом п'ятеро синів і двох доньок [52, с. 97]. Однак при визначенні тривалості шлюбу Гавриїла Радомира з угорською принцесою варто враховувати, що співжиття царя з Іриною з Лариси могло і не означати розірвання шлюбу з донькою угорського князя.

Розірвання законного матримоніального союзу часто ставало наслідком зовнішньополітичних потреб, отож причини цього у випадку Гавриїла Радомира та угорської принцеси слід шукати в хитросплетінні міжнародних відносин. Політичні контакти між Болгарським царством і Угорським королівством активізувалися на початку XI ст. Між 1002–1005 рр. Стефан I разом з візантійським імператором Василієм II (976–1013) здійснили похід в Болгарію, достеменні причини якого не встановлені [52, с. 66]. Історики припускають два сценарії розвитку подій. Гавриїл міг вигнати свою угорську дружину, тому що її брат у конфлікті Болгарії з Візантією став на бік імперії [246, с. 343]. Разом із тим, складно спростувати вірогідність того, що

Стефан I взяв участь у поході Візантії власне через те, що сталося з його сестрою.

Це питання досі не має однозначного вирішення в історіографії, оскільки рід Коментопулів є однією із найменш досліджених середньовічних європейських династій. Попри це, відштовхуючись від дати походу, можна зробити висновок, що доньку Гези чоловік вигнав між 1002–1005 рр. або раніше. Тобто дата шлюбу Гавриїла Радомира з угорською принцесою, яку встановив С. Антоляк, – ближче до 1014 р. є мало вмотивованою [52, с. 97]. Зважаючи на обмежену інформацію джерел, заперечити твердження І. Младійова, що начебто угорська принцеса була вагітною, коли поверталася до Угорщини, не можна. Проте тоді Агата мала б народитися не пізніше 1005 р., а отже, була б суттєво старшою за англійського принца.

Окрім того, необґрунтованою є теза болгарина про те, що дружина Гавриїла Радомира і дружина Самуеля Аби є однією і тією ж особою [286, р. 125; 313, р. 44–45]. Дослідники династії Арпадів вважають їх двома різними людьми. Старша з них – дружина болгарського принца народилася близько 971 р. [366, р. 49]. Отже, так звана болгарська гіпотеза потребує додаткового обґрунтування.

Не має чітких доказів і версія англійського хроніста Вільяма Мальмсберійського про Агату як сестру угорської королеви, ім'я якої не вказане в джерелі [40, р. 253]. Можна з упевненістю спростувати думку, що Агата була рідною сестрою Гізели Баварської, адже батько королеви – баварський герцог Генріх II Норовливий помер у 995 р. Таким чином, Агата була б старшою за англійського принца майже на двадцять років.

Після Гізели Баварської наступними королевами стали доньки Гези, одружені з Петром Орсело та Самуелем Абою. Донька Гези була б суттєво старшою за Едварда Етелінга, оскільки великий князь угорський помер у 997 р. Після періоду династичної кризи угорський трон посіла королева Анастасія Ярославівна, дружина Андрія I і донька київського князя. Якщо Вільям Мальмсберійський мав на увазі саме її, то його повідомлення можна

вважати свідченням на користь «київської» версії походження Агати. Можливість родинного зв'язку Агати з династією Рюриковичів знаходить своє підтвердження у “Законах Едуарда Сповідника”, де зазначено, що матір святої Маргарити Шотландської походила зі знатного роду правителів Русі [16], що вказує на її зв'язок із родом Рюриковичів.

Аргументом на користь так званої київської теорії є ономастичні джерела, оскільки в іменах Агати та її спадкоємців (дітей і онуків) візантійська традиція поєднується зі скандинавськими іменами, а відображення такого переплетення культур в іменах було характерним для Русі [52, с. 94–99].

«Київську» гіпотезу походження Агати до історіографії ввів французький історик Р. Жетте. Досліджуючи період перебування Етелінгів при дворі київського князя та базуючись на повідомленні “Законів Едуарда Сповідника”, він припустив, що Агата була донькою Ярослава Володимировича [269, р. 71–80]. Це твердження є достатньо сумнівним, оскільки нам відомо лише про трьох доньок Ярослава Володимировича і Агати серед них не було. Прихильники «київської» версії стверджують, що доказом існування четвертої доньки може бути фреска з собору Святої Софії у Києві, на якій зображено Ярославичів. Згідно з реконструкцією С. Висоцького, обабіч князя було зображено по п'ять дітей з кожного боку [47, с. 211]. Р. Жетте припустив, що дітей було розділено за статтю, тобто четвертою в одному з рядів зображена невідома раніше донька, яку він ідентифікує як дружину Едварда Вигнанця. Цей аргумент неоднозначний, оскільки зрозуміло, що ціллю автора фрески було дотримання симетричності зображення, тому молодших синів могли зобразити поряд із доньками. Окрім того, на фресці зображено десять дітей Ярослава Володимировича, а саме про стільких дітей князя відомо.

Британський дослідник Н. Інґхем, прихильник гіпотези приналежності Агати до Рюриковичів, у своїй аргументації акцентує увагу на причині переїзду Едварда Вигнанця з Русі до Угорщини і стверджує, що єдиним

мотивом зміни місця проживання могли стати нові родинні зв'язки між ним та угорським принцом Андрієм, оскільки вони одружилися із рідними сестрами [266, р. 217–233; 267, р. 264–265]. У своїй аргументації історик посилається на гіпотезу Г. Ронні про те, що принци покинули територію Русі разом із армією угорського принца Андрія, що попри вірогідність є недоведеним.

Аргументи Р. Жетте та Н. Інґхема виглядають маловірогідними в контексті зовнішньополітичних інтересів князя, оскільки для Ярослава Володимировича такий матримоніальний союз не передбачав далекоглядної політичної вигоди. По-перше, Едвард Етелінґ був молодшим сином Едмунда Залізнобокого, а отже, другим у черзі на престол – після свого брата Едмунда, який помер вже після переїзду до Угорщини [339, р. 108]. Тобто на момент укладення шлюбу між Едвардом та Агатою в першій половині 1040-х рр. шанси Едварда на здобуття трону були примарними, особливо зважаючи на реставрацію у 1042 р. весекської династії і коронування Едуарда Сповідника (1042–1066).

Із саґ нам відома відповідь київського князя іншому вигнанцю – Гарольду Сіґурдсону, який просив руки Єлизавети Ярославівни. На прохання вікінґа князь відказав, що не може віддати руку доньки чужоземцю, який не має держави до управління [90, с. 126; 92, с. 524]. Троє доньок князя Ярослава були видані за майбутніх спадкоємців королівств – згідно із зовнішньополітичними інтересами князя, а одруження однієї з них із принцом, який фактично втратив можливість здобути владу, було не вигідним для Русі з точки зору міжнародних відносин.

Не варто також забувати про існування союзницького договору між Кнудом I та Ярославом Володимировичем. Принци були передані князю з метою усунення їх з політичної арени Англійського королівства, і він не зробив спроб допомогти їм у поверненні законного спадку. Про це, зокрема, свідчить те, що Едвард Вигнанець зміг потрапити на батьківщину тільки у 1057 р. [31, р. 248]

Доцільно звернути увагу й на те, що Вільям Мальмсберійський не дає жодних вказівок на ступінь спорідненості угорської королеви та її сестри. Це дозволяє припустити, що Агата могла бути не кровною донькою Ярослава Володимировича, а, наприклад, дружиною когось із його синів, що також дало б підставу автору «Законів Едуарда Сповідника» говорити про родинний зв'язок із князем і обґрунтовувало б повідомлення Мальмсберійського хроніста. Було висунуто припущення, що Агата могла бути вдовою сина князя – Володимира Ярославовича (1020–1052) [344, s. 84–85], який, вірогідно, був одруженим з донькою Леопольда Фон Штадте [49, с. 306]. Ідентифікація Агати як доньки впливового німецького графа могла б пояснити записи британських хроністів про салічне походження дружини Едварда Вигнанця. Однак це припущення спростовується зіставленням хронологічних даних. Володимир Ярославович помер у 1052 р., а шлюб Агати і Едварда Вигнанця було укладено не пізніше 1045 р.

Можна припустити, що Агата була не донькою, а близькою родичкою Ярослава Володимировича. Історики зазначають, що Володимир Святославович напередодні смерті міг укласти шлюб із родичкою імператора Оттона I, донькою графа Енінгена [49, с. 246]. Ймовірно, в цьому подружжі були діти, інформація про яких не збереглася в писемних джерелах. У такому разі, зважаючи на німецьке походження останньої дружини Володимира Святославовича, їхня донька мала б родинні зв'язки з німецькими імператорами, й таким чином інформація британських хроністів про салічне походження Агати підтвердилася б. Однак у джерелах відсутня достеменна інформація, здатна переконати в існуванні такої доньки. За винятком хіба повідомлення Тітмара Мерзебурзького [151, с. 151–170], де в записі про захоплення Києва Болеславом у 1016 р., він згадує про захоплення в полон дев'ятьох сестер Ярослава Володимировича та його мачухи [34, s. 291–297]¹, але це ми вважаємо недостатнім доказом.

¹Оригінал: «Ibi fuit noverca regis predicti, uxor et novem sororem eisdem».

Агата також могла бути донькою когось із братів Ярослава Володимировича, однак таке припущення також є слабким через відсутність у джерелах згадок про існування в династії Рюриковичів у першій половині XI ст. жінки з іменем Агата. Вважаємо, що без віднайдення нових свідчень гіпотеза про приналежність дружини Едварда Вигнанця до правлячої династії Русі залишатиметься дискусійною.

Грунтовніше підтвердження у джерелах має салічна версія походження Агати, яка приписує їй родинну спорідненість із імператорами Священної Римської імперії [375, р. 503]¹. Хоча й тут не обходиться без суперечностей довкола ступеня приналежності до імператорської родини. Британські хроністи – Елред Рівоський та анонімний автор хроніки Мелроузського абатства повідомляють про те, що Агата була донькою німецького імператора Генріха. При цьому не дають жодних уточнювальних вказівок про особу імператора. Континентальні поєднання Едварда Вигнанця збіглися в часі з правлінням двох германських імператорів на ім'я Генріх – Генріхом II та Генріхом III.

Можна переконливо стверджувати, що Агата не належала до сім'ї Генріха II, оскільки в нього та його дружини Кунегунди Люксембурзької (980–1033) не було дітей. Припускаємо, що хроністи, називаючи Агату донькою імператора Генріха, мали на увазі імператора Генріха III, однак у джерелах німецького походження, які велися особливо скрупульозно у всьому, що стосувалося імператорської родини, немає згадок про існування у цього правителя доньки Агати. Від першого шлюбу Генріх III мав лише одну доньку Беатрису, а другий шлюб, укладений в 1043 р., апріорі перебуває за межами нашого зацікавлення.

Окрім того, якщо хроністи з певних причин не внесли у свої роботи запису про доньку Генріха III, яка називалася Агатою, то для неї одруження з молодшим принцом-вигнанцем виглядало б відвертим мезальянсом. Це дає

¹Версія отримала назву від назви династії імператорів Священної Римської імперії, які правили державою впродовж 1024–1125 рр.

підстави припустити, що в повідомленнях британських хроністів ішлося радше про кровну спорідненість дружини Едварда Вигнанця із імператором, або його опікунство.

Опираючись на таке трактування та поєднуючи його з інформацією хронік, де Агату називають донькою родича імператора, угорський дослідник С. Вая висловив припущення, що дружина Едварда Вигнанця могла бути донькою Людольфа Брунsvіка (1003/1005–1038), єдиноутробного брата імператора Генріха III [366, р. 71–80]. Оскільки одна з доньок імператора від другого шлюбу – Юдіт вийшла заміж за угорського короля Соломона, це означало для Агати та її спадкоємців певну ступінь спорідненості з угорським королівським домом, і тому хроністи могли вказувати на її родинні зв'язки з угорською короною [366, р. 71–76]. Окрім того, Людольф Брунsvік помер у доволі молодому віці й опікуном його дітей, ймовірно, став імператор, що дозволило Елреду Рівоському та анонівному автору Мелроузького абатства назвати Агату донькою імператора.

Якщо розглядати ймовірність шлюбу Едварда Вигнанця із родичкою імператора Священної Римської імперії у контексті зовнішньої політики Ярослава Володимировича, то укладення шлюбу Агати і англійського принца збігається в часі з початком переговорів між київським князем та представниками Священної Римської імперії.

Хронологічно найближчими до часу укладення шлюбу Едварда й Агати переговори між Рюриковичами та Генріхом III датуються 1040 р., коли 30 листопада посольство Ярослава Володимировича прибуло до Альтштадта (Тюрингія). Відомо також, що у 1043 р. Ярослав запропонував німецькому імператору Генріху III закріпити майбутній союз шлюбом із однією зі своїх доньок, в чому йому було відмовлено [49, с. 266].

Після невдалого посольства до імператора Ярослав Володимирович змінив свою зовнішню політику, активізувавши стосунки із німецькими герцогами. Внаслідок успішної діяльності князя Володимир Ярославович одружився із донькою Леопольда фон Штаде [49, с. 306], Святослав

Ярославович (1027–1076) – із сестрою трірського єпископа Бурхарта, а Ігор-Костянтин Ярославович [49, р. 314] – з донькою саксонського маркграфа Оттона [49, с. 322].

На тлі такої зовнішньополітичної діяльності київського князя шлюб англійського принца-вигнанця з близькою родичкою імператора і донькою впливового німецького князя ніс певну вигоду для міжнародних інтересів Ярослава Володимировича. Втім, Людольф Брунсвік помер задовго до початку зближення київського володаря з німецькими князями, отож питання про шлюб Агати мав вирішувати сам імператор, який після смерті брата повинен був стати опікуном його доньки.

Англійський історик Г. Ронні переконаний, що цей шлюб закріпив союз між Руссю та Імперією [338, р. 118]. Більш вірогідним є припущення історика А. Вульфа, який вважає, що одруження Агати із Едвардом було наслідком провалу політики Ярослава Володимировича стосовно Священної Римської імперії. На думку автора, поки делегація київського князя перебувала при імператорському дворі, Агату було відправлено до двору Ярослава Володимировича, що було звичною для XI ст. практикою [376, р. 519]. Після провалу організації шлюбу з імператором, який київський князь планував для своєї доньки, логічним є те, що він не посприям одруженню племінниці імператора з кимось із своїх синів, а натомість видав її заміж за англійського вигнанця [376, р. 519–520]. Намагаючись стримати активність німецьких князів на сході, для Ярослава Володимировича шлюб сина з донькою когось із великих німецьких князів, які прямо впливали на східну політику Імперії, був важливішим, ніж одруження його з близькою родичкою імператора.

Стосовно ономастичних доказів салічного походження Агати, А. Вульф звернув увагу на існування поклоніння їй у Священній Римській імперії. Культ цієї святої, вірогідно, привіз із Риму вчитель Оттона III єпископ Бернварнд Гільдесгаймський (†1022), який приблизно в 1000–1001 рр. здійснив паломництво до Риму, де цей культ бере початок ще у

VI ст. [376, р. 79–81]. Місто Брунсвік належало саме до його єпископії, а в базиліці св. Михаїла у центральній наві збереглися написи імен трьох святих, і серед них – святої Агати [376, р. 80].

Наведені вище аргументи, на нашу думку, свідчать на користь салічної версії, згідно з якою Агата була донькою Людольфа Брунсвіка. Однак, як і у випадку з «київською» гіпотезою походження Агати, твердо довести салічне коріння жінки важко через відсутність згадок про неї у джерелах Священної Римської імперії. Оскільки контроверсійність повідомлень джерел не дозволяє дійти однозначного висновку в цьому питанні, можна стверджувати, що салічна гіпотеза походження Агати видається вірогіднішою за інші.

Однак навіть якщо Агата не мала родинного зв'язку з Рюриковичами, важко піддати сумніву визначальну роль Ярослава Володимировича в укладенні цього шлюбу, як і те, що місцем його укладення була Русь. Незалежно від того, чи походила Агата з Рюриковичів, її шлюб із Едвардом Вигнанцем, укладений за посередництва Ярослава Володимировича, свідчить про глибокі зовнішньополітичні інтереси князя в північному регіоні Європи і, зокрема, Англії, а також про його небажання прямо втручатися у внутрішні проблеми Англійського королівства.

5.2. Шлюб руського князя з англійською принцесою

Династичні союзи між Рюриковичами та представниками британських правлячих династій не обмежувалися періодом правління Ярослава Володимировича. Із скандинавських джерел відомо про факт укладення шлюбу між Володимиром Всеволодовичем, який у той час був смоленським князем, із представницею сім'ї Годвінсонів¹ – англійською принцесою Гітою Вессекською (†1117).

¹Годвінсени (House of Godwin) – впливова англосаксонська династія, представники якої упродовж 1018–1066 рр. володіли титулом були ерлами Вессексу, а в 1066 р. представник династії Гарольд II став королем Англії [223, р. 70–79].

Інформація про цей шлюб, а також про особу англійської принцеси, дружини онука Ярослава Володимировича є надзвичайно обмеженою. Синтезовані відомості з різних джерел дозволяють науковцям переконливо стверджувати, що Гіта Вессекська (в українській історіографії – Гарольдівна) була донькою останнього англосаксонського короля Гарольда II Годвінсона та Едіт Сваннек (приблизно 1025–1086), представниці знатного англосаксонського роду з Мерсії [120, с. 151–154]. За даними англосаксонської хроніки, після загибелі короля та поразки англійського війська у битві при Гастінгсі (1066) сім'я Годвінсонів, рятуючи життя, змушена була покинути територію Англійського королівства, як це зробило багато інших представників англосаксонської знаті [31, р. 266–268]. Гіта разом із братами втекла спочатку до Фландрії, а звідти (за нез'ясованих обставин) – до Данії [305, р. 200]. Як повідомляв Саксон Граматик, данський король Свен Естрідсен із почесями прийняв синів Гарольда Годвінсона при дворі, а його доньку видав заміж за Вальдемара, короля Русі [21, р. 308]. Особу останнього історики ототожнюють із онуком Ярослава Володимировича – князем смоленським Володимиром Всеволодовичем.

Більшість із відомих нам фактів про дружину Володимира Всеволодовича зберегли скандинавські джерела, тоді як постать доньки Гарольда Годвінсона залишилась поза увагою британських хроністів і руських літописців. Відсутність інтересу до принцеси на її батьківщині можна пояснити кількома факторами. По-перше, Годвінسونи перебували на англійському троні нетривалий період. Батько Гіти – Гарольд II був одним із найбільш впливових ерлів Англії у період правління Едуарда Сповідника, однак англійським королем він був лише впродовж січня–жовтня 1066 р.

По-друге, короткочасне правління Гарольда II припало на період кардинальних зміни в політичному житті Англійського королівства, спричинених Нормандським завоюванням. У хроніках в його описах увагу сконцентровано на активних учасниках подій, якими жінки сім'ї Годвінсонів не були. Єдиним винятком є згадка в Англосаксонській хроніці про матір

останнього англосаксонського короля – Гіту Торкельсдоттір, яка, за твердженням анонімного автора Англосаксонської хроніки, разом із нащадками сина та вдовами втекла спочатку на острів Стіп Холмс у Брістольській затоці, а пізніше – за море до Сент-Омера у Фландрії [31, р. 268]. Для авторів хронік, які висвітлювали згадані історичні події, постаті доньок Гарольда Годвінсона не мали великого значення.

По-третє, Гіта Гарольдівна покинула територію Британії в юному віці, через що мало цікавила хроністів¹. Автор Англосаксонської хроніки і британській хроніст Флоренс Ворчестерський, пишучи про Гарольда Годвінсона, взагалі не згадують про існування у нього доньки, а серед синів та інших представників сім'ї Годвінсонів вибірково згадують лише тих осіб, які здійснили спроби відвоювати англійський престол у Вільгельма Завойовника [11, р. 161–167; 31, р. 257–269]. Так само не містять інформації про Гіту і пізніші прогодвінсонські джерела Вінчестерська та Ворчестерські хроніки, а також хроніка з Пітерсборо [308, р. 78]. Це дає підстави припустити, що для хроністів першої половини XII ст. факт існування у Гарольда II доньки Гіти залишився невідомим.

Наостанок необхідно зазначити, що після Нормандського завоювання та поступового завершення епохи вікінгів розпочався процес ліквідації звичних інформаційних зв'язків між країнами Північного та Балтійського морів, які до середини XI ст. забезпечували вікінги. Як наслідок, британські хроністи не мали змоги дізнатися про долю вцілілих представників сім'ї Годвінсонів, які не здійснювали спроб повернутися на батьківщину.

Немає інформації про дружину Володимира Всеволодовича й у руських літописах. Німецький історик М. Баумгартен, досліджуючи генеалогію династії Рюриковичів, звернув увагу на те, що в літописах Гіта Гарольдівна жодного разу прямо не згадана [191, р. 24]. Факт відсутності в руських літописах таких відомостей не є екстраординарним. Для місцевих

¹Рік народження Гіти Вессекської достеменно невідомий, однак враховуючи, що вона народилася від першого шлюбу Гарольда II із Едітою Лебединою Шиєю і була молодшою за своїх братів, її народження датують періодом між 1050-м та 1060-м рр.

літописців постаті князівських дружин і доньок були малоцікавими, тож навіть про доньок Ярослава Володимировича ми переважно дізнаємося із скандинавських та інших джерел. Попри це, ПВЛ та “Повчання дітям” Володимира Всеволодовича містять опосередковані згадки про англійську принцесу. О. Назаренко зазначив, що в цих джерелах про Гіту Вессекську йдеться лише в контексті повідомлення про її смерть і, що важливо зауважити, не під її властивим іменем [123, р. 181–194]. Так, наприклад, у ПВЛ жінку згадують безособово як “Володимиря мати” та не додають жодної іншої уточнювальної інформації [1, с. 258; 41, с. 52].

На відміну від британських та руських хроністів, більше інформації про Гіту та її спадкоємців зберегли скандинавські саги, що, можливо, пов’язано з тривалим перебуванням представників родини Годвінсонів і самої Гіти при дворі Свена Естрідсена. Такі саги, як “Гнила шкіра”, “Красива шкіра”, “Хеймскрінгла” Сноррі Стурлусона та “Сага про Кнютлінгів” зберегли згадки про шлюб руського князя Вальдемара з англійською принцесою. У текстах зафіксовано факт укладення шлюбу між донькою короля Гарольда та королем Хольмгарду, однак будь-яка інформація про мотиви укладення цього союзу відсутня. Скальди також підкреслювали спадкоємність сина від цього шлюбу – Мстислава Володимировича (1125–1132) від англійських династій. Так, у циклі саг “Гнила шкіра” зазначено, що Гіта було одружена з сином Ярослава та Інгінгерди, а дитиною в цьому шлюбі був Гарольд¹.

В історіографії постаті Гіти Гарольдівни та причинам укладення шлюбу між смоленським князем і англійською принцесою-вигнанкою приділено небагато уваги, як і деяким іншим аспектам зв’язків Русі з Британією. В окреслені обставин укладення цього союзу історики тривалий час обмежувалися загальними фразами та констатацією загальновідомих фактів [123, с. 187]. Такий підхід до вивчення шлюбу англійської принцеси й

¹Саме під цим іменем Мстислав Володимирович був відомий скандинавським джерелам [89, с. 220–221].

руського князя потребує перегляду з урахуванням того, що в попередні періоди було налагоджено тісні британсько-руські зв'язки. Зокрема, необхідно детально проаналізувати мотиви укладення цього матримоніального союзу та його вплив на міжнародну політику Русі.

Інформації про політичні зв'язки чи персональні контакти між Рюриковичами та представниками сім'ї Годвінсонів до моменту одруження Володимира Всеволодовича і Гіти Вессекської у джерелах немає. Єдиним фактом, що може свідчити на користь існування певних зв'язків між двома династіями є укладений у 1066 р. союз між зятем Ярослава Володимировича Гаральдом Гардродою та молодшим братом короля Гарольда II Тостігом Годвінсоном (1025–1066).

У 1055 р. за наказом Едуарда Сповідника Тостіг Годвінсон отримав титул ерла Нортумбрії в обхід прав представників давніх англонорвезьких династій. Королівство Нортумбрія, одним із останніх увійшло до складу об'єднаного Англійського королівства¹ і зберігало певний рівень незалежності. Зокрема, графами Нортумбрії зазвичай призначали представників місцевих англо-норвезьких династій. Призначення ерлом представника Вессексу викликало спротив місцевої знаті, який вилився у повстання 1065 р., після якого Тостіг не лише втратив титул графа Нортумбрії, але й змушений був покинути територію Англії за наказом короля.

В подальшому Тостіг Годвінсон зосередив свою увагу на спробах скинути владу спочатку Едуарда Сповідника, а пізніше і власного брата Гарольда II. Після низки невдалих спроб, влітку 1066 р. Тостіг Годвінсон уклав військовий союз із Гаральдом Гардродою [157, с. 193–194]. Останній як відомо із джерел впродовж тривалого часу перебував на службі князя

¹ Впродовж 867–954 рр. королівство знаходилося під контролем вікінгів і було суверенним державним утворенням. Після смерті короля Еріка Кривава Сокира (952–954), який походив із норвезької династії Інлінгів, його державу було включено до складу англійського королівства і перетворено у графство.

Ярослава Володимировича, брав участь у його поході на Польщу та після тривалих перемовин отримав руку доньки князя [72, с. 36].

Військовий союз передбачав захоплення норвезьким королем Англії та повернення Тостігу влади над Нортумбрією. Претензії Гаральда Гардради на англійський трон були обгрунтованими мирним договором між англійським королем Гардекнотом (1040–1042) та норвезьким королем Магнусом I. Згідно умов договору той хто переживе іншого отримає у власність усі володіння іншого. Оскільки Гаральд наслідував Магнусові то він мав право заявити свої права на англійський трон [157, с. 195–196].

У вересні 1066 р. норвезька армія вторглась до Англії і зазнала поразки у битві при Стемфорт-Бріджі, де загинули і Гаральд Гардрада, і Тостіг Годвінсон. Зважаючи на те, що норвезький король підтримав опального Тостіга Годвінсона і виступив проти батька Гіти Гарольдівни, навряд чи він міг бути посередником у династичних контактах Рюриковичів із Годвінсонами у попередніх періодах. Однак, вважаємо, що Рюриковичі були зацікавленими в тому, щоб Гарольд здобув англійську корону, оскільки це посилювало б вплив вікінгів на острові і відкрило для Рюриковичів нові торгові можливості.

Зважаючи на відсутність інформації про безпосередні міждинастичні контакти Рюриковичів із Годвінсонами, лише визначення осіб, які спричинилися до організації шлюбу, може вказати на його мотиви та дозволить зрозуміти, яку вагу цей династичний союз мав у системі міжнародних відносин у Північному регіоні Європи в другій половині XI ст.

Уперше звернув увагу на те, що одруження Гіти Гарольдівни і Володимира Всеволодовича могло бути наслідком попередніх британсько-руських зв'язків, британський історик В. Хампфрі, який припустив, що в організації цього шлюбу, правдоподібно, брала участь Агата, дружина Едварда Вигнанця, або хтось із членів її сім'ї [263, р. 32. fn. 10]. Попри дискусію, яку це припущення спричинило в науковому середовищі, подальшого дослідження цієї проблематики зроблено не було [293, р. 303].

Між одруженням Едварда Вигнанця з Агатою та Володимира Всеволодовича з Гітою Вессекською пройшло близько двадцяти років. Якщо міждинастичні відносини Рюриковичів з англійським королівським домом та англосаксонськими династіями періоду донорманського завоювання були добре налагодженими, то існування зв'язку між перебуванням Едварда Вигнанця та Гіти Гарольдівни на Русі є вірогідним [63, с. 64]. Отже, детальний аналіз мотивації та процесу організації шлюбу англійської принцеси і Володимира Всеволодовича може допомогти визначити, чи династичні англо-руські контакти впродовж XI ст. мали спорадичний характер, чи були тяглими впродовж усього століття.

Припущення про посередництво сім'ї Едварда Вигнанця в процесі укладення шлюбу Гіти Вессекської історик базує на гіпотезі київського походження Агати. Згідно з твердженням Хампфрі, оскільки дружина англійського принца була донькою Ярослава Володимировича, вона доводилася рідною тіткою Володимиру Всеволодовичу, а отже близькі родинні зв'язки дозволяли їй втручатися у процес переговорів про шлюб племінника із англійською принцесою [263, р. 32. ftn.10].

Попри суперечливість та дискусійність питання походження Агати, яке не піддається однозначному вирішенню, вона справді могла зберегти зв'язки із панівною династією Русі. По-перше, її шлюб з Едвардом Вигнанцем було укладено за посередництва київського князя, і як мінімум до 1046 р. подружжя проживало при дворі Ярослава Володимировича [63, с. 65; 339, р. 91]. Впродовж 1046–1056 рр. Агата із сім'єю перебувала при дворі доньки князя – угорської королеви Анастасії Ярославівни, звідки її сім'я переїхала до Англії. Отож вірогідність збереження контактів сім'ї Агати з Рюриковичами є досить високою.

На користь гіпотези В. Хампфрі свідчить також порівняння й аналіз хронологічних даних, причому тут необхідно відштовхуватися від двох ключових дат, а саме: року смерті Агати та року укладення шлюбу Гіти Вессекської і смоленського князя.

Дата смерті Агати достеменно не відома, однак остання згадка про неї в шотландських хроніках датується 1068 р., тобто роком її прибуття разом з дітьми до Шотландії, а після 1070 р. відомостей про неї у джерелах нема [293, р. 303]. Історик Г. Лаудер-Фрост, який спеціалізується на дослідженні проблематики походження Агати, переконаний, що вона померла між 1070-м і 1074-м рр. [293, р. 303].

Дискусійною є й дата укладення шлюбу англійської принцеси та Володимира Всеволодовича. О. Назаренко, який один із перших зробив спробу цілісно дослідити постать Гіти Вессекської, переконаний, що ця подія відбулася в період між 1072-м і 1074-м рр. [122, р. 524]. Таким чином, зіставлення цих відомостей показує, що хронологічно втручання Агати в процес переговорів щодо укладення матримоніального союзу між Годвінсонами та Рюриковичами можливе.

Не на користь гіпотези В. Хампфрі свідчить інформація про складні взаємини сімей Едварда Вигнанця із родиною Годвінсонів у питаннях спадкоємності англійського трону. Агата прибула до Англії разом зі своїм чоловіком у 1057 р. на запрошення англійського короля Едуарда Сповідника, який не мав власних дітей, тому шукав законних спадкоємців давньої саксонської династії Етелінгів [31, р. 248; 176, р. 26]. Одразу по тому вірогідного спадкоємця трону було отруєно [8, р. 43–44; 11, р. 159; 31, р. 248]. Попри те, що хроніст не називає замовників отруєння, підозри, очевидно, падають саме на Годвінсонів, які відкрито висловлювали претензії на англійський трон, опираючись на родинні зв'язки бездітного Едуарда Сповідника із їх сім'єю. Відомо, що Гарольд Годвінсон був одним із тих, хто розшукував синів Едмунда Залізобокого на континенті [183, р. 82]. Однак необхідно зауважити, що до моменту повернення Едварда Вигнанця глава сім'ї Годвінсонів як граф найбільшої територіальної одиниці англійського королівства вважався основним спадкоємцем трону Едуарда Сповідника. Напередодні Нормандського завоювання під фактичним контролем Годвінсонів перебувало не лише графство Вессекс, але й інші великі частини

Англійського королівства – Нортумбрія та Східна Англія. Окрім того, дружиною Едуарда Сповідника була донька глави сім'ї Годвіна Вессекського (1001–1053) – Едіта Вессекська (1045–1066). Зважаючи на всі ці обставини, можна стверджувати, що Годвінсьони не підтримували претензій на трон Едварда Вигнанця.

Конфронтація за корону набула обертів після смерті Гарольда II. Після битви при Гастінгсі (1066), в якій загинув легітимний англійський король, англосаксонська знать визнала законним спадкоємцем трону Едгара Етелінга, сина Агати й Едварда Вигнанця, в обхід спадкоємців Гарольда II [305, р. 185]. Безумовно, Годвінсьони відмовилися визнавати правочинність такого рішення. Їхні підтримала вдова Едуарда Сповідника Едіта Вессекська, яка відстоювала права на англійський трон Годвінсонів, однак через успішність дій Вільгельма Завойовника її позиція не мала особливого значення [185, р. 82; 305, р. 185].

Після успіхів Нормандського завоювання Годвінсьони та Етелінги покинули Англійське королівство. Агата разом із дітьми втекла до Шотландського королівства та отримала там протекторат короля Малкольма III. Сім'я Годвінсонів знайшла притулок в Данії. Однак вимушений екзиль не зупинив відкритого протистояння між спадкоємцями за трон.

Як Едгар Етелінг, так і сини Гарольда II здійснили кілька невдалих спроб позбавити корони Вільгельма Завойовника. Сини Гарольда II брали участь у повстаннях на східних теренах Англійського королівства – в регіоні, що здавна перебував під впливом їхньої родини. Едгар Етелінг же спробував заручитися підтримкою шотландського короля, й для цього видав за нього заміж свою сестру Маргариту [31, р. 266–267]. В процесі пошуку союзників Едгар Етелінг втрутився також у сферу інтересів Годвінсонів, оскільки йому вдалося домовитися про сприяння данського короля Свена Естрідсена, який доводився близьким родичем династії [305, р. 191]. Активні дії Едгара

Етелінга та Годвінсонів на міжнародній політичній арені й численні воєнні спроби, спрямовані на повернення влади до англосаксів, не дали результатів.

Попри політичне протистояння та екзиль сімей, задокументовано факт, що Гунхільда Вессекська (†1093), донька Гарольда Годвінсона і рідна сестра Гіти Гарольдівни, пішла в шотландський монастир Вілтон, де абатисою була Христина, донька Агати та Едварда [184, р. 76]. Однак інформація джерел не дозволяє достеменно визначити, чи був вступ Гунхільди Вессекської саме у цей монастир збігом обставин, чи наслідком підтримання контактів між Етелінгами та Годвінсонами навіть після того, як роди покинули територію Англійського королівства. Саме тому цей факт не спростовує відомостей про протистояння за англійський трон між спадкоємцями Едварда Вигнанця й Гарольда II – попри те, що всі спроби повалення влади Вільгельма Завойовника були невдалими. Активна боротьба Едгара Етелінга за трон вказує на те, що Агата чи її спадкоємці не були зацікавленими у наданні будь-якої допомоги сім'ї Гарольда II, яка могла б сприяти реставрації Годвінсонів.

Сумнівним видається також аргумент В. Хампфрі про підтримання зв'язків між Етелінгами та Рюриковичами після того, як перші покинули територію Англії. Королівство Шотландії у XI ст. перебувало поза межами політичних інтересів Русі [52, р. 94]. Відсутність у більшості британських писемних джерел XI–XII ст., за винятком “Законів Едуарда Сповідника”, згадок про перебування Едварда Вигнанця у Русі, свідчить, що, можливо, вже після повернення до Англії його сім'я не підтримувала жодних контактів із Рюриковичами. Хоча варто зауважити, що у Жофре Гаймара, нормандського хроніста, інформаторами якого були нащадки Едварда Етелінга, наявні відомості про те, що принц пересікав територію Русі, й навіть згадується король Малескладус, який прийняв вигнанців в себе при дворі. Це дозволяє припустити, що хроніст міг почерпнути цю інформацію від когось із нащадків Агати, а це, своєю чергою, свідчило б на користь гіпотези В. Хампфрі про тяглі контакти сім'ї Агати з Рюриковичами. Але однозначно

підтвердити це неможливо, оскільки Жофре Гаймар міг отримати цю інформацію і з інших джерел, зокрема від скандинавів. Зважаючи на це, посередництво Агати в укладенні шлюбу між Гітою Вессекською та Володимиром Всеволодовичем видається маловірогідним.

З огляду на те, що першим місцем вигнання Годвінсонів стала Скандинавія, варто розглянути можливі варіанти посередництва когось із правителів цієї території. Особливо важливим розгляд такої можливості є з точки зору тісного взаємозв'язку торгово-політичних інтересів скандинавських країн, Русі та Англії, а також родинних зв'язків правлячих династій цих держав.

Годвінсонів, як і Рюриковичів, із скандинавськими правителями поєднували тісні родинні зв'язки. Батько Гарольда II – ярл Вессексу Годвін (1018–1053) був одружений із донькою данського правителя Торкіля Спарклінга – Гітою Торкельсдоттір (997–1069). Одним із братів дружини Годвіна Вессекського був ярл Ульф.

Якщо звернутися до відомостей саг, вірогідним у питанні укладення шлюбу доньки Гарольда II видається посередництво данського короля Свена Естрідсена. Гіта Гарольдівна покинули Англійське королівство відразу після 1068 р. разом із братами Годвіном та Едмундом.

Спадкоємці Гарольда Годвінсона знайшли притулок при дворі свого двоюрідного дядька, данського короля Свена Естрідсена. Цей вибір Годвіна й Едмунда Годвінсонів не був випадковим, оскільки обидва принци шукали союзників для боротьби із Вільгельмом Завойовником. Існує припущення, що Годвінсоні прибули до данського двору, щоб запропонувати Свейнові або його спадкоємцям руку Гіти в обмін на допомогу в завоюванні англійського трону [185, р. 200]. Данський король, очевидно, відмовився від такої пропозиції, оскільки у 1069 р. він підтримав Едгара Етелінга у його претензіях на англійський трон, відправивши йому на допомогу флот [305, р. 191]. Спроба сина Агати та Едварда Вигнанця відвоювати корону була невдалою і наступного року Свен Естрідсен особисто прибув із

численною армією до Англії, де розпочав відкриті воєнні дії проти Вільгельма Завойовника. Попри успішний перебіг кампанії, данський король, отримавши викуп від англійського правителя, визнав його владу над Англійським королівством та відмовився від подальших воєнних дій.

Незважаючи на те, що Свен Естрідсен відмовився надавати Годвінсонам допомогу, Гіта залишилися при дворі данського короля. Старший із братів Гіти – Годвін Гарольдсон (1045/1055 – після 1069) через невдалу спробу скинути Вільгельма Завойовника втік до Ірландії [305, р. 191–193], подальша його доля хроністам залишилася невідомою. Оскільки Свен Естрідсен доводився Гіті дядьком, а за відсутності старших представників її сім'ї чоловічої статі в період її перебування у Данії, вважався її опікуном, він, отже, міг вирішувати питання про шлюб Гіти Гарольдівни.

Зважаючи на наведені вище обставини, повідомлення Саксона Граматака, що саме Свен Естрідсен організував шлюб своєї небоги з королем Русі, видається правдивим. Теоретично, спадкоємці Едварда Вигнанця могли б брати певну участь у переговорах про укладення матримоніального союзу. Однак гіпотеза про неодмінне втручання в цей процес когось із сім'ї Агати є мало вмотивованою. Русь і Данію поєднували тривалі політичні, родинні й торговельні зв'язки, тому данський король не потребував посередництва при переговорах із представниками династії Рюриковичів. Окрім того, після відмови Свена Естрідсена підтримувати Едгара Етелінга в його спробах посісти англійський трон, контакти між данським правителем і родиною Едварда Вигнанця, вірогідно, обірвалися.

Як і більшість династичних шлюбів доби Середньовіччя, шлюб Гіти Вессекської та Володимира Всеволодовича, очевидно, закріплював певний політичний союз. Мало вірогідно, щоб це одруження було організоване з метою отримати допомогу в боротьбі Годвінсонів проти Вільгельма Завойовника, на що вказує дата укладення шлюбу.

Стосовно точної дати цього союзу в науковому середовищі точаться дискусії. Частина науковців відштовхується від дати народження старшого сина Володимира Всеволодовича – Мстислава, тобто 1076 р. Таким чином, його начебто було укладено у 1075 р. Згідно з іншим підходом, рік шлюбу потрібно вираховувати, базуючись на його можливих геополітичних мотивах. Російський історик О. Назаренко припускає, що цей матримоніальний союз було укладено між 1072-м і 1074-м рр. [123, с. 188]. Скупа інформація джерел із цього питання не дозволяє визначити дату із більшою точністю, однак можна узагальнити обидві версії, погодившись із твердженням, що шлюб відбувся між 1072-м і 1075-м рр., а в цей період англійське питання вже втратило свою актуальність як для самих Годвінсонів, так і для данського короля. Данці, отримавши виплату контрибуції від Вільгельма Завойовника, покинули Англію ще 1070 р. У 1072 р. армія Вільгельма Завойовника спустошила північні регіони Англії, звідки найчастіше розпочиналися повстання, інспіровані Едгаром Етелінгом. Після цього нормандська армія вторглася до Шотландії й завдала поразки Малкольму III [240, р. 100–102]. Внаслідок цих дій між Англійським та Шотландським королівствами було підписано мирний договір в Абернеті (1072) і шотландський король не лише відмовився від підтримки претензій саксонської династії на англійський трон, але й визнав Вільгельма Завойовника сюзереном. Таким чином, станом на момент укладення союзу нормандський завойовник остаточно утвердив свою владу в Англії. Отже, мотиви укладення цього шлюбу необхідно шукати в іншій площині.

О. Назаренко припускає, що пояснення причин одруження Гіти зі смоленським князем Володимиром Всеволодовичем потрібно шукати у царині міждержавних відносин в регіоні Балтійського моря. Такий шлюб, на його думку, мав закріпити русько-данський союз Свена Естрідсена із князями Святославом (1073–1076) і Всеволодом Ярославовичами (1076–1077) на противагу Польському королівству, союзником якого був Ізяслав Ярославович (1054–1068, 1069–1073) [122, с. 187].

Польське королівство у другій половині XI ст. справді втручалось в інтереси Данії та у внутрішню політику Русі. У данського короля Свена Естрідсена були власні інтереси, що спонукали його шукати можливостей послабити польську державу. Перш за все, данський король був зацікавлений у послабленні польського впливу на Помор'ї. Після коронації Болеслава II (1058–1079) ці території захопили данці, однак у 1065 р. польському правителю вдалося повернути собі владу на цих теренах [244, s. 79]. Помор'я мало ключове значення для обох держав, тож, попри відсутність прямої конфронтації, данці прагнули повернення цих земель. Окрім того, Свен підтримав німецького імператора Генріха III у його боротьбі з Болеславом II [244, s. 79].

Всеволод Ярославович був зацікавлений в укладенні антипольського союзу і міг для цього одружити сина з племінницею данського короля. Триумвірат Ярославовичів так і не відбувся через внутрішні протистояння [49, с. 308]. Ізяслав Ярославович у критичних ситуаціях двічі звертався за допомогою до Болеслава II – до того моменту, коли у 1074 р. між Болеславом II та великим князем київським Святославом Ярославовичем, якого підтримував Всеволод Ярославович, не було укладено мирний договір. Зважаючи на те, що політика польського короля Болеслава Щедрого зачіпала як внутрішні інтереси Русі, так і інтереси Данського короля й Священної Римської імперії на балтійському Помор'ї, шлюб міг бути гарантією антипольського союзу.

Окрім гарантування антипольського союзу, шлюб Володимира Всеволодовича з англійською принцесою Гітою Гарольдівною був для князя та його батька вигідним активом як у внутрішньополітичній, так і в зовнішньополітичній діяльності [60, с. 32]. Очевидно, Рюриковичі не здійснювали спроб допомогти Годвінсонам чи іншим противникам Вільгельма Завойовника повернути собі корону. Попри те, що Годвінсьони втратили англійський трон, знатне походження Гіти Гарольдівни підвищувало статус смоленського князя серед інших удільних князів і мало

велике значення для утвердження його становища на міжнародній арені. Особливо важливими родинні зв'язки з Годвінсонами для Володимира Всеволодовича були у його контактах зі скандинавами. Для них родинні стосунки князів з англійською королівською династією мали велике значення, на що, зокрема, вказує те, що сина Гіти та Володимира Всеволодовича – Мстислава Володимировича в сагах згадують як Гарольда [89, с. 220–221], тобто під іменем його діда – англійського короля. Джерела вказують, що саме Мстислав активно використовував свій родовід в налагодженні контактів зі скандинавськими правителями. Так, дві його доньки вийшли заміж за синів данського короля Еріка III Доброго (1095–1103).

Усе це вказує, що для Володимира Всеволодовича більший практичний інтерес становило знатне англосаксонське походження його дружини та її родинні зв'язки з данським королівським домом, ніж можливість втрутитися у внутрішньополітичні справи Англійського королівства. Однак факт шлюбу смоленського князя з представницею англійської королівської династії є беззаперечним і такий, що мав виразний вплив на зовнішню політику Русі.

Отже, династичні союзи Рюриковичів із представниками британських правлячих династій у IX ст. були закономірним наслідком розвитку торгово-політичних відносин між Британією та Руссю. Вдалося підтвердити два факти британсько-руських матримоніальних союзів, а саме: шлюб Іллі Ярославовича із Естрід та Володимира Всеволодовича із Гітою Вессекською. Тут не згадуємо одруження Едварда Вигнанця й Агати, оскільки неможливо достеменно підтвердити руське походження жінки, хоч воно, значною мірою, вірогідне. Не вдалося, натомість, знайти інформацію про династичні контакти між Рюриковичами та представниками шотландської королівської династії МакАльпінів.

Матримоніальні союзи Рюриковичів із представниками англійських правлячих династій вказують на відмову втручання князів та англійських королів у внутрішньодержавні проблеми одне одного. Попри активну участь

Ярослава Володимировича в справах сусідніх держав, князь, навіть маючи можливість впливати на внутрішньополітичну ситуацію в Англії через англійських принців, які перебували під його опікою, й таким чином впливати на розвиток Британії загалом, цього не зробив. Ярослав Володимирович та його внук Володимир Всеволодович бачили не так можливість за посередництвом англійських вигнанців брати участь у внутрішній і зовнішній політиці Англійського королівства, як нагоду використати їх у зовнішній політиці стосовно Західної Європи та Скандинавії.

Одруження Едварда Вигнанця, який перебував під опікою Ярослава Володимировича, стало наслідком політики князя, спрямованої на зближення з правителями Священної Римської імперії. Онук князя Володимир Всеволодовича використовував свій шлюб з англійською принцесою Гітою Вессекською для власного впливу в Скандинавському регіоні. При цьому князі не робили жодних спроб допомогти реставрації законних правителів у Англійському королівстві, хоча в подібних ситуаціях вони втручалися в справи престолонаслідування іноземних держав.

Винятком із такої князівської політики є шлюб Іллі Ярославовича із сестрою Кнута I, оскільки шлюб був гарантією англо-руського союзу і засвідчував торгово-політичні інтереси Ярослава Володимировича в Британії.

Однак в цілому князі відмовилися втручатися у внутрішні справи британських держав, і це свідчить про те, що країни були зацікавлені одна в одній швидше як партнери. Для прикладу, Кнут I потребував нейтралітету Ярослава Володимировича щодо своєї експансивної політики в Балтійському регіоні, де прямо перетиналися інтереси князя і короля. Ярослав Володимирович розраховував на допомогу в протистоянні з Польщею, а також на дозвіл вільного пересування руських купців протоками, що сполучали Балтійське і Північне моря, а також на відкриття для власних торговців англійських портів.

Ці факти дають можливість зрозуміти, що Британія цікавила правителів Русі лише як частина скандинавського світу. Так само сприймали Русь і правителі Британії. Посередниками між ними через географічний та політичний фактори спочатку було поліетнічне об'єднання вікінгів, оскільки їх держави були своєрідною буферною територією між англосаксонськими державами та Руссю. Політичні контакти налагодилися у XI ст., однак метою таких союзів був вплив на інші держави регіону Північного і Балтійського морів, а не вирішення внутрішніх проблем країн. Певну роль у цьому відіграли географічні чинники. Відсутність спільних кордонів чи конфлікту інтересів у континентальній Європі суттєво зменшувало необхідність обопільного прямого втручання у внутрішні справи.

Сприяло цьому також посередництво вікінгів. Існування активних торгових контактів між руськими та британськими теренами, намагання Рюрика створити власну “морську державу” вздовж усієї протяжності волзько-балтійської торгової магістралі та пізніші політичні й династичні відносини Рюриковичів з британськими королівськими родами так чи інакше пов'язані із функціонуванням вікінгської ойкумени й діяльністю вікінгів. Саме в рамках вікінгської ойкумени сформувалися британсько-руські відносини, які впродовж IX–XI ст. пройшли шлях розвитку від спорадичних торгових контактів до повноцінних політичних та династичних зв'язків.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу нарративних і актових джерел західноєвропейського та руського походження було комплексно вивчено процес становлення та розвитку зв'язків між Рюриковичами та британськими правлячими династіями, які впродовж трьох століть пройшли шлях розвитку від торговельних контактів до повноцінних політичних відносин, закріплених матримоніальними союзами.

Специфіка політичних відносин Рюриковичів із правителями держав на території Британії визначалися перебування обох держав у межах норманської ойкумени, відсутністю спільних кордонів та перетином торгово-політичних інтересів правителів у регіоні Балтійського та Північного морів. Перші контакти між обома територіями припадають на початок IX ст. – ще до оформлення держави Рюриковичів, й вони пов'язані з обігом срібла та інших товарів вздовж Волзько-Балтійського шляху до Британії як за посередництвом вікінгів, так і через прямі контакти купців обох територій. Саме на основі цих попередніх торгових контактів між територіями у наступних періодах було побудовано міждинастичні зв'язки.

Значну роль у процесі налагодження та функціонування британсько-руських міждинастичних зв'язків відіграли вікінги. Існування впродовж IX–X ст. легітимних та суверенних норманських держав на території Британії, владу яких над ключовими портами східного узбережжя визнавали правителя держав норманської ойкумени, позбавляла правителів англосаксонських королівств та Рюриковичів необхідності налагодження прямих дипломатичних відносин. Держави області Денло виконували роль посередників у представлення торгово-політичних інтересів у регіоні, в тому числі й Русі.

Свідченням існування активних британсько-руських торгово-політичних відносин є присутність великої кількості англосаксонських монет на території Русі, яку не коректно пов'язувати лише з виплатою англійськими

королями данегельду. Контрибуція, яку сплачували англійські правителі, була лише одним із чинників, що сприяли поширенню цих монет, – поряд із розвитком британсько-руських торгово-політичних відносин.

Перші безпосередні міждинастичні зв'язки датуються першою чвертю XI ст. Політичні зміни на території Британії, пов'язані з формуванням великих королівств Англії та Шотландії, знищенням області Денло змусило Рюриковичів налагоджувати безпосередні дипломатичні контакти в регіоні. У джерелах не вдалося знайти інформації про існування політичних чи династичних відносин Русі й Шотландії у цей період. Шотландське королівство через свою географічну віддаленість та пізніє формування державності не представляло інтересу для Рюриковичів. Перебуваючи на маргінесі регіону, Шотландія не відігравала помітної ролі в торгово-політичних процесах регіонів Балтійського та Північного морів, а отже інтереси її правителів не перетиналися із інтересами правителів Русі.

Натомість у XI ст. Рюриковичі налагоджують безпосередні міждинастичні контакти з Англійським королівством, які остаточно оформлюються укладення договору 1018 р. між руським князем Ярославом Володимировичем та англійським королем Кнудом I. Договір складався із політичної та торгівельної частини і діяв впродовж всього періоду правління Кнута I. Існування договору та подальша політика Ярослава Володимировича щодо Балтики, дозволяє переконливо стверджувати, що князь не був учасником антиданської коаліції. Англо-руський союз спонукав Ярослава Володимировича дотримуватися позиції активного нейтралітету по відношенню до експансивної політики Кнута I.

До 1020 р. союз гарантувався шлюбом Естрід сестри англійського короля із князівським сином Іллею Ярославовичем. В подальшому гарантією виконання його умов було передання Ярославу Володимировичу на виховання англійських принців Едварда та Едмунда Етелінгів. Континентальне вигнання принців розпочалось у 1019 р., коли вони разом зі своїм опікуном Кнудом I вирушили до Данії. Звідти Етелінгів було передано

на виховання союзникові англійського короля – шведському правителю Олафу Шетконунгу. Після смерті Іллі Ярославовича союзний договір потребував нових гарантій, що спонукало Кнута I передати під опіку Ярослава Володимировича – у якості нових гарантів договору – англійських принців.

На території Русі Етелінги перебували впродовж 1021/1022 – 1046 рр. й покинули оселились в Угорщині при дворі короля Андрія I. Там за нез'ясованих обставин загинув старший із братів – Едмунд, а молодший – Едвард Вигнанець – отримав запрошення повернутися на батьківщину й успадкувати трон від бездітного короля Едварда Сповідника.

Династичні союзи Рюриковичів із представниками британських правлячих династій стали закономірним наслідком розвитку торгово-політичних відносин. Аналіз династичних контактів між Рюриковичами та представниками правлячих королівських родів Британії дозволив однозначно підтвердити лише факти одруження Іллі Ярославовича із Естрід та шлюб князя Володимира Всеволодовича із Гітою Вессекською.

Шлюб смоленського князя та вессекської принцеси був гарантією дансько-руського союзу, а отже Рюриковичі більшого значення надавали родинним зв'язкам Гіти Вессекської із данським королем, ніж її приналежності до королівської династії Годвінсонів.

Питання походження дружини англійського принца Едварда Вигнанця залишається відкритим. В ході дослідження було встановлено безпосередній вплив Ярослава Володимировича на обрання дружини для англійського принца. Скрупульозний розгляд більш ніж п'яти версій походження Агати, які побутують в історіографії, з урахуванням впливу київського князя на вибір дружини для принца, дозволив стверджувати, що найбільш вірогідною є так звана салічна гіпотеза, що приписує Агаті родинний зв'язок із Людовіком Брауншвейгом, єдиноутробним братом імператора Генріха III.

Родинні зв'язки Агати із династією Рюриковичів підтвердити не вдалося, а отже немає свідчень і про династичні контакти Рюриковичів із

шотландською королівською династією МакАльпінів. для Ярослава Володимировича такий матримоніальний союз не ніс далекоглядної політичної вигоди, оскільки Едвард Етелінг був молодшим сином Едмунда Залізнобокого, а отже, навіть у випадку реставрації прямої гілки Вессекської династії, він не міг претендувати на престол. Попри це, Агата могла бути не донькою князя, а його близькою родичкою. Однак без віднайдення додаткових джерел остаточне вирішення проблематики походження Агати є неможливим.

Натомість з упевненістю можна сказати, що не залежно від походження Агати, цей шлюб відбувся за посередництва Ярослава Володимировича, що свідчить про глибокі зовнішньополітичні інтереси князя в Північній Європі, та його незацікавлення у прямому втручання у внутрішньополітичні проблеми Англійського королівства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Опубліковані джерела

1. Лаврентієвська летопись // ПСРЛ – Т. 1.– Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1926. – 379 с.
2. Новгородская летопись // ПСРЛ. – Т. 3. – Санкт-Петербург : Издательство Александра Праца, 1841. – 328 с.
3. Договор Руси с Византией 944 г. // Памятники права Киевского государства X–XII вв / сост. А. А. Зимин. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. – С. 30-35
4. Договор Руси с Византией 971 г. // Памятники права Киевского государства X–XII вв / сост. А. А. Зимин – Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1952. – С. 58–59
5. Adam of Bremen. Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum / Adam of Bremen. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1876. – 428 p.
6. Aelredus Rievallensis. Genealogia regum Anglorum // Patrologia Latina / ed. by J-P. Migne. – Vol. 195. – Paris, 1855. – P. 711–737.
7. Aelredus Rievallensis. Vita sancti Edwardi Regis // Patrologia Latina / ed. by J-P. Migne. – Vol. 195. – Paris, 1855. – P. 738 – 789.
8. Chronica de Mailros : e codice unico. – Edinburgi: Typis Societatis Edinburgensis, 1835. – 238 p.
9. Chronica Rogeri de Hovedene // Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. Vol. 51. – London, 1868.
10. Cnutoris regis gesta sive Encomium emmae reginae // Ex monumentis germaniae. – Hanoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1865. – 40 p.
11. Florence of Worchester. Chronicle / Florence of Worchester. – London, 1834. – 520 p.
12. Geoffrey of Monmouth. The Brithish history / Geoffrey of Monmouth. – London : J. Bohn, 1842. – 315 p.

13. Henry of Huntingdon. *The Chronicle* / Henry of Huntingdon. – London : Henry G. Bohn, 1803. – 480 p.
14. John of Fordun. *The Historians of Scotland* / John of Fordun / ed. by W. Skene]. – Edinburgh : Edmonstone and Douglas, 1871. – 523 p.
15. *Knytling Saga: The history of the kings of Denmark* / ed. by Pálson H., Edwards P. – London : Odense University Press, 1986. – 197 p.
16. *Leges Edwardi Confessoris* [Internet resource] Access regime: http://www.earlyenglishlaws.ac.uk/laws/texts/ecf2/view/#edition,1_0_c_35_1/commentary,1_0_c_34_3
17. *Morskinna: The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030–1157)* / ed. by T. M. Andersson, K. E. Gate. – Cornell University Press, 2012. – 576 p.
18. Oddr Snorrason. *Saga o Olafie Tryggvasonie* / tłumaczenie z języka staroiskandzkiego, opracowanie i wstęp A. Waśko – Kraków: Księgarnia akademicka, 2013. – 171 s.
19. Roger of Wendover's. *Flowers of History* / Roger of Wendovers. – London : Henry G. Bohn, 1849. – 620 p.
20. *Saga o Gunnlaugu wężowy języky*. – Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1968. – 74 s.
21. Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum. Vol. 1.* / ed. by E. Olrik, H. Rceder. – Hanniae, 1931. – 573 p.
22. Simeon of Durham. *History of the kings of England // The historical works of Simeon of Durham* / ed. by J. Stevenson. – London, 1905. – P. 423–619.
23. Snorro Sturleson. *The Heimskringla a Chronicle of the Kings of Norvey. Vol. II* / transl. by Laing S. – London : Longman, 1844. – 410 p.
24. *Sylloge of coins of the British Isles: Ancient British and Anglo-Saxon coins* / ed. by P. Grierson. – London: Oxford University Press, 1958. – 32 pl.
25. *Sylloge of coins of the British Isles: Anglo-Saxon coins* / ed. by A. S. Robertson. – London: Oxford University Press 1961. – 42 pl.

26. The Anglo-Norman metrical chronicle of Geoffrey Gaimar / ed. by T. Writch. – London, 1850. – 364 p.
27. The Chronicle of Aethelward / ed. A. Campbell. – London: Nelson, 1962.
28. The Ecclesiastical history of Orderic Vitalis in II Vol. Vol I. / ed. by Chibnall M. – Oxford: Clarendon Press, 1980. – P. 388.
29. The Ecclesiastical history of Orderic Vitalis in II Vol. Vol I. / ed. by M. Chibnall. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 410 p.
30. The historian Orosius. King Alfred's Anglo-Saxon version // The whole works of King Alfred the Great / ed. by J. Bosworth. – London : Bosworth & Harrissom, 1858. – 696 p.
31. The Saxon chronicle / ed. and transl. by J. Ingram. – London, 1823. – 520 p.
32. The Poem on the battle of Maldon // English Historical Documents 500–1042. Vol. I. / ed. by D. Whitelock. – London : Routledge, 1996. – P. 319–324.
33. The Treaty between Alfred and Guthrum // English Historical Documents 500–1042. Vol. I. / ed. by D. Whitelock. – London : Routledge, 1996. – P. 416
34. Thietmar von Merseburg. Die Chronik / Thietmar von Merseburg. – Berlin : W. Besser, 1848. – 367 p.
35. Treasure annual report 2000 / ed. by F. Hitchcock. – London : Department for Culture, Media and Sport, 2000. – 143 p.
36. Treasure annual report 2001 / ed. by F. Hitchcock. – London : Department for Culture, Media and Sport, 2001. – 111 p.
37. Treasure annual report 2003 / ed. by A. Gannon, R. Blank, L. Voden-Decker. – London : Brithis Museum, 2003. – 257 p.
38. Treasure annual report 2004 / ed. by F. Hitchcock. – London : Department for Culture, Media and Sport, 2004. – 325 p.
39. Turgot. Life of st. Margaret Queen of Scotland / Turgut. – Edinburg : William Peterson, 1924. – 96 p.
40. William of Malmesbury. Chronicle of the Kings of England / William of Malmesbury. – London, 1866. – 570 p.

II. Історіографічні дослідження

41. Алексеев М. Англо-саксонская параллель к поучению Владимира Мономаха / М. Алексеев // Труды отдела древнерусской литературы (ТОДРЛ). – 1935. – Т. 2 – С. 39–80.
42. Антолјак С. Самуиловата држава / С. Антолјак. – Скопје : Институт за национална историја, 1969. – 194 с.
43. Бибииков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками / М. В. Бибииков // Древняя Русь. Вопросы медиевистики – 2005. – № (19). – С. 5–15.
44. Боар М. Вильгельм Завоеватель / М. Боар. – Санкт-Петербург : Евразия, 2012. – 368 с.
45. Брук К. Саксонские и норманские короли 450–1154 гг. / К. Брук. – Москва : ЗАО Издательство центрполиграф, 2011. – 255 с.
46. Василевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков / В. Г. Василевский // В. Г. Василевский. Труды. – Т. 1. – Санкт-Петербург : Издательство Императорской академии наук, 1908. – С. 175–337.
47. Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве / С. А. Висоцкий. – Київ : Наукова Думка, 1989. – 211 с.
48. Войтович Л. Вічні дискусії навколо етноніма Русь / Л. Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 13. – Львів, 2010. – С. 196–204.
49. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
50. Войтович Л. Князь Рюрик / Л. Войтович . – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2014. – 128 с.
51. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне

дослідження дослідження / Л. В. Войтович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.

52. Войтович Л. Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів / Л. Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – 2007. – Вип. 7. – С. 94–101.

53. Войтович Л. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам / Л. Войтович // Ладога и Ладожская земля. – Вип. 5. Материалы международной конференции “Город Ладога и Северная Русь в первые века Русской истории” (Старая Ладога, 13 июня 2015 года). – Санкт-Петербург, 2015. – С. 148–183.

54. Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович / Л. Войтович // Український історичний журнал. – Київ, 2015. – № 3 (522). – С. 37–55.

55. Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи / Л. Войтович, О. Целуйко. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2008. – 464 с.

56. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ, 2014. – 496 с.

57. Волощук М. М. Русько-угорські відносини в рецепції Георга Фесра (1766–1851 рр.) / М. М. Волощук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2008. – Вип. 12-13. – С. 68–71.

58. Волощук М. М. Ruthenes in Regnum Hungariae (XI – перша половина XIV ст.): дискусії та пошуки / М. М. Волощук // Україно-угорські етюди – 2010. – Вип. 1. – С. 142–163.

59. Гаврилишин М. Древняя Русь и Англия в IX–X вв.: от торговых контактов до политических отношений / Мария Гаврилишин // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 2015. – Вип. 4. – С. 146–151.

60. Гаврилишин М. Київська загадка Агати, дружини англійського принца Едварда Вигнанця / М. Гаврилишин // Вісник Прикарпатського університету. – С. 35–44.

61. Гаврилишин М. Київський слід у біографії англійського принца Едварда Вигнанця. / М. Гаврилишин // Княжа доба. – № VII – 2013. – С. 31–37.
62. Гаврилишин М. Киевская Русь и Английское королевство в XI в. в свете скандинавских источников. / М. Гаврилишин // *Rossica antiqua*. – 2014. – № 2/8. – С. 23–40.
63. Гаврилишин М. Політичні та шлюбні аспекти зв'язків Київської Русі з Англійським королівством у XI ст. / М. Гаврилишин // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2014. – Випуск XVII – XVIII. – С. 64–71.
64. Гайдуков П. Г. Англосаксонская монета IX в. из Старой Ладogi / П. Г. Гайдуков // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: антология. – Т. I. – Москва : Ломоносов, 2010. – С. 186–188.
65. Гимон Т. В. События XI–XII в. в новгородских летописях и перечнях / Т. В. Гимон // Древнейшие государства Восточной Европы: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. – С. 584–702.
66. Гимон Т. В. Хронологические указания Англо-Саксонской хроники (конец IX – первая половина XII в.) / Т. В. Гимон, З. Ю. Метлицкая // Древнейшие государства Восточной Европы: Пространство и время в средневековых текстах. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 331–354.
67. Глазырина Г. В. Время в древнеисландских сагах (история, повседневность, временные ориентиры) / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства Восточной Европы: Пространство и время в средневековых текстах. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 355–380.
68. Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси / Г. Глазырина. – Москва : Ладомир, 1996. – 242 с.

69. Глазырина Г. В. Правители Руси. Обзор древнескандинавских источников / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье. – Москва : Восточная литература, 2001. – С. 143–159.
70. Глазырина Г. В. Трансформация исторических свидетельств в устной традиции и при записи текста (на материале древнеисландской «Саги об Ингваре Путешественнике») / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства Восточной Европы: Историческая память и формы ее воплощения. – Москва : Восточная литература, 2003. – С. 28–47.
71. Глебов А. Г. Англия в раннее средневековье / А. Г. Глебов. – Санкт-Петербург : Евразия, 2007. – 288 с.
72. Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половине XIII вв. / А. Б. Головки. – Київ : Наукова думка, 1988. – 136 с.
73. Головки О. Б. Давня Русь у системі Byzantine commonwealth / О. Б. Головки // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 44–59.
74. Головки О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX–перша половина XIII ст.) / О. Б. Головки. – Київ : Стилос, 2006. – 576 с.
75. Головки О. Б. Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності / О. Б. Головки // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Наукові студії /. – 2004. – Т. 2. – С. 375–384.
76. Головки О. Б. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та ранньомодерного часу / О. Б. Головки // Проблеми дидактики історії. – 2011. – Вип. 3. – 2011. – С. 19–29.
77. Головки О. Б. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI– на початку XII ст. (проблема політичного розвитку) / О. Б. Головки // Вісник

Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні записки. – 2010. – Вип. 3. – С. 424–432.

78. Головка О. Б. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. / О. Б. Головка // Історичні Зошити. Національна академія наук України. – Київ, 1994. – 29 с.

79. Головка О. Б. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. / О. Б. Головка // Україна у Центрально-Східній Європі. – 2004. – Вип. 4. – С. 77–94.

80. Горский А. А. О стадии развития восточнославянского общества накануне образования государства Русь / А. А. Горский // Древнейшие государства Восточной Европы: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. – С. 192–210.

81. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 2. – Львів, 1905. – 634 с.

82. Гусакова О. В. Развитие культа св. Эдмунда в устной традиции и в агиографии / О. В. Гусакова // Древнейшие государства Восточной Европы: Устная традиция в письменном тексте. – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2013. – С. 147–164.

83. Джаксон Т. Н. AUSTR I GÖRDUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – Москва : Языки славянской культуры, 2001. – 208 с.

84. Джаксон Т. Н. Елизавета Ярославна, королева Норвежская / Т. Н. Джаксон. // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т. Пашуто. – Москва : Языки русской культуры, 1999. – С. 63–72.

85. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о восточной Европе (середина XI – середина XIII в.) / Т. Н. Джаксон. – Москва : Ладомир, 2000. – 366 с.

86. Джаксон Т. Н. О творческой активности автора «Хеймскрингль». Проблемы авторского присутствия в повествовании / Т. Н. Джаксон //

Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1983. – С. 147–174.

87. Джаксон Т. Н. Последний великий викинг на норвежском престоле / Т. Н. Джаксон // Сборник памяти Гуревича А.Я. – Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2011 – С. 349–350.

88. Джаксон Т. Н. «Пути» на ментальной карте средневековых скандинавов. Путь как способ освоения пространства. / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства Восточной Европы: трансконтинентальные и локационные пути как социокультурный феномен. – Москва : Индрик, 2010. – С. 300–317.

89. Джаксон Т. Н. Рюриковичи и Скандинавия / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства Восточной Европы: Рюриковичи и Российская государственность. – Москва : Индрик, 2008. – С. 203–227.

90. Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси. / Т. Н. Джаксон – Москва: Языки русской культуры, 2000. – 192 с.

91. Димиденко Г. Ярослав Мудрый: факти і домисли його біографії / Г. Димиденко // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 2. – С. 79–84.

92. Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва : Логос, 1999. – 608 с.

93. Ерёменко А. Б. Сюжет и пространство в викингских сагах / А. Б. Ерёменко // Древнейшие государства Восточной Европы: Пространство и время в средневековых текстах. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 188–198.

94. Зимек Р. Викинги: миф и эпоха. Средневековая концепция эпохи викингов. / Р. Зимек // Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье. – Москва : Восточная литература, 2001. – С. 9–25.

95. Ильин А. А. Топография кладов древнерусских монет X–XI вв. и удельного периода / А. А. Ильин. – Ленинград : Российская государственная академическая типография, 1924. – 63 с.
96. История Венгрии / отв. ред. В. П. Шушарин. – Т. 1. – Москва : Наука, 1971. – 645 с.
97. Каппер Д. Викинги Британии / Д. Каппер. – Санкт-Петербург : Евразия, 2003. – 272 с.
98. Кёне Б. Описание европейских монет X, XI и XII вв., найденных в России / Б. Кёне // Записки императорского Русского археологического сообщества. – Т. 4. – Санкт-Петербург : Типография экспедиции заготовки гос. бумаг, 1852. – 244 с.
99. Клиндт-Енсен О. Дания и даны / О. Клиндт-Енсен // Славяне и скандинавы / отв. ред. Е. А. Мельникова. – Москва : Прогресс, 1986. – С. 129–145.
100. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX – XIII вв / Г. Ф. Корзухина – Москва–Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1954. – 226 с.
101. Кришто Д. Русские в Венгрии в эпоху династии Арпадов / Д. Кришто // Центральноевропейские исследования. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти Владимира Павловича Шушарина). – Москва : Институт славяноведения РАН, 2004. – С. 41–53.
102. Кузьмин А. Г. Крещение Киевской Руси / А. Г. Кузьмин. – Москва : Алгоритм, 2012. – 272 с.
103. Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / А. Г. Кузьмин. – Рязань : Рязанский государственный педагогический институт, 1969. – 242 с.
104. Куник А. Нестерове сказание о призвании варяго-россов, объясняемое сказанием о призвании англо-саксов / А. Куник // Записки Императорской Академии наук. – Т. VI. – прилож. 2. – Санкт-Петербург, 1865.– С. 58–64.
105. Куник А. Три корабля Готовъ, Англосаксовъ и заморскихъ братьевъ Русской Летописи / А. Куник // Дорн Б. Каспий. О походахъ древнихъ

русскихъ въ Табаристанъ съ дополнительными сведениями о другихъ набегахъ ихъ на побережья Каспійскаго моря. – Санкт-Петербургъ : Типографія императорской академіи наукъ, 1875. – С. 392–400.

106. Луговий О. «Дани» на Русі та у Візантії на початку XI ст. / О. Луговий // Древности. – Т. 13. – 2015. - С. 69–76.

107. Матузова В. И. Англо-нормандские повествовательные источники XII–XIII вв. о Руси / В. И. Матузова // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1976. – С. 130–140.

108. Мельникова А. Е. Балтийская политика Ярослава Мудрого / А. Е. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды; ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 301–344.

109. Мельникова А. Е. Балтийская система коммуникаций в I тыс. н. э. / А. Е. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды ; ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон.. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 421–432.

110. Мельникова А. Е. Возникновение Древнерусского государства и скандинавские политические образования в Западной Европе (сравнительно типологический аспект) / А. Е. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды; ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 35–48.

111. Мельникова А. Е. Европейский контекст возникновения древнерусской государственности / А. Е. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства ; ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. – С. 240–269.

112. Мельникова Е. А. Историческая память в устной и письменной традициях (Повесть временных лет и «Сага об Инглингах») / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы: Историческая

память и формы ее воплощения. – Москва : Восточная литература, 2003. – С. 48–92.

113. Мельникова А. Е. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (постановка проблемы) / А. Е. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды; ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон.. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 15–34.

114. Мельникова А. Е. Пространственная ориентация в Повести временных лет / А. Е. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы: Пространство и время в средневековых текстах. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 73–94

115. Мельникова А. Е. Пути в структуре ментальной карты составителя «Повести временных лет» / А. Е. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы: трансконтинентальные и локационные пути как социокультурный феномен. – Москва : Индрик, 2010. – С. 318–344.

116. Мельникова А. Е. «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии / А. Е. Мельникова // Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды ; ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон.. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 190–200.

117. Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности. – Москва : Наука, 1978. – С. 289–295.

118. Мельникова А. Е. Скандинавы на Балтийско-Волжском пути в IX–X веках / А. Е. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды; ред. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 433–441.

119. Мельникова А. Е. «Торговый мир» Руси и Норвегии 1024–1028 / А. Е. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды ; ред. Г. В.

Глазырина, Т. Н. Джаксон.. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 354–358.

120. Метлицкая З. Ю. Гаральд – последний король англосаксов (человек и символ) / З. Ю. Метлицкая // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва : Институт всеобщей истории РАН, 2002. – С. 151–154.

121. Михеев С. М. «Святополкъ съде в Киевѣ по отци» Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках / С. М. Михеев. – Москва : Институт славяноведения РАН, 2009. – 292 с.

122. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях / А. В. Назаренко. – Москва : Языки русской культуры, 2001. – 784 с.

123. Назаренко А. В. О династических связях сыновей Ярослава Мудрого / А. В. Назаренко // Отечественная история. – 1993. – № 4–5. – С. 181–194.

124. Назаренко А. В. О русско-датском союзе в первой четверти XI века. / А. В. Назаренко // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. – Москва : Наука, 1990. – С. 167–190.

125. Назаренко А. В. Об одном эпизоде венгерской политики Ярослава Мудрого / А. В. Назаренко // Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Мельниковой. – Москва : Индрик, 2001. – С. 268–281.

126. Наносов А. Н. «Русская Земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Наносов. – Москва: Издательство академии наук, 1951. – 263 с.

127. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. / В. Т. Пашуто – Москва, 1968. – 474 с.

128. Пашуто В. Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы / В. Т. Пашуто // Скандинавский сборник – Таллин, 1970. – Вып. 15. – С. 54.

129. Петрухин В. Я. Викинги на западе и на Русь на востоке: в чем различие / В. Я. Петрухин // Сборник памяти Гуревича А. Я. – Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2011 – С. 366–371.

130. Петрухин В. Я. Об особенностях славяно-скандинавских этнических отношений в раннефеодальный период (IX–XI вв.) / В. Я. Петрухин // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1983. – С. 174–182.
131. Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. / В. Я. Петрухин. – Москва : Форум; Неолит, 2014. – 494 с.
132. Петрухин В. Я. «Русь и вси языци» Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки / В. Я. Петрухин. – Москва : Языки славянских культур, 2011. – 384 с.
133. Петрухин В. Я. Сказание о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии / В. Я. Петрухин // Древнейшие государства Восточной Европы: Рюриковичи и Российская государственность. – Москва : Индрик, 2008. – С. 76–83.
134. Потин В. М. Два новых клада западноевропейских денариев XI в. / В. М. Потин // Нумизматика и эпиграфия. – Т. XI. – Москва : Наука, 1974. – С. 148–154.
135. Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. / В. М. Потин. – Ленинград, 1968. – 240 с.
136. Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции. Очерки нумизматики. / В. М. Потин – Санкт-Петербург, 1993. – 304 с.
137. Потин В. М. Находки западноевропейских монет на территории Древней Руси и древнерусские поселения / В. М. Потин // Нумизматика и эпиграфия. – Т. III. – Москва : Издательство Академии наук СССР, 1962. – С. 183–211.
138. Потин В. М. Редкие английские денарии X–XI вв. / В. М. Потин // Нумизматика и эпиграфия. – Т. V. – Москва : Наука, 1962. – С. 161–171.
139. Потин В. М. Топография находок западноевропейских монет X–XIII вв. на территории Древней Руси // Труды Государственного Эрмитажа. Нумизматика. – Т. IX. – Вып. 3. – Ленинград : Издательство Государственного Эрмитажа, 1967. – С. 106–188.

140. Прицак О. Походження Русі. Скандинавські стародавні джерела (крім ісландських саг) / О. Прицак. – Т. 1. – Київ: Обереги, 1997. – 1082 с.
141. Равдина Т. Погребения X-XI вв. с монетами на территории Древней Руси / Т. Равдина. – Москва, 1988. – 151 с.
142. Рождественская Т. Н. Об отражении устной и письменной традиций в договорах Руси с греками X в. / Т. Н. Рождественская // Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Мельниковой. – Москва : Индрик, 2001. – С. 333–339.
143. Рыбаков В. В. Перевод и примечания: Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви Немецкие анналы и хроники X-XI столетий / В.В. Рыбаков. – Москва, 2012. –
144. Рыбина Е.А. Археологические очерки истории новгородской торговли / Е.А. Рыбина. – Москва: Издательство Московского университета, 1978. – 167 с.
145. Рыдзевская А. Е. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи / А. Е. Рыдзевская // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1978. – С. 159–235.
146. Рыдзевская А. Е. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюггвасоне / А. Е. Рыдзевская // ТОДРЛ. – Т. 2. – 1935. – С. 5–20.
147. Рыдзевская А. Е. О военных отношениях скандинавов и Руси к Византии по греко-русским договорам и по сагам / А. Е. Рыдзевская // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1978. – С. 152–158.
148. Рыдзевская А. Е. О роли варягов в Древней Руси / А. Е. Рыдзевская // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1978. – С. 128–142.
149. Седых В. Н. Северо-запад России и страны Северной Европы в эпоху викингов (по археологическим и нумизматическим данным) / В. Н. Седых // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы Пятой ежегодной

Международной научной конференции (23-25 апреля 2003 г.). – Санкт-Петербург, 2004. – С. 194–211.

150. Свердлов М. Б. Дания и Русь в XI в. // Исторические связи Скандинавии и Руси IX – XX вв. Сборник статей. – Ленинград : Наука, 1970. – С. 81–88.

151. Свердлов М. Б. Известия о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского / М. Б. Свердлов // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1976. – С. 102–112.

152. Сорочан С. Б. Ремесло медиевиста. Основы научно-исследовательской работы / С. Б. Сорочан. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. – 172 с.

153. Стеблин-Каменский М. И. Саги как исторический источник / М. И. Стеблин-Каменский // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1978. – С. 18–28.

154. Сухотин Л. М. Брачные союзы ближайших потомков св. князя Владимира / Л. М. Сухотин // Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси. – Белград, 1938. – С. 175–187.

155. Толочко П. Володимир Великий – Ярослав Мудрий / П. Толочко – Київ, 1996. – 216 с.

156. Толочко П. Літописи Київської Русі / П. Толочко. – Київ, 1994. – 88 с.

157. Уолкер В. Гарольд. Последний король англосаксов / В. Уолкер. – Москва : Евразия, 2014. – 368 с.

158. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер – Москва: Радио и связь, 1982. – 328 с.

159. Филипчук О. Образ Русі у візантійській історичній традиції XI–XII ст.: крізь призму дихотомії ворога/друга / О. Филипчук // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 167–172.

160. Филипчук О. Умови прийняття найманців до русько-варязького корпусу у Візантії / О. Филипчук // Науковий вісник Чернівецького

університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки, Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С. 87–90.

161. Филипчук О. «Rossovarangians»: до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії / О. Филипчук // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2007. – Т. 10. – С. 191–195.

162. Фомин А. В. Древнерусские денежно-монетные рынки в 70-80-х годах X в. / А. В. Фомин // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. – Москва : Наука, 1995. – С. 63–73.

163. Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона / Й. Херрман // Славяне и скандинавы. – Москва : Прогресс, 1986. – С. 8–129.

164. Шайтан М. Э. Германия и Киев в XI в. / М. Э. Шайтан // Летопись занятий постоянной историко-археологической комиссии за 1926. – Вып. 1. – Ленинград, 1926.

165. Шайтан М. Э. Ирландские эмигранты в средние века / М. Э. Шайтан // Средневековый быт. – Вып. 2. – Ленинград, 1925. – С. 179 – 205.

166. Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники / А. А. Шахматов // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1940. – Т. 4. – С. 9–150.

167. Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах / І. М. Шекера. – Київ : Наукова думка, 1967. – 199 с.

168. Щепкин Е. Варяжская вира / Е. Щепкин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXII. – Одеса : Типография Е. Хрисоглес, 1915. – 426 с.

169. Юрасов М. К. Киевская Русь и королевство Венгрии: первые политические и межконфессиональные контакты / М. К. Юрасов // Центральноевропейские исследования. Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (Памяти Владимира Павловича Шушарина). – Москва : Институт славяноведения РАН, 2004. – С. 54–74.

170. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2007. – 375 с.
171. Янин В. Л. Новгородский клад западноевропейских и византийских монет конца X – первой половины XI в. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков // Древнейшие государства Восточной Европы. Новое в нумизматике. – Москва : Археографический центр, 1996. – С. 151–170.
172. Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода / В.Л. Янин. – Москва: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.
173. Янссон И. К вопросу о полиэтничных общностях эпохи викингов / И. Янссон // Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье. – Москва : Восточная литература, 2001. – С. 116–126.
174. Abels R. Alfred the Great: War, kingship and culture in Anglo-Saxon England / R. Abels. – London : Routledge, 1998. – 392 p.
175. Agnarsdóttir A. Iceland's 'English Century' and East Anglian's North Sea World / A. Agnarsdóttir // East Anglia and its North Sea World in the Middle ages. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 204–216.
176. Alexander M. J. Three crises in early English history: personalities and politics during the Norman Conquest, the Reign of King John and the Wars of Roses / M. J. Alexander. – Boston : University press of America, 1998. – 272 p.
177. Allen M. Mints and money in Medieval England / M. Allen. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – 596 p.
178. Arnold C. J. An archaeology of the Early Anglo-Saxon kingdoms / C. J. Arnold.- London : Routledge, 2005. – 280 p.
179. Aurell M. Geoffrey of Monmouth's history of the kings of Britain and twelfth century Renaissance / M. Aurell // The Haskins Society Journal. – Vol. 18. – Woodbridge : The Boydell Press, Press, 2006. – P. 99–108.
180. Ayers B. Cities, cogs and Commerce: Archaeological approaches to the Material culture of the North Sea World / B. Ayers // East Anglia and its North Sea World in the Middle ages. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 63–82.

181. Backman C. *A Medieval Omnibus: Sources in Medieval European History* / C. Backman. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – 256 p.
182. Baker D. *Ailread of Rievaulx and Walter Espec* / D. Baker // *The Haskins Society Journal*. – Vol. 1. – London : The Hambleton Press, 1989. – P. 91–98.
183. Balzer O. *Genealogia Piastów* / O. Balzer – Kraków : Avalon, 2005. – 1020 st.
184. Barlow F. *Edward the Confessor* / F. Barlow – Berkeley: University of California Press, 1984. – 375 p.
185. Barlow F. *The Godwins: The rise and fall of a noble dynasty* / F. Barlow. – London : Routledge, 2003. – 232 p.
186. Barnes M. *The Scandinavian languages in the Viking Age*. / M. Barnes // *The Viking World*. – London : Routledge, 2011. – P. 274–280.
187. Barrell A. D. *Medieval Scotland* / A. D. Barrell. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 302 p.
188. Barrow G. W. *The Kingdom of the Scots: government, church and society from the eleventh to the fourteenth century* / G. W. Barrow. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2003. – 352 p.
189. Bartlett R. *England under the Norman and Angevin Kings, 1075–1225* / R. Bartlett. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 816 p.
190. Bartlett R. *The making of Europe: Conquest, colonization and cultural change 950–1350* / R. Bartlett. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – 447 p.
191. Bately C. Sheehan J. *Vikings expansion and cultural blending in Britain in Ireland* / C. Bately, J. Sheehan // *Vikings: The North Atlantic saga*; ed. by W. Fitzhugh, E. Ward]. – Washington D. C. : Smithsonian Books, 2000. – P. 127-141.
192. Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle* / N. Baumgarten // *Orientalia Christiana*. – Roma, 1927. – T. 35. – 95 p.
193. Blackburn M. *Currency under the Vikings. Part 1*. / M. Blackburn // *British Numismatic Journal*. – 2005. – Vol. 75. – P. 18–46.

194. Blackburn M. The St. Edmund coinage in the light of a parcel from a hoard of St. Edmund pennies. / M. Blackburn, H. Page // *British numismatic journal*. – 2002. – Vol 72. – P. 1–4.
195. Blair P. *Roman Britain and Early England 55 B.C. – A.D. 871* / P. Blair. – New York : W. W. Norton & Company, 1966. – 292 p.
196. Blanchard I. *Mining, Metallurgy and Minting in the Middle Ages: Asiatic Supremacy, 425–1125* / I. Blanchard. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2001. – 559 p.
197. Bliese J. The Battle rhetoric of Aelread of Rievalx / J. Bliese // *The Haskins Society Journal*. – Vol. 1. – London : The Hambledon Press, 1989. – P. 99–108.
198. Blockmans W. *Introduction to Medieval Europe 300-1500* / W. Blockmans, P. Hoppenbrouwers. – London : Routledge, 2014. – 512 p.
199. Blöndal S. *The varangians of Byzantium* / S. Blöndal. – Cambridge : Cambridge University Press, 1981. – 260 p.
200. Blunt C. E. The coinage of Regnald I of York and the Bossall hoard / C. E. Blunt // *The Numismatic Chronicle*. – 1983. – Vol. 142. – P. 146-173.
201. Blunt C. The St. Edmund Memorial coinage / C. Blunt // *The Suffolk Institute of Archaeology and History* – Vol. XXXI, Part 3. – 1969. – P. 234-254.
202. Brink S. *Nordic language history and archaeology* / S. Brink // *The Nordic Languages*. – Berlin : Walter de Gruyter, 2002. – P. 317–324.
203. Brooke C. *Europe in the Central Middle Ages: 962–1154. General History of Europe* / C. Brooke. – London : Routledge, 2000. – 488 p.
204. Brooke C. *Historical writing in England between 850 and 1150* / C. Brooke // *La storiografia altomedievale alla XVII Settimana di Studio di Spoleto*. – Spoleto : L. S. Olschki, 1970. – P. 223–260.
205. Brown A. R. *The Normans and the Normans Conquest* / A. R. Brown. – Woolbridge : The Boydell Press, 1994. – 272 p.
206. Brown M. *Song of the Vikings: Snorri and the making of Norse Myths* / M. Brown. – New York : Palgrave Macmillan, 2014. – 256 p.

207. Brøndsted J. *The Vikings* / J. Brøndsted. – Baltimor : Penguin Books, 1960. – 347 p.
208. Borawska D. *Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydzietych XI w.* / D. Borawska – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1964. – 207 s.
209. Cameron K. *Scandinavian settlement in the territory of the Five Boroughs: the place-name evidence, the grimson-hybrids* / K. Cameron // *England Before the Conquest: Studies in primary sources presented to Dorothy Whitelock*; ed. by P. Clemoes, K. Hughes. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – P. 147–165
210. Campbell J. *Essays in Anglo-Saxon history* / J. Campbell. – London : Bloomsbury Academic Press, 2003. – 254 p.
211. Chaplais P. *English diplomatic practice in the Middle Ages* / P. Chaplais. – London : Hambledon and London, 2003. – 277 p.
212. Chibnall M. *The world of Orderic Vitalis: Norman Monks and Norman Kings* / M. Chibnall. – Wooldbridge : The Boydell Press, 1996. – 264 p.
213. Child W. *East Anglia's trade in the North Sea World* / W. Child // *East Anglia and its North Sea World in the Middle ages*; ed. by D. Bates, R. Liddiar. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 188–203.
214. Clanchy M. *From memory to written record: England 1066–1307* / M. Clanchy. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2012. – 418 p.
215. Clark T. *The narrative mode of The Anglo-Saxon Chronicle before the Conquest* / T. Clark // *England Before the Conquest: Studies in primary sources presented to Dorothy Whitelock*; ed. by P. Clemoes, K. Hughes. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – P. 215–236.
216. Clarkson T. *Strathclyde and the Anglo-Saxons in the Viking Age* / T. Clarkson. – Edinburgh: John Donald Short Run Press, 2014. – 244 p.
217. Crumlin-Pedersen O. *Archeaology and the sea in Scandinavia and Britain: a personal account* / O. Crumlin-Pedersen. – Poskilde : Viking Ship Museum, 2010. – 184 p.

218. Cuttino G. P. *English Medieval Diplomacy* / G. P. Cuttino. – Bloomington : Indiana University Press, 1985. – 172 p.
219. Dalton P. *Sities and occasions of peacemaking in English and Normandy, c. 900 – c. 1150* / P. Dalton // *The Haskins Society Journal*. – Vol. 16. – Wooldbridge : The Boydell Press, 2005. – P. 12–26.
220. Damian-Grint P. *The New Historians of the twelfth-century Renaissance* / P. Damiant-Grint. – Wooldbridge : The Boydell Press, 1999. – 304 p.
221. Davidson H. *Viking road to Byzantium* / H. Davidson. – Sydney : Allen & Unwin, 1976. – 368 p.
222. Devries K. *A cumulative bibliography of medieval military history and technology* / K. Devries. – Leiden : Brill Academic Publishing, 2008. – 481 p.
223. Devries K. A. *The Norwegian invasion of England* / K. A. Devries. – London : BOEY6, 2003. – 334 p.
224. Dolley M. *Alfred the Great's abandonment of the concept of periodic recoinage* / M. Dolley // *Studies in numismatic method presented to Philip Grierson*; ed. by C. Brook, B. Steward, J. Pollard, T. Volk. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – P. 153–160.
225. Dolley M. *An introduction to the coinage of Ethelred II* / M. Dolley // *Ethelred the Unready: Papers from the Millenary Conference*. – Oxford : British Archaeological Reports, 1978. – P. 115–134.
226. Downham C. *Viking Kings of Britain and Ireland: The Dynasty of Ivarr to A.D. 1014* / C. Downham. – London : Dunedin Academic Press Ltd., 2007. – 364 p.
227. Engel P. *Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526* / P. Engel. – London : I. B. Tauris, 2001. – 416 p.
228. Faarlund J. T. *Old and Middle Scandinavian* / J. Faarlund // *The Germanic Languages*; ed. by E. Koenig, J. Auwera. – New York : Routledge, 1994 – P. 38–71.

229. Fest S. The Sons of Edmund Ironsides Anglo-Saxon King at the Court of St. István / S. Fest // *Archivum Europae Centro-Orientalis*. – 1938. – Vol. 4. – P. 115–145.
230. Fisher D. The Anglo-Saxon age c. 400–1042. / D. Fisher – New York : Routledge, 1976. – 384 p.
231. Fjalldal M. Anglo-Saxon England in Icelandic Medieval Texts / M. Fjalldal. – Toronto : University of Toronto Press, 2005. – 200 p.
232. Forte A. Viking Empires / A. Forte, R. Oram. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 462 p.
233. Foot S. Aethelstan: The first king of England / S. Foot. – New Haven : Yale University Press, 2012. – 304 p.
234. Frazer W. Social identity in Early Medieval Britain / W. Frazer. – London : Continuum-3PL, 2001. – 300 p.
235. Freeman E. The History of Norman Conquest of England, its causes and results / E. Freeman. – Vol. 3. – Oxford-New-York: The Clarendon Press for Macmillan and Co, 1873. – 557 p.
236. Gannon A. The iconography of early Anglo-Saxon coinage: sixth to eighth centuries / A. Gannon. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 230 p.
237. Gardęła L. Vikings in Poland. A critical overview / Viking Worlds: Things, spaces and movement; ed. by M. Eriksen, U. Pedersen, B. Rundberget, I. Axelsen, H. Berg. – Oxford : Oxbow Books, 2014. – P. 150–165
238. Gaut B. Manors and markets. Continental perspectives on Viking-Age trade and exchange / B. Gaut // Viking Worlds: Things, spaces and movement; ed. by M. Eriksen, U. Pedersen, B. Rundberget, I. Axelsen, H. Berg. – Oxford : Oxbow Books, 2014. – P. 61–72.
239. Graham-Campbell J. Vikings in Scotland: an archaeological survey / J. Graham-Campbell, C. Bately. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 1998. – 296 p.
240. Green J. The Aristocracy of Norman England / J. Green. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 516 p.

241. Grierson P. Numismatics / P. Grierson – Oxford : Oxford University Press, 1975. – 211 p.
242. Grierson P. Medieval European Coinage: The Early Middle Ages (5th–10th Centuries) / P. Grierson, M. Blackburn. – Volume 1. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 704 p.
243. Griffiths D. Interdisciplinary approaches to the Scandinavian Heritage of North-West England / D. Griffiths, S. Harding // In search of Vikings: Interdisciplinary approaches to the Scandinavian heritage of North-West England; ed. by S. Harding, D. Griffiths. – Boca Raton : CRC Press. – P. 1–32.
244. Grudziński T. Bolesław Szczodry / T. Grudziński. – Toruń : Nakładem towarzystwa naukowego w Toruniu, 1953. – Część I. - 211 s.
245. Guido M. A. From Theophanu to St. Margaret of Scotland: A study of Agatha's ancestry / M. A. Guido, J. P. Ravilious // Foundation. – 2012. – Vol. 4. – P. 81–121.
246. Györffy G. Święty Stefan. Król Węgier / G. Györffy – Warszawa : Oficyna wydawnicza RYTM, 2003. – 791 s.
247. Hadley D. M. The Northern Danelaw: Its social structure, C. 800–1100 / D. M. Hadley. – London : Continuum-3PL, 2001. – 388 p.
248. Halfond G. The medieval way of war / G. Halfond. – Farnham : Ashgate, 2015. – 340 p.
249. Hall R. York 700–1050 / R. Hall // The archaeology of Anglo-Saxon England: Basic reading. – London : Routledge, 1999. – P. 119–157.
250. Hamerow H. The Oxford Handbook of Anglo–Saxon archaeology / H. Hamerow, A.D. Hinton, S. Crawford. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 1112 p.
251. Hammond M. Royal and aristocratic attitudes to Saints and the Virgin Mary in twelfth- and thirteenth century Scotland / M. Hammond // The Cult of Saints and the Virgin Mary in Medieval Scotland; ed. by S. Boardman, E. Williamson. – Woodbridge : Boydell Press, 2010. – P. 61–86.

252. Hårdh B. Oriental-Scandinavian contacts on the Volga, as manifested by silver rings and weight systems / B. Hårdh // *Silver economy in the Viking Age* / ed. by J. Graham-Campbell, G. Williams. – Walnut Creek : Left Coast Press, 2007. – P. 135–149.
253. Higham N. *The Anglo-Saxon World* / N. Higham, M. Ryan. – New Haven : Yale University Press, 2015. – 496 p.
254. Hill P. *The road to Hastings: The politics of power in Anglo-Saxon England* / P. Hill. – London : Tempus, 2005. – 240 p.
255. Hines J. *The Origins of East Anglia in a North Sea Zone* / J. Hines // *East Anglia and its North Sea World in the Middle ages*; ed. by D. Bates, R. Liddiar. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 16–43.
256. Hinton D. *Medieval archaeology* / D. Hinton // *Understanding Medieval primary sources: Using historical sources to discover Medieval Europe*; ed. by J. Rosenthal. – London : Routledge, 2011. – P. 243–253.
257. *Historia dyplomacji Polskie* / pod redakcją G. Labudy, W. Michowicza. – Warszawa : Wydawnictwo sejmowe, 2002. – 874 s.
258. Holman K. *The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland* / K. Holman. – Oxford : Signal Book, 2012. – 288 p.
259. Howard I. *Harthacnut: The last Danish King of England* / I. Howard. – Oxford : Tempus Publishing Ltd, 2008. – 256 p.
260. Howard I. *Swein Forkbeard's invasion and the Danish Conquest of England 991-1017* / I. Howard. – London : Boydell Press, 2003. – 203 p.
261. Hughes D. *The British Chronicles* / D. Hughes. – Berwyn Heights : Heritage Books, 2007. – 680 p.
262. Hudson B. *Viking Pirates and Christian princes: dynasty, religion, and Empire in North Atlantic* / B. Hudson. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 296 p.
263. Humphrey W. *Agatha, Mother of St. Margaret: The Slavic versus Salian solution – a critical overview.* / W. Humphrey // *Foundations*. – 2003. –Vol. 1. – P. 31–43.

264. Huneycutt L. *Matilda of Scotland : A Study in Medieval Queenship* / L. Huneycutt. – Woolbridge : Boydell Press, 2003. – 217 p.
265. Huscroft R. *Ruling England 1042–1217* / R. Huscroft. – London : Routledge, 2004. – 264 p.
266. Ingham N. *A Slavist's View of Agatha, Wife of Edward the Exile, as a Possible Daughter of Jaroslav the Wise* / N. Ingham // *New England Historical and Genealogical Register*. – 1998 – Vol. 152. – P. 217–233.
267. Ingham N. *Has a Missing Daughter of Jaroslav Mudryj Been Found?* / N. Ingham // *Russian History*. – Vol. 25. – 1999. – P. 231–270;
268. Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów* / K. Jasiński – Poznań : Wydawnictwo poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2002. – 306 s.
269. Jesch J. *Speaking like a Viking: Language and cultural interaction in the Irish Sea Region* / J. Jesch // *In search of Vikings: Interdisciplinary approaches to the Scandinavian heritage of North-West England*; ed. By S. Harding, D. Griffiths. – Boca Raton : CRC Press. – P. 1–35.
270. Jette R. *Is the Mystery of the Origins of Agata, Wife of Edward the Exil, Finally Solved?* / R. Jette // *New England Historical and Genealogical Register*. – 1996 – Vol. 150. – P. 71–80.
271. John E. *Orbis Britanniae and other studies* / E. John. – Leicester : Leicester University Press, 1966. – 303 p.
272. John E. *Reassessing Anglo-Saxon England* / E. John. – Manchester : Manchester University Press, 1997. – 256 p.
273. Johnsson K. *The New Era. The reformation of the late Anglo-Saxon coinage.* / K. Johnsson – London : Spink & Sons, 1987. – 267 p.
274. Jonsson-Hraundal T. *Integration and disintegration: The „Norse” in descriptions of the Early Rus* / T. Jonsson-Hraundal // *Norman tradition and transcultural heritage: Exchange of cultures in the „Norman” peripheries of Medieval Europe*; ed. by S. Burkhardt, T. Foerster. – Burlington : Ashgate, 2014. – st. 279-294.

275. Jonsson K. The new era. The reformation of the late Anglo-Saxon coinage / K. Jonsson. – London : Spink & Sons, 1987. – 267 p.
276. Jorgensen A. Reading the Anglo-Saxon Chronicle: Language, literature, history / A. Jorgensen. – Turnhout : Brepols Publishers, 2010. – 344 p.
277. Jørgensen G. Norse kings' sagas spread to the world / G. Jørgensen // Approaching the Viking Age; ed. by Ę. Sausverde. – Vilnius : Vilnius University publishing house, 2009. – P. 55–64.
278. Keen C. Saint Margaret, Queen of the Scots: A life in Perspective / C. Keen. – London : Palgrave Macmillian, 2013. – 352 p.
279. Kershaw J. Viking-Age silver in North-West England: Hoards and single finds / J. Kershaw // In search of Vikings: Interdisciplinary approaches to the Scandinavian heritage of North-West England; ed. By S. Harding, D. Griffiths. – Boca Raton : CRC Press. – P. 149–164.
280. Kirby D. The Baltic and the North Seas // D. Kirby, M. Hinkkanen. – London : Routledge, 2000. – 353 p.
281. Klaniczay G. Holy rulers and blessed princesses / G. Klaniczay. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 512 p.
282. Klæsøe I. Research history. Some comments / I. Klæsøe // Viking trade and settlement in continental Western Europe; ed. by I. Klæsøe. – Museum Tusulanum Press, 2010. – P. 7–18.
283. Kleineke H. Sources for representation institutions / H. Kleineke // Understanding Medieval primary sources: Using historical sources to discover Medieval Europe; ed. by J. Rosenthal. – London : Routledge, 2011. – P. 210–224.
284. Koczy L. Polska i Scandynawja za pierwszych Piastów / L. Koczy – Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjciół Nauk, 1934. – 250 s.
285. Kowaleski M. Sources for Medieval maritime history / M. Kowaleski // Understanding Medieval primary sources: Using historical sources to discover Medieval Europe; ed. by J. Rosenthal. – London : Routledge, 2011. – P. 149–162.
286. Kristó G. Die Arpadendynastie: die Geschichte Ungams von 895 bis 1301 / G. Kristó – Budapest : Corvina, 2003. – 310 s.

287. Labuda G. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zahodnie*. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1964. – T. 2. – 279 s.
288. Labuda G. *Mieszko I* / G. Labuda. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009. – 285 s.
289. Labuda G. *Mieszko II. Król Polski w czasach przełomu 1025-1034.* / G. Labuda. – Poznań : Wydawnictwo WBP, 1994. – 176 st.
290. Labuda G. *Pierwsze wieki monarchii piastowskiej* / G. Labuda. – Poznań : Wydawnictwo nauka i innowacje, 2012. – 345 s.
291. Labuda G. *Polska a Skandynawia w IX–X wieku // Początki Państwa Polskiego. Księga tysiąclecia; red. K. Tymieniecki*. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2002. – Tom. 10. – S. 299-319.
292. Labuda G. *Saga o Styrbjörnie, Jarlu Jómsborga* / G. Labuda – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960. – S. 283-377.
293. Lauder-Frost G. *Agatha's date of death. Letter to editor* / G. Lauder-Frost // *Foundation*. – 2004. – Vol. 1 (4) – P. 303.
294. Lavelle R. *Alfred's Wars: Sources and interpretations of Anglo-Saxon warfare in the Viking Age* / R. Lavelle. – London : Boydell Press, 2012. – 400 p.
295. Lavelle R. *Fortification in Wessex c. 800–1066* / R. Lavelle. – Oxford : Osprey Publishing, 2003. – 64 p.
296. Lawson M. K. *Cnut: The Danish in England in the early eleventh century* / M. K. Lawson. – London : Longman Publishing Group, 1995. – 290 p.
297. Lebow R. *A cultural theory of international relations* / R. Lebow. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 774 p.
298. Leese A. *Blood royal: Issue of the kings and queens of Medieval 1066–1399: The Normans and Plantagenets* / A. Leese. – Berwyn Heights : Heritage Books, 2009. – 496 p.
299. Lifshitz F. *The Economium Emmae Reginae: A political pamphlet' of the Eleventh century? The Haskins Society Journal* / F. Lifshitz // *The Haskins society Journal*. – Vol. 1. – London : The Hambledon Press, 1989. – P. 39–50.

300. Loyn. H. *The Vikings in Britain* / H. Loyn – Oxford: Blackwell Publisher 1994. – 140 p.
301. Lund N. *Cnut the Great and his empire* / N. Lund // *The Viking World*. – London : Routledge, 2011. – P. 665–668.
302. MacQuarrie A. *Medieval Scotland: kingship and nation* / A. MacQuarrie. – Brimscombe : The History Press, 2004. – 256 p.
303. Marafioti N. *The king's body: Burial and succession in late Anglo-Saxon England* / N. Marafoti . –Toronto : University of Toronto Press, 2014. – 320 p.
304. Marsden J. *Harald Hardrada: The Warrior's way* / J. Marsden. – Stroud : The History Press, 2011. – 256 p.
305. Mason E. *The house of Godwine. The history of the noble dynasty* / E. Mason, R. Brink – London : Bloomsbury Academic, 2004. – 304 p.
306. Matheson L. *Vernacular chronicles and narrative sources of history in Medieval England* / L. Matheson // *Understanding Medieval primary sources: Using historical sources to discover Medieval Europe*; ed. by. J. Rosenthal. – London : Routledge, 2011. – P. 24–42.
307. Meier D. *Seafarers, merchants and pirates in the Middle Ages* / D. Meier. – Woodbridge : Boydell Press, 2009. – 192 p.
308. Metcalf D.M. *Inflows of Anglo-Saxon and German coins into the Northern lands c. 997-1024* / D.M. Metcalf // *Coinage and History in the North Sea World, C. 500-1250: Essays in honor of Marion Archibald*. – Leiden: Brill Academic Publishers, 2006. – P. 349–389.
309. Metcalf D. M. *The monetary economy of ninth-century England south of the Humber: a topographical analysis* / D. M. Metcalf // *Kings, currency and alliances: History and coinage of Southern England in the ninth century*. – Woodbridge : Boydell Press, 1998. – P. 167–198.
310. Meyer M.M. *The Treaty of Alfred and Guthrum – Sociolinguistic Background and Linguistic analysis* / M.M. Meyer. – Munich : Grin Publishing, 2013. – 56 p.

311. Meyhew N. J. From regional to central minting 1158–1464 / Meyhew N. J. // *A New History of the Royal Mint*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 83–178.
312. Middleton H. *Explore History: Romans, Anglo-Saxons & Vikings* / H. Middleton. – London : Heinemann Library, 2001. – 32 p.
313. Mladjov I. Reconsidering Agatha, Wife of Edward the Exile / I. Mladjov // *The Plantagenet Connection*. – 2003. – Vol. 11. – P. 1–85
314. Moesgaard J. Vikings on the Continent. The numismatic evidence / J. Moesgaard // *Viking trade and settlement in continental Western Europe*. – Museum Tusulanum Press, 2010. – P. 123–144.
315. Molyneaux G. *The formation of the English Kingdom in the tenth century* / G. Molyneaux. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 320 p.
316. Morawiec J. *Knut Wielki. Krol Anglii, Danii i Norwegii* / J. Morawiec – Kraków : Avalon, 2013. – 362 s.
317. Moriarty A. Agatha, wife of the Atheling Edward / A. Moriarty/ *The New England Historical and Genealogical Register*. – 1952. – Vol. 106. – P. 52–60.
318. Moore K. Agatha mother of St. Margaret / K. Moore // *Foundation*. – 2003. – Vol. 1. – № 4. – P. 302.
319. Morris D. The Vikings age in Europe / D. Morris // *Vikings: The North Atlantic saga*. – Washington D. C. : Smithsonian Books, 2000. – P. 99–102.
320. Naismith R. *Coinage in Pre-Viking East Anglia* / R. Naismith // *East Anglia and its North Sea World in the Middle Ages*. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 137–151.
321. Naismith R. *Money and power in Anglo-Saxon England. The southern English Kingdoms, 757-865*. / R. Naismith – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 370 p.
322. Nelson J. Henry Loyn and context of Anglo-Saxon England / J. Nelson // *The Haskins Society Journal*. – Vol. 19. – Wooldbridge : The Boydell Press, 2007. – P. 154–170.

323. Newton A. *Travel and travelers of the Middle Ages* / A. Newton. – Hove : Psychology Press, 1996. – 223 p.
324. Nielsen H. *The continental backgrounds of English and its insular development until 1154* / H. Nielsen. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1998. – 248 p.
325. Page P. *Chronicles of the Vikings. Records, memorials and myths* / P. Page – London : British Museum press, 2014. – 240 p.
326. Page R. *How long did the Scandinavian language survive in England? The epigraphical evidence* / R. Page // *England Before the Conquest: Studies in primary sources presented to Dorothy Whitelock*; ed. by P. Clemoes, K. Hughes. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – P. 165–182.
327. Paine L. *The Sea and Civilization: a maritime history of the World* / L. Paine. – London : Atlantic Books, 2015. – 784 p.
328. Pluskowski A. *The castle and the warren: Medieval East Anglian fur culture in context* / A. Pluskowski // *East Anglia and its North Sea World in the Middle ages*. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 152–173.
329. Polk W. *Neighbors and strangers. The fundamentals of foreign affairs* / W. Polk. – University of Chicago Press, 1997. – 376 p.
330. Price N. *From Ginnungagap to the Rgnarök. Archaeologies of the Viking World* / N. Price // *Viking Worlds: Things, spaces and movement*; ed. by M. Eriksen, U. Pedersen, B. Rundberget, I. Axelsen, H. Berg. – Oxford : Oxbow Books, 2014. – P. 12–25.
331. Randsborg K. *The Viking Age in Danemark*. / K. Randsborg – New York: St. Martin's press, 1980. – 206 p.
332. Ravilious J.P. *The Ancestry of Agatha, Mother of St Margaret of Scotland* / J. P. Ravilious // *The Scottish Genealogist*. – 2009. – Vol. 55. – C. 70–84.
333. Redgate A. *Religion, politics and society in Britain 800–1066* / A. Redgate. – London : Routledge, 2014. – 316 p.

334. Richards J. D. The Scandinavian presence / J. D. Richards // The Archaeology of Britain: An introduction from earliest times to the twenty-first century. – London : Routledge, 1999. – P. 194–209.
335. Richards J. D. Viking age England / J. D. Richards. – Stroud : Tempus, 2004. – 254 p.
336. Ritchie A. Viking Scotland / A. Ritchie. – London : Bastford Ltd, 1998. – 144 p.
337. Roach L. Kingship and consent in Anglo-Saxon England, 871–978: Assemblies and the state in the Early Middle Ages / L. Roach. – Cambridge : Cambridge University Press, 2013. – 314 p.
338. Roesdahl E. Historija Wikingow / E. Roesdahl – Gdańsk : Marabut, 1996. – 281 s.
339. Ronnay G. The lost King of England: the East European adventures of Edward the Exile / Ronnay G. – Woodbridge : Boydell Press, 2000. – 222 p.
340. Sayles G. The medieval foundation of England / G. Saylor – London : Methuen, 1961. – 87 p.
341. Sawyer. P. H. Kings and Vikings / P. H. Sawyer – New York : Routledge, 1992. – 192 p.
342. Sawyer P. Wealth of Anglo-Saxon England / P. Sawyer. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 168 p.
343. Sherman H. M. Barbarians come to market: The Imperia of Western Eurasian from 500 BC to AD 1000 / H. M. Sherman – Minneapolis : University of Minnesota Press, 2008. – 369 p.
344. Sindbaek S. Local and long-distance exchange / S. Sindbaek // The Viking World. – London : Routledge, 2011. – P. 150-159
345. Smyth A. P. King Alfred the Great / A. P. Smyth – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 308 p.
346. Somerville A. The Viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture / A. Somerville, R. A. McDonald. – Toronto : University of Toronto Press, 2014. – 528 p.

347. Spence J. Reimagining History in Anglo-Norman prose chronicle / J. Spence – York : Medieval Press. – 236 p.
348. Stafford P. The Anglo-Saxon Chronicles, identity and the making of England / P. Stafford // The Haskins Society Journal. – Vol. 19. – Wooldbridge : The Boydell Press, 2007. – P. 28–50.
349. Stafford P. A. The reign of Ethelred II, a study in the limitation on royal policy and action / P. A. Stafford // Ethelred the Unready: Papers from the Millenary Conference. – BAR British series, 1978. – Vol. 59. – P. 15–47.
350. Starr-Reid K. Performing the Others in the History of Kings of Britain / K. Starr-Reid // The Haskins Society Journal. – Vol. 18. – Woodbridge : The Boydell Press, 2006. – P. 93–109.
351. Steinsl G. Ideology and power in the Viking and Middle Ages / G. Steinsl, J. Sigurðsson, J. Beurmann. – Leiden : Brill Publishers, 2011. – 416 p.
352. Stenton F. Anglo-Saxon England / F. Stenton. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 812 p.
353. Stewarby L. Monies in the written records / L. Stewarby // Kings, currency and alliances: History and coinage of Southern England in the ninth century; ed. by M. Blackburn, D. Dumville. – Woodbridge : Boydell Press, 1998. – P. 151–154.
354. Stewart I. The English and Norman mints C. 600–1158 / I. Stewart // A New History of the Royal Mint; ed. by G. E. Challis. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 1–23.
355. Stewart L. Anglo-Saxon numismatic. / L. Stewart // British numismatic journal. – 2004. – Vol 73. – P. 58–75.
356. Strayer J. On the Medieval origins of the modern state / J. Strayer. – Princeton : Princeton University Press, 2005. – 144 p.
357. The Cambridge history of Scandinavia / ed. by K. Helle. – Vol . 1. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 872 p.
358. The New Cambridge Medieval History c. 1300–1415 / ed. by M. Jones. – Vol. 6. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – 1174 p.

359. The Oxford handbook of Anglo-Saxon Archeology // ed. by D. Hinton, S. Crawford, H. Hamerow. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 709 p.
360. Torbjørn L. K. A History of International Relations Theory / L. K. Torbjørn. – Manchester: Manchester University Press, 1997. – 368 p.
361. Townend M. Language and History in Viking Age England: Linguistic Relations between speakers of Old Norse and Old English / M. Townend. – Turnhout : Brepols Publisher, 2005. – 248 p.
362. Urbańczyk P. Mieszko Pierwszy Tajemniczy / P. Urbańczyk – Toruń : Wydawnictwo naukowe UMK, 2012. – 509 s.
363. Urbańczyk P. Początki państw wczesnośredniowiecznych w Europie środkowo wschodniej / P. Urbańczyk // Ziemia Polska w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy. – Kraków : Universitas, 2000. – st. 53-98.
364. Urbańczyk P. Trudne początki Polski / P. Urbańczyk – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. – 418 s.
365. Yorke B. Królowie i królestwa Anglii w czasach Anglosasów / B. Yorke. – Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 269 s.
366. Vajay S. Agatha mother of Saint Margaret Queen of Scotland / S. Vajay – Duquesne Review. – 1962. – № 7 – P. 71–80.
367. Wickham C. Framing the Early Middle Ages / C. Wickham – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 1024 p.
368. Wickham-Crowley K. Looking forward, looking back: Excavating the field of Anglo-Saxon archaeology / K. Wickham-Crowley // The archaeology of Anglo-Saxon England: Basic reading. – London : Routledge, 1999. – P. 1–25.
369. Williams A. Aethelred the Unready: The ill-counseled king / A. Williams. – London : Bloomsbury Academic Publisher, 2004. – 288 p.
370. Williams G. The circulation, minting and use of coins in East Anglia c. AD 580-675 // East Anglia and its North Sea World in the Middle Ages; ed. by D. Bates, R. Liddiard. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 120–136.

371. Williamson T. East Anglia's character and the 'North Sea World' / T. Williamson // East Anglia and its North Sea World in the Middle Ages; ed. by D. Bates, R. Liddiar. – Woodbridge : Boydell Press, 2015. – P. 44–62.
372. Wilson D. The Vikings in the Isles of Man / D. Wilson. – Aarhus : Aarhus University Press, 2008. – 155 p.
373. Winroth A. The conversion of Scandinavia. Vikings, merchants and missionaries in the remaking of Northern Europe / A. Winroth – London: Yale University Press, 2012. – 238 p.
374. Whitelock D. History, Law and Literature in 10th-11th century England. / D. Whitelock. – London: Variorum Reprints, 1981. – 166 p.
375. Whitelock D. From Bede to Alfred. Studies in Early Anglo-Saxon Literature and History. – London: Variorum Reprints, 1980.
376. Wolf A. Who was Agatha, The Ancestress of Scottish and English Kings? / A. Wolf // Foundations. – 2011. – № 3 – P. 503 – 523.
377. Wood H. The Battle of Hastings: The Fall of Anglo-Saxon England / H. Wood. – London : Atlantic Books, 2012. – 240 p.
378. Woolf A. From Pictland to Alba : 789 – 1070 / A. Woolf. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. – 385 p.
379. Wunder G. Die letzten Prinzen des angelsächsischen Königshauses / G. Wunder // Genealogisches Jahrbuch. – 1975. – Vol 15. – S. 81–89.
380. Zakrewski S. Bolesław Chrobry Wielki / S. Zakrewski. – Kraków: Universitas, 2006. – 457 st.